

**ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΗΝ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ
ΤΩΝ ΡΟΛΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ, ΤΑ ΦΥΛΕΤΙΚΑ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ
ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΚΑΙ ΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ**

ΟΝΟΜ/ΝΥΜΟ ΣΠΟΥΔΑΣΤΡΙΑΣ

Σταύρου Θωμαΐ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ

Αλεξοπούλου Ουρανία

Καθηγήτρια Εφαρμογών



Πτυχιακή εργασία για την λήψη πτυχίου στην Κοινωνική Εργασία
από το Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας της Σχολής Επαγγελματίων Υγείας
και Πρόνοιας του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (Τ.Ε.Ι.) Πάτρας

ΠΑΤΡΑ 2 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1999

APIGMBE
EIZATQHE

2901

Η επιτροπή για την έγκριση της πτυχιακής εργασίας.

Υπογραφή:

Υπογραφή:

Υπογραφή:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ	I
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	II
ΚΕΦΑΛΑΙΟ I	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Θέμα προς διερεύνηση.....	1
Σκοπός της μελέτης.....	3
Ορισμοί όρων.....	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ II	
ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΑΛΛΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ	
ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	
A. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΡΟΛΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ	
ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΕΚΤΕΤΑΜΕΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ	
ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΠΥΡΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	
1. Ρόλοι και διαφυλικές σχέσεις στην	
παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια	16
α. Δομή παραδοσιακής εκτεταμένης οικογένειας.....	16
β. Ρόλοι γυναικείου φύλου	21
γ. Ρόλοι ανδρικού φύλου	25
δ. Διαφυλική σχέση	27
2. Αλλαγή παραδοσιακής δομής οικογένειας	31
3. Ρόλοι και διαφυλικές σχέσεις στην σύγχρονη πυρηνική οικογένεια...	35
α. Δομή σύγχρονης πυρηνικής οικογένειας.....	35
β. Ρόλοι γυναικείου φύλου	39
γ. Ρόλοι ανδρικού φύλου	42
δ. Διαφυλική σχέση	44

Β) ΘΕΩΡΙΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΦΥΛΟΥ

1. Ψυχαναλυτική θεωρία.....	48
2. Θεωρία κοινωνικής μάθησης.....	50
3. Γνωστικο-εξελικτική θεωρία.....	52
4. Θεωρία σχήματος φύλου.....	55
5. Θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης.....	57
6. Ανδρογυνική θεωρία.....	59

Γ. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΡΟΛΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΦΥΛΕΤΙΚΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ

1. Βιολογικοί παράγοντες.....	62
α. Χρωμοσωματικές διαφορές των δύο φύλων.....	62
β. Ορμονικές διαφορές των δύο φύλων.....	63
2. Απόψεις για τον βιολογικό ή κοινωνικό καθορισμό των ρόλων των φύλων.....	66
3) Κοινωνικοί - Περιβαλλοντικοί παράγοντες.....	70
α. Οικογενειακό περιβάλλον.....	70
β. Σχολικό περιβάλλον.....	79
γ. Κοινωνικό περιβάλλον.....	84
δ. Παιχνίδι.....	86
ε. Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.....	90

Δ. ΦΥΛΕΤΙΚΑ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΛΟΓΟΙ ΙΣΧΥΟΣ ΤΩΝ ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ ΚΑΙ Η ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑ

1. Φυλετικά στερεότυπα.....	93
α. Στερεότυπα για το ανδρικό φύλο.....	93
β. Στερεότυπα για το γυναικείο φύλο.....	102
2. Λόγοι ισχύος φυλετικών στερεοτύπων.....	113

3. Η προκατάληψη και ο συσχετισμός της με την ψυχολογική ωριμότητα.....	117
--	-----

Ε. ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΦΥΛΕΤΙΚΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ

1. Γυναικείο φύλο	119
2. Ανδρικό φύλο.....	127
3. Διαφυλικές σχέσεις.....	134

ΣΤ. ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗ ΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΙΑΦΥΛΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

1. Εννοιολογική προσέγγιση του όρου.....	140
2. Στόχοι και φορείς σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης	143
3. Μοντέλα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης	148

Ζ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗ ΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΙΑΦΥΛΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

1. Προσωπική ανάπτυξη του Κοινωνικού Λειτουργού.....	151
2. Χώροι εργασίας και έργο του Κοινωνικού Λειτουργού	153
α. Σχολικό Περιβάλλον.....	153
β. Σχολές Γονέων - Συμβουλευτικά Κέντρα	153
γ. Κοινοτικά Κέντρα.....	154
δ. Ατομική και Οικογενειακή Θεραπεία.....	154

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	156
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ.....	158
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	163
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	164

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ

Για την ολοκλήρωση της παρούσης μελέτης θα ήθελα να ευχαριστήσω την υπεύθυνη καθηγήτρια κα. Αλεξοπούλου Ουρανία τόσο για την υπομονή της στους ατέλειωτους προβληματισμούς μου, όσο και για τις πολύ εύστοχες παρατηρήσεις που γεννούσαν νέους προβληματισμούς.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους με τον δικό τους τρόπο, ως υπεύθυνοι υπηρεσιών ή βιβλιοθηκών, διευκόλυναν την συλλογή επαρκούς υλικού και στήριξαν την όλη προσπάθεια.

Εν τέλει ιδιαίτερα ευχαριστώ τα άτομα του οικείου μου περιβάλλοντος που δίχως τη δική τους ενθάρρυνση και υποστήριξη δεν θα ήταν εφικτή η ολοκλήρωση της συγκεκριμένης μελέτης.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Βασικός σκοπός της παρούσης μελέτης στάθηκε η διερεύνηση της στερεότυπης αντίληψης για τα δύο φύλα, των παραγόντων που επιδρούν στην διαμόρφωση της δεδομένης αντίληψης και των συνεπειών που αυτή επιφέρει. Προκειμένου όμως να καλυφθεί ει δυνατόν ολοκληρωμένα το θέμα τέθηκαν και επιμέρους στόχοι προς διερεύνηση.

Σε αυτή την κατεύθυνση η βιβλιογραφική ανασκόπηση ξεκινά με μια διαχρονική μελέτη του τρόπου κατανομής των ρόλων των δύο φύλων στην παραδοσιακή εκτεταμένη και την σύγχρονη πυρηνική οικογένεια· και του τρόπου με τον οποίο τα άτομα βιώνουν τον ρόλο τους και την μεταξύ τους σχέση.

Ακολούθως επισημαίνονται οι κυριότερες θεωρίες που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί σε μια προσπάθεια να γίνει κατανοητή η διαδικασία απόκτησης ταυτότητας φύλου.

Κατόπιν γίνεται προσπάθεια να διερευνηθούν οι απόψεις για την επίδραση των βιολογικών και των κοινωνικών παραγόντων στον καθορισμό των ρόλων και χαρακτηριστικών των δύο φύλων. Ειδικότερα αναφέρονται οι κοινωνικοί παράγοντες που επιδρούν καταλυτικά στην διαμόρφωση των στερεοτύπων ρόλων και χαρακτηριστικών.

Στην συνέχεια επισημαίνονται οι επικρατούσες στερεότυπες αντιλήψεις για το ανδρικό και γυναικείο φύλο στα πλαίσια της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και οικογένειας. Επίσης πραγματοποιείται αναφορά στους λόγους για τους οποίους η δεδομένη στερεότυπη αντίληψη δεν είναι ευέλικτη και δεν υπόκειται εύκολα σε αλλαγές. Ενώ γίνεται και επιγραμματική αναφορά της συσχέτισης μεταξύ του φαινομένου της προκατάληψης και του επιπέδου ψυχολογικής ωριμότητας.

Στην ίδια κατεύθυνση γίνεται προσπάθεια διερεύνησης των συνεπειών που η εν λόγω στερεότυπη αντίληψη έχει στο ανδρικό και γυναικείο φύλο αλλά και στη διαφυλική σχέση.

Επιπλέον επισημαίνεται ο ρόλος της ορθά παρεχόμενης σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης προς την κατεύθυνση της ολοκληρωμένης ανάπτυξης του ανθρώπου.

Εν τέλει είναι σημαντικό να σημειωθεί, ότι η παρούσα μελέτη αποτελεί μια γενικότερη θεώρηση και προσπάθεια διερεύνησης του θέματος και ένα έναυσμα για επιμέρους προβληματισμό και μελέτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Θέμα προς διερεύνηση

Είναι γνωστό πως η οικογένεια διήλθε από τον παραδοσιακό αγροτικό τρόπο ζωής στον σύγχρονο αστικό. Αυτή η μετάβαση από την παραδοσιακή εκτεταμένη στην σύγχρονη πυρηνική της μορφή, επηρέασε βαθιά τον τρόπο κατανομής των ρόλων των δύο φύλων. Ως εκ τούτου η πατριαρχική ιεράρχηση των ρόλων, που χαρακτήριζε τις παραδοσιακά δομημένες κοινωνίες, έγινε μη λειτουργική καθώς το πλαίσιο και οι συνθήκες της καθημερινής ζωής άλλαξαν ριζικά. Παρά τις όποιες όμως μεταβολές στον σύγχρονο τρόπο κατανομής των ρόλων, εξακολουθούν να υφίστανται τα παραδοσιακά φυλετικά στερεότυπα για τον άνδρα και τη γυναίκα.

Αξιόλογο είναι το γεγονός ότι η υιοθέτηση των διαφορετικών ρόλων και χαρακτηριστικών των φύλων είναι αποτέλεσμα ενός συνδυασμού των βιολογικών καταβολών και των περιβαλλοντικών επιδράσεων. Μεταξύ των περιβαλλοντικών παραγόντων σημαντικότερος θεωρείται, κατά γενική παραδοχή, η οικογένεια.

Τα επικρατούντα στερεότυπα δρουν περιοριστικά τόσο για τον άνδρα όσο και για τη γυναίκα καθώς θέτουν εμπόδια στην ολοκληρωμένη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους· ενώ επηρεάζουν δυσμενώς και την μεταξύ των δύο φύλων σχέση. Παράλληλα, η αποδοχή των στερεοτύπων είναι τόσο ισχυρή ώστε απαιτείται ιδιαίτερη προσπάθεια προκειμένου να μπορέσει κανείς να απαλλαγεί από τους υφιστάμενους περιορισμούς τους. Σε αυτή την κατεύθυνση είναι σημαντική η γνώση της συσχέτισης μεταξύ της εμφάνισης φαινομένων όπως τα στερεότυπα ή η προκατάληψη και του επιπέδου ψυχολογικής ωριμότητας.

Εν τέλει αυτό που χρήζει επιμέρους προσοχής και διερεύνησης είναι οι δυνατότητες που μπορεί να παρέχει η ορθά επιτελούμενη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στα άτομα, ώστε να καθίστανται ικανά να βιώνουν την ολοκλήρωσή τους· διαψεύδοντας και ξεπερνώντας τους περιορισμούς των στερεοτύπων.

Σκοπός της μελέτης

Βασικός σκοπός της παρούσης μελέτης στάθηκε η διερεύνηση της στερεότυπης παραδοσιακής αντίληψης για τους ρόλους και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των δύο φύλων, τους τρόπους διαμόρφωσης της δεδομένης αντίληψης και τις συνέπειες που τα στερεότυπα επιφέρουν στο κάθε μέλος του ζευγαριού και στις διαφυλικές σχέσεις στα πλαίσια της ελληνικής οικογένειας και κοινωνίας.

Υπό αυτό το πρίσμα και προκειμένου να καλυφθούν κατά το δυνατόν οι διαστάσεις και να διερευνηθούν οι σχετικές πτυχές του θέματος τέθηκαν επιμέρους στόχοι οι οποίοι συμπεριλαμβάνουν:

1. Διαχρονική ανασκόπηση του τρόπου κατανομής των ρόλων των δύο φύλων και του τρόπου δόμησης της δυαδικής σχέσης στην παραδοσιακή εκτεταμένη και τη σύγχρονη ελληνική πυρηνική οικογένεια.
2. Αναφορά και μελέτη των κυριότερων θεωριών που διερευνούν την διαδικασία ανάπτυξης ταυτότητας φύλου.
3. Επισήμανση των βιολογικών παραγόντων που επιδρούν στην διαμόρφωση των διαφορετικών ρόλων και χαρακτηριστικών των δύο φύλων.
4. Διερεύνηση των απόψεων σχετικά με τον βιολογικό και κοινωνικό προσδιορισμό του ρόλου του φύλου.
5. Μελέτη των περιβαλλοντικών-κοινωνικών παραγόντων που διαμορφώνουν τους ρόλους των δύο φύλων και αναπαράγουν τα στερεότυπα.
6. Εντοπισμός των επικρατούντων στερεοτύπων για τον άνδρα και τη γυναίκα, στα πλαίσια της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας και κοινωνίας.

7. Εξακρίβωση των συνεπειών που ο στερεότυπος διαχωρισμός των δύο φύλων επιφέρει στο κάθε μέλος του ζευγαριού και στην δυαδική σχέση.
8. Μελέτη του σκοπού, των φορέων και του ρόλου της ορθής σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης, στην ολοκληρωμένη προσωπική ανάπτυξη και στην καλλιέργεια υγιών και ισότιμων διαφυλικών σχέσεων.
9. Παρουσίαση των συμπερασμάτων που εξήχθησαν από την εν λόγω μελέτη.
10. Διατύπωση προτάσεων.

Ορισμοί όρων

Οικογένεια: «Η ανθρώπινη οικογένεια (family) μπορεί να οριστεί ως εξής: μια θεσμοποιημένη βιο-κοινωνική ομάδα (biosocial group), που απαρτίζεται από ενηλίκους - από τους οποίους δύο τουλάχιστον, μη συγγενείς εξ αίματος και ετερόφυλοι, έχουν συζευχθεί - και τέκνα, κατιόντες των εγγάμων ενηλίκων και που οι ελάχιστες λειτουργίες της είναι να παρέχει ικανοποιήσεις και έλεγχο των αναγκών του θυμικού (affectional needs) - συμπεριλαμβανομένων και των σεξουαλικών σχέσεων - καθώς και μια κοινωνικοπολιτιστική κατάσταση (sociocultural situation) για τη δημιουργία, ανατροφή και κοινωνικοποίηση των κατιόντων. Η ομάδα που συγκροτείται με αυτό τον τρόπο και επιτελεί αυτές τις λειτουργίες, παραλλάσσει ανάλογα με τις διάφορες κατηγορίες της διάρθρωσης (δομής: structure)» (Weston La Barre, στο βιβλίο των Η. Δημακάκου - Θ. Κυριαζόπουλου *Συμβολή στη διδασκαλία των εκθέσεων* (σειρά γ'), 1984, σελ. 92).

«Η οικογένεια με την έννοια μιας διαρκούς οργάνωσης συγγενικών σχέσεων αίματος και σχέσεων γονέων-παιδιού με σκοπό την κοινή διαβίωση και τη διατήρηση του είδους αποτελεί μια πολύ πρόωμη μορφή ανθρώπινης συμβίωσης. Η μορφή αυτή συμβίωσης προκύπτει φυσιολογικά από τις ειδικές βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου για την διατήρηση του είδους, οι οποίες στη μεν γυναίκα αναθέτουν τη φροντίδα και ανατροφή των παιδιών, στο δε άνδρα την προστασία» (*Παιδαγωγική - Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια, Λεξικό, Τόμος 6^{ος}, σελ. 3412*).

Σύμφωνα με τον Δ. Γ. Τσαούση: «Η οικογένεια είναι ομάδα ευρύτερη από το ζευγάρι που αποτελεί την διαρκή και νόμιμη γενετήσια ένωση. Περιλαμβάνει τους συζύγους, τα τέκνα τους και συχνά και τρίτα πρόσωπα που συνδέο-

νται με τους συζύγους με στενούς συγγενικούς δεσμούς» (*Η κοινωνία του ανθρώπου*, 1993, σελ. 441).

Κατά την Α. Μουσούρου: «Η οικογένεια είναι μια κοινωνική ομάδα - δηλαδή ένα συγκροτημένο σύνολο προσώπων -, τα οποία συνδέονται με ισχυρούς, αμοιβαίους και συναισθηματικούς (κατά κύριο λόγο) δεσμούς» (από *Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 137).

Από τους Μ. Goldstein - W. McBride δίδεται ο ακόλουθος ορισμός για την οικογένεια: «Η συμβίωση ενός ζευγαριού και των παιδιών του. Στη θέση της παλιάς οικογένειας που αποτελούνταν από τα μέλη πολλών γενεών έχει επικρατήσει σήμερα η νέα οικογένεια που αποτελείται από ένα ζευγάρι και τα παιδιά του» (*Επίτομο Εικονογραφημένο Σεξουαλικό Λεξικό*, 1979, σελ. 168).

Ειδικότερα για την πυρηνική οικογένεια εντοπίστηκε ο ακόλουθος ορισμός των Ν. Abercrombie - S. Hill - B. S. Turner: «Οι πυρηνικές οικογένειες αποτελούν κοινωνικές μονάδες που απαρτίζονται από το ανδρόγυνο και τα παιδιά τους και αντιδιαστέλλονται από τις εκτεταμένες οικογένειες» (*Λεξικό Κοινωνιολογίας*, 1987, σελ. 310).

Ενώ από τους ίδιους η εκτεταμένη οικογένεια ορίζεται ως: «Μια κοινωνική ομάδα που περιλαμβάνει τους γονείς, τα παιδιά και άλλους πιο μακρινούς συγγενείς, όπως παππούδες, θείους και θείες, που ζουν κάτω από την ίδια στέγη» (όπ.π. σελ. 110).

Γάμος: «Είναι πολιτιστικό φαινόμενο που θεσμοθετεί μια λιγότερο ή περισσότερο διαρκή ένωση μεταξύ συντρόφων και που νομιμοποιεί τα τέκνα τους. Ως θεσμός ο γάμος είναι μονογαμικός (γάμος με ένα πρόσωπο) ή πολυγαμικός (περισσότεροι του ενός σύντροφοι) (Ν. Abercrombie - S. Hill - B. S. Turner, *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, 1987, σελ. 50).

Στην ίδια κατεύθυνση οι M. Goldstein - W. McBride οριοθετούν το γάμο ως: «Η πιο στενή διαρκής σχέση ανάμεσα σε μια γυναίκα κι έναν άνδρα που αποφασίζεται από το ζευγάρι και αναγνωρίζεται από την κοινή γνώμη» (*Επίτομο Εικονογραφημένο Σεξουαλικό Λεξικό*, 1979, σελ. 52).

Ένας πιο αναλυτικός ορισμός είναι αυτός του Δ. Γ. Τσαούση, όπου σύμφωνα με αυτόν: «Ο γάμος έχει δύο σημασίες. Σημαίνει, πρώτον, την ειδική εκείνη τελετή με την οποία συνίσταται και αναγνωρίζεται μια νόμιμη γενετήσια ένωση που θα οδηγήσει στην δημιουργία μιας οικογένειας. Η δεύτερη έννοια του γάμου αναφέρεται όχι στη σύναψη πια αλλά στην ήδη συνεστημένη νόμιμη γενετήσια ένωση. Με αυτήν την έννοια ο γάμος είναι ένας θεσμός και μπορεί να οριστεί ως η κοινωνικά αναγνωρισμένη ένωση δύο ετερόφυλων προσώπων» (*Η κοινωνία του ανθρώπου*, 1993, σελ. 438).

Φύλο: «Η σύγχρονη ορολογία (Segall, Dasen, Berry και Poortinga, 1990) αναφορικά με το φύλο διακρίνει ανάμεσα στο βιολογικό στοιχείο του φύλου (sex) και το ψυχολογικό-κοινωνικό-πολιτιστικό στοιχείο (gender). Ο όρος gender αναφέρεται: α) στο ρόλο του φύλου (οι προσδιορισμένες από την κοινωνία θέσεις κάθε φύλου), β) στην ταυτότητα του φύλου (η αυτοσυνειδησία αναφορικά με το φύλο του και τις σχέσεις με το άλλο φύλο) και γ) στην ιδεολογία σχετικά με το ρόλο του φύλου (στερεότυπα, στάσεις απέναντι στις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα, η κοινωνική θέση των δύο φύλων)» (Δ. Γιώργας, *Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 283).

Κατά τον Ν. Ι. Ζακόπουλο το φύλο ορίζεται ως: «Σωματική και ψυχοπνευματική διαφορά, ανάμεσα στα άτομα που παράγουν ωάρια (θήλειες) και σε εκείνα που παράγουν σπερματοζώαρια (άρρηνες). Στους ανθρώπους το είδος των εξωτερικών σεξουαλικών οργάνων είναι εκείνο που καθορίζει το φύλο

των νεογέννητων (άρρεν ή θήλυ)» (*Sexλεξικόν*, Εκδόσεις Αδελφοί Γ. Βλάσση, σελ. 408).

Από την Χ. Αντωνοπούλου διαχωρίζονται οι έννοιες φυλετική ταυτότητα: «Η ψυχολογική αντίληψη του εαυτού ως αρσενικού ή θηλυκού» και ακολούθως η τυπολογία του φύλου: «Το σύνολο των πολιτισμικών κανόνων για τη θηλυκότητα και την αρρενωπότητα των ατόμων» (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 13).

Στην ίδια κατεύθυνση ο Α. Κακαβούλης ορίζει την ταυτότητα φύλου ως την «...αντίληψη που έχει το άτομο για τον εαυτό του ως μέλος του ανδρικού ή γυναικείου φύλου» (*Σεξουαλική ανάπτυξη και αγωγή*, 1995, σελ. 87).

Ενώ για τον όρο ταύτιση με το φύλο ο Μ. Herbert επισημαίνει ότι: «...είναι ψυχολογική διαδικασία με την οποία το παιδί μαθαίνει τις συμπεριφορές και τις στάσεις που είναι αρμόζουσες στο ανατομικό του φύλο» (*Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας*, 1996, σελ. 122).

Επιπλέον, εντοπίστηκαν οι ορισμοί για τον βιολογικό ρόλο του φύλου ο οποίος: «Αναφέρεται στην εκδήλωση διαφορετικών χαρακτηριστικών για κάθε φύλο ως ψυχοβιολογικό αποτέλεσμα της ερωτικής ορμής και των ερωτικών διαφερόντων. Συνδέεται με την ψυχολογική κατάσταση που ωθεί το άτομο να δείχνει επιθυμία και να έχει την ετοιμότητα να δέχεται ερωτογενείς ερεθισμούς» (*Παιδαγωγική - Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό*, τόμος 9^{ος}, 1993, σελ. 5072) και αντίστοιχα για τα χαρακτηριστικά και τους ρόλους του φύλου: «Η βιολογική κατάσταση κατά την οποία το ζεύγος χρωματοσωμάτων XY προσδιορίζει το αρσενικό και το ζεύγος XX το θηλυκό ονομάζεται φύλο και γένος. Διμορφισμός του φύλου είναι ο βιολογικός ανδρισμός και η θηλυκότητα. Ο κάθε πολιτισμός προσδιορίζει από παράδοση συγκεκριμένα χαρα-

κτηριστικά και ρόλους στο κάθε φύλο, καθώς και τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις αυτών των ρόλων» (όπ.π., σελ. 5073).

Στερεότυπο: «Είναι μια μονόπλευρη, υπερβολική και συνήθως προκατειλημμένη θεώρηση μια ομάδας, φυλής ή τάξης ανθρώπων και συνήθως συνδέεται με το ρατσισμό και την προκατάληψη φύλου» (N. Abercrombie - S. Hill - B. S. Turner, *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, 1987, σελ. 325).

Στην Παιδαγωγική - Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό, τα στερεότυπα ορίζονται ως: «Γενικευμένες εικόνες γύρω από άτομα και ομάδες, και περιλαμβάνουν τρεις διαφορετικές ιδιότητες: α) τα αναγνωριστικά χαρακτηριστικά του ατόμου ή της ομάδας (είμαι άνδρας, γυναίκα, λευκός ή μαύρος), β) τα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά του ατόμου ή της ομάδας (οι Ιταλοί είναι καθολικοί) και γ) τις ψυχολογικές χαρακτηριστικές ιδιότητες του ατόμου ή της ομάδας (οι μαύροι έχουν μια μουσικοχορευτική ευαισθησία)» (τόμος 8^{ος}, 1993, σελ. 4385).

Σύμφωνα με τον Δ. Γ. Τσαούση: «Με τον όρο στερεότυπο εννοούμε ένα σύνολο αρνητικών γνωρισμάτων που με τρόπο υπεραπλουστευμένο, ακραίο και μεροληπτικό χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν και να χαρακτηρίσουν ένα κοινωνικό σύνολο και να το κρατήσουν έτσι σε απόσταση από το σύνολο εκείνο που δημιουργεί και χρησιμοποιεί το στερεότυπο» (*Η κοινωνία του ανθρώπου*, 1993, σελ. 166).

Ένας πιο συγκεκριμένος ορισμός για τα **κοινωνικά στερεότυπα των δύο φύλων** ή απλά τα στερεότυπα των φύλων, είναι αυτός του Α. Κακαβούλη ο οποίος ισχυρίζεται πως είναι: «Οι κοινωνικές αντιλήψεις για τα μόνιμα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και συμπεριφοράς των ανδρών και των γυναικών» (*Σεξουαλική ανάπτυξη και αγωγή*, 1995, σελ. 19).

Προκατάληψη: Η εν λόγω έννοια χρησιμοποιείται στα πλαίσια της παρούσης μελέτης με την σημασία που προσδίδει σε αυτήν η Α. Ιωαννίδου - Johnson (*Προκατάληψη, Ποιος Εγώ;*, 1998, σελ. 23) ορίζοντάς την ως: «Μια κρίση που εκφέρεται πρόωρα ή ένα συμπέρασμα που εξάγεται χωρίς να ληφθούν υπόψη όλα τα στοιχεία. Η προκατάληψη εμπεριέχει γενικεύσεις σε κατηγορίες που στηρίζονται σε ανεπαρκή στοιχεία και δεν αφήνουν περιθώρια για ατομικές διαφορές» (Ackerman & Jahoda, 1950, σελ. 3, Allport, 1982, σελ. 9· 1958, σελ. 10).

Ρόλος: «Είναι το σύνολο των κοινωνικά καθορισμένων ιδιοτήτων και προσδοκιών που συνδέονται με μια κοινωνική θέση. Ο ρόλος έχει σημασία από κοινωνιολογική σκοπιά, γιατί δείχνει πως η ατομική δραστηριότητα δέχεται κοινωνικές επιδράσεις και έτσι ακολουθεί τα κανονικά πρότυπα συμπεριφοράς» (N. Abercrombie - S. Hill - B. S. Turner, *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, 1987, σελ. 313).

Παρόμοια ο Δ. Γ. Τσαούσης υποστηρίζει πως: «Ρόλο ονομάζουμε την συμπεριφορά που περιμένουμε από τον κάτοχο μιας θέσης» (*Η κοινωνία του ανθρώπου*, 1993, σελ. 138).

Επιπλέον ο ρόλος: «Υποδηλώνει την συμπεριφορά που αναμένεται από τον κάτοχο μιας κοινωνικής θέσης (status) στην σχέση του με τον κάτοχο μιας άλλης θέσης. Οι κοινωνιολογικοί ρόλοι θεωρούνται ότι αποτελούν σημείο σύγκλισης δύο αναγκαιοτήτων· πρώτα της ανάγκης της κοινωνίας να διατηρήσει τις δομές της και δεύτερον της ανάγκης του ατόμου για κοινωνική ένταξη και αποδοχή» (Παιδαγωγική - Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό, τόμος 7^{ος}, 1993, σελ. 4237).

Ειδικότερα τους στερεότυπους ρόλους των φύλων ή απλά τους ρόλους των φύλων, ο Α. Κακαβούλης τους ορίζει ως: «Σταθερές τυπικές μορφές συ-

μπεριφοράς και δράσης των ατόμων του ανδρικού και γυναικείου φύλου που πιστεύεται ότι πρέπει να αποκτήσουν τα παιδιά κατά την ανάπτυξή τους. Οι μορφές αυτές συμπεριφοράς διαμορφώνονται από την επίδραση που ασκούν στα παιδιά οι κοινωνικές προσδοκίες και οι στερεοτυπικές αντιλήψεις για τα δύο φύλα» (*Σεξουαλική Ανάπτυξη και Αγωγή*, 1995, σελ. 23).

Στην ίδια κατεύθυνση για τον όρο ρόλος του φύλου ο M. Herbert σημειώνει πως: «...αναφέρεται σε εκείνα τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά που είναι τυπικά του ενός φύλου σε αντίθεση με το άλλο» (*Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας*, 1996, σελ. 122).

Για τους όρους πατριαρχία και μητριαρχία εντοπίστηκαν οι ακόλουθοι ορισμοί:

Σύμφωνα με τους M. Goldstein - W. McBride πατριαρχία είναι: «Μορφή κοινωνικής συμβίωσης στην οποία τα πάντα καθορίζονται από τον άνδρα. Αυτό εκδηλώνεται ιδιαίτερα στα προνόμια και την ηγετική θέση των ανδρών στην πολιτική, τη διοίκηση, το γάμο, την οικογένεια και τον πολιτισμό και ακόμα πιο έντονα στον τομέα της σεξουαλικότητας (*Επίτομο Εικονογραφημένο Σεξουαλικό Λεξικό*, 1979, σελ. 188).

Στην Παιδαγωγική - Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό η πατριαρχία ορίζεται: «Η χρησιμοποίηση νόμιμης εξουσίας του πατέρα πάνω στα άλλα μέλη της οικογένειας (τόμος 7^{ος}, 1993, σελ. 3778).

Κατά τους N. Abercrombie - S. Hill - B. S. Turner η έννοια της πατριαρχίας: «Χρησιμοποιείται για να περιγράψει την κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, μια κυριαρχία που εμφανίζεται σε εντελώς διαφορετικά είδη κοινωνιών. Χρησιμοποιείται επίσης για να περιγράψει μια μορφή οργάνωσης του νοικοκυριού, κατά την οποία ένας πρεσβύτερος άνδρας κυριαρχεί σ' ολόκληρο

το νοικοκυριό, συμπεριλαμβανομένων και των νεότερων ανδρών» (*Λεξικό Κοινωνιολογίας*, 1987, σελ. 289).

Παράλληλα η μητριαρχία ορίζεται από τους προαναφερόμενους συγγραφείς ως: «Όρος που χρησιμοποιήθηκε από την ανθρωπολογία του δέκατου ένατου αιώνα, για να περιγράψει μια κοινωνία που κυβερνιέται από γυναίκες. Στην σύγχρονη χρήση του ο όρος έχει πιο στενή έννοια και αναφέρεται στον τύπο της οικογένειας που έχει για αρχηγό τη μητέρα, δηλαδή η γραμμή της συγγένειας καθορίζεται με βάση τη μητέρα (όπ.π., σελ. 250).

Στην Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό διατυπώνεται ότι: «Μητριαρχία είναι η θεωρία του J. J. Bachofen σύμφωνα με την οποία την πρωταρχική κοινωνική μορφή των ελεύθερων και πολυγαμικών σεξουαλικών σχέσεων ακολούθησε μια περίοδος μητριαρχίας, όπου οι σχέσεις καθορίζονταν με βάση το γένος της μητέρας» (τόμος 6^{ος}, 1993, σελ. 3151).

Ενώ έναν διαφορετικό ορισμό για την μητριαρχία δίνει η Χ. Αντωνοπούλου, κατά την οποία: «Μητριαρχία είναι η εποχή της ισότητας των φύλων και όχι μια περίοδος που η γυναίκα είχε χειραγωγήσει τον άνδρα. Μια ισότητα που τη χαρακτήριζε η φυσική υπεροχή της γυναίκας λόγω της μυστηριακής και εξαιρετικής ικανότητάς της να γεννάει» (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 224).

Στο πλαίσιο της παρούσης μελέτης γίνεται συχνή χρήση των όρων **ανδρισμός** και **θηλυκότητα**.

Για τον ανδρισμό εντοπίστηκε ένας ορισμός των M. Goldstein - W. McBride σύμφωνα με τον οποίο: «Πρόκειται για όρο με πολλές σημασίες. Χρησιμοποιείται σαν ευγενική ονομασία της σεξουαλικής ικανότητας και των σεξουαλικών οργάνων του άνδρα, ιδιαίτερα του πέους. Σαν ψυχολογική έννοια αποτελεί την αντίθεση στη θηλυκότητα. Σχηματοποιημένη σύνοψη όλων

των αντιλήψεων που έχουν σχηματιστεί εμπειρικά και ιστορικά σχετικά με τις ικανότητες, ιδιότητες και τα καθήκοντα που αποδίδονται στο ανδρικό φύλο» (*Επίτομο Εικονογραφημένο Σεξουαλικό Λεξικό*, 1979, σελ. 21).

Από τους προαναφερόμενους συγγραφείς η θηλυκότητα ορίζεται ως: «Γενικευμένος όρος για μία κατά κανόνα παθητική στάση στη ζωή, όρος που συχνά χρησιμοποιείται μονόπλευρα, παραγνωρίζοντας ή απορρίπτοντας τον ενεργητικό ρόλο της γυναίκας. Συλλογικός όρος για τις σωματικές ή ψυχικές ιδιότητες που θεωρούνται τυπικά γυναικείες: σιλουέτα, ορισμένες διαστάσεις στήθους, μέσης, γοφών, προκλητικό βάδισμα, αγάπη για το σπίτι, ανάγκη προστασίας, τάση για τη μητρότητα, φλερτ. Ψυχολογικός όρος, το αντίθετο του ανδρισμού» (ό.π., σελ. 128).

Οι διαφυλικές σχέσεις ορίζονται από την Α. Καραθανάση - Κατσαούνου ως: «Οι διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ αγοριών και κοριτσιών, μεταξύ ανδρών και γυναικών» (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 256).

Τέλος, η έννοια της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης ορίζεται από τους Μ. Goldstein - W. McBride ως: «Όρος με διάφορες έννοιες, που αναφέρεται κυρίως στην εξωοικογενειακή διαπαιδαγώγηση, ιδιαίτερα στη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση παιδιών και εφήβων» (*Επίτομο Εικονογραφημένο Σεξουαλικό Λεξικό*, 1979, σελ. 214).

Για τον ίδιο όρο ο Γ. Κρουσταλάκης σημειώνει πως: «Δεν είναι μόνο πληροφορόρηση· είναι επίσης, κατά κύριο λόγο, συμβουλευτική-καθοδηγητική διαδικασία, θεμελιωμένη πάνω σε ισχυρή και γνήσια διαπροσωπική σχέση, που πρέπει να αναπτύσσεται μεταξύ συμβούλου-παιδαγωγού και παιδιού ή εφήβου. Η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση έχει ως κύριο σκοπό την υποβοήθηση της ανάπτυξης και ωρίμανσης της σεξουαλικότητας του νέου ανθρώπου μέσα στη

σύγχρονη οικογένεια και την κοινωνία, όπως έχουν διαμορφωθεί και λειτουργούν σήμερα» (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 405).

Επίσης στην Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό βρέθηκε ο ακόλουθος ορισμός: «Με τον όρο σεξουαλική αγωγή εννοούμε το σύνολο των παιδαγωγικών ενεργειών που αποβλέπουν στην υπεύθυνη ενημέρωση του παιδιού για την φυσιολογία και την υγιεινή του ανθρώπινου σώματος και ιδιαίτερα για τα όργανα και τους μηχανισμούς αναπαραγωγής των δύο φύλων, καθώς και για τις σχέσεις ανάμεσα σε άτομα του αντίθετου φύλου και την κοινωνική ηθική που σχετίζεται με τη γενετήσια συμπεριφορά (τόμος 8^{ος}, 1993, σελ. 1081).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΑΛΛΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΑΤΩΝ

Α. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΡΟΛΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΕΚΤΕΤΑΜΕΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΠΥΡΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1. Ρόλοι και διαφυλικές σχέσεις στην παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια

α. Δομή παραδοσιακής εκτεταμένης οικογένειας

Αν θέλει κανείς να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε η παραδοσιακά δομημένη οικογένεια που διαβιούσε στο αγροτικό περιβάλλον του Ελλαδικού χώρου, οφείλει προηγουμένως να εμβαθύνει την μελέτη του στον τρόπο με τον οποίο ήταν οργανωμένη η κοινότητα, μέσα στην οποία ήταν ενταγμένη η οικογένεια. Το κοινωνικό σύστημα που αναπτυσσόταν μέσα στις αγροτικές κοινότητες παρουσιάζει, σύμφωνα με την Μ. Δουμάνη - Χρηστέα... (Η ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα, 1989, σελ. 51), ιδιομορφίες ανάλογα με τον τόπο και τον χρόνο που μελετά κανείς, δεν μπορούν όμως να μη ληφθούν υπόψη και οι ομοιότητες σε σχέση με τη σύνθεση και συνοχή του. Και βέβαια οι ομοιότητες αυτές εύκολα γίνονται κατανοητές δεδομένων των συνθηκών που επικρατούσαν στον Ελλαδικό χώρο για μεγάλες χρονικές περιόδους: συνθηκών που ανάγκασαν τους Έλληνες να ζουν συνεχώς υπό καθεστώς στέρησης. Συνεπώς, ο προκαθορισμός των ρόλων και ο προγραμματισμός των δραστηριοτήτων, ήταν απαραίτητος προκειμένου να αποφευχθεί οποιαδήποτε σπατάλη υλικών αγαθών αλλά και ανθρώπινου μόχθου (ό.π.).

Η κοινότητα του χωριού ήταν χωρισμένη, κατά την συγγραφέα, σε τέσσερις κατηγορίες ξεκινώντας από την στενή οικογένεια, την ευρύτερη οικογένεια, τον κύκλο των «δικών» αλλά και τους «άλλους» με τους οποίους η οικογένεια ανταγωνιζόταν και στους οποίους προσπαθούσε να υπερισχύσει. Κάθε

άτομο ανήκε διαδοχικά σε αυτές τις υποομάδες και συναλλασσόταν με αυτές, οι οποίες μάλιστα ανέπτυσαν γύρω του ένα σύστημα αλληλοσυνδέσεων, παρέχοντάς του αφενός μεν ευκαιρίες για δράση και αφετέρου ασκούσαν πάνω του έντονο κοινωνικό έλεγχο. Πάντως αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι ό-πως το αποδίδει η συγγραφέας, το γεγονός ότι: «Όσο κι αν φαίνεται παράδοξο ήταν ένα σύστημα που καλλιεργούσε τη συλλογικότητα και ταυτόχρονα ενθάρρυνε την ατομική υπευθυνότητα και την αυτόνομη πρωτοβουλία, περιόριζε τις καινοτομίες και τα ενδεχόμενα λάθη χωρίς να στραγγαλίζει τη δημιουργικότητα και την αναζήτηση, τονώνοντας την ατομική έκφραση και μαχητικό-τητα, ενώ ταυτόχρονα περιόριζε τη βία και την καταστροφικότητα» (όπ.π., σελ. 52).

Έτσι η οικογένεια με την μορφή που εμφανίστηκε στα μετέπειτα χρόνια δεν υπήρχε τουλάχιστον με σαφή και ευδιάκριτα όρια στο παραδοσιακό αγρο-τικό περιβάλλον. Και δεν υπήρχε όχι γιατί δεν υφίστατο, αλλά γιατί εντασσό-ταν στα πλαίσια της ευρύτερης οικογένειας και δεν λειτουργούσε ως αυτόνο-μη κοινωνική ομάδα. Οι δύσκολες συνθήκες που προαναφέρθηκαν ανάγκαζαν τη διευρυμένη οικογένεια - και όχι την πυρηνική, γιατί με τις λίγες δυνατότη-τες που διέθετε δεν θα μπορούσε να επιτύχει ένα τέτοιο σκοπό - να λειτουργεί ως πλήρης οικονομική μονάδα, εξασφαλίζοντας την αυτάρκεια των απαραίτη-των για την επιβίωση υλικών αγαθών. Η ομάδα της διευρυμένης οικογένειας ανέπτυξε έντονη συνεργατικότητα όμως είναι γεγονός πως οι μεταξύ τους σχέσεις δεν βασίζονταν μόνο στις οικονομικές συναλλαγές, αλλά περιβάλλο-νταν και ενισχύονταν και από ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς. Ήταν χα-ρακτηριστική η αφοσίωση και η ταύτιση του κάθε μέλους με τα υπόλοιπα, μια ταύτιση που υπαγορευόταν και από ένα ολόκληρο σύστημα άγραφων κανό-νων συμπεριφοράς (όπ.π., σελ. 54-57).

Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι απόψεις του Δ. Γιώργα (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 287) ο οποίος επισημαίνει ότι στην παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια η ιεράρχηση των ρόλων ακολουθούσε έναν αυστηρό προσδιορισμό και σήμαινε πως ο πατέρας ήταν ο πατριάρχης της οικογένειας, έλεγχε τα οικονομικά της και έπαιρνε κάθε σημαντική απόφαση που αφορούσε την οικογένεια· ενώ αντίστοιχα η μητέρα απασχολούνταν με το σπίτι και την ανατροφή των παιδιών. Αυτός ο απόλυτος προκαθορισμός των ρόλων που συμπεριελάμβανε όπως προαναφέρθηκε τον πατέρα-αρχηγό της οικογένειας, την μητέρα να ανατρέφει τα παιδιά και να βοηθά τον πατέρα και τα παιδιά να είναι υπάκουα προς τον πατέρα, ήταν απαραίτητος προκειμένου να επιτευχθεί μια λειτουργική συνεργασία μεταξύ των μελών της οικογένειας, για την περάτωση εργασιών που απαιτούσαν τον καλύτερο δυνατό συντονισμό πολλών εργατικών χεριών.

Η αναγκαιότητα συντονισμού των ενεργειών, η συνεργατικότητα και η συλλογικότητα που αναπτυσσόταν μεταξύ των μελών της κοινότητας επισημαίνεται και από την Χ. Κατάκη (*Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας*, 1984, σελ. 30). Κατά την ίδια, η διαμόρφωση του εδάφους και οι κλιματολογικές συνθήκες αποτέλεσαν τους σημαντικότερους παράγοντες για την εμφάνιση και επικράτηση πολλών μικρών κοινοτήτων. Μέσα σ' αυτές τις λειτουργικά αυτόνομες κοινότητες, η αγροτική οικονομία στηριζόταν εξ ολοκλήρου στην οικογενειακή καλλιέργεια, δημιουργώντας ένα ολόκληρο πλέγμα σχέσεων και αλληλεξαρτήσεων· που ενίσχυε την συνείδηση των ατόμων ότι αποτελούν μέλη μιας ομάδας. Είναι αξιοσημείωτο μάλιστα το γεγονός ότι μέσα στα πλαίσια της κοινότητας δύσκολα μπορούσε να διαχωρίσει κανείς τους ενδοοικογενειακούς δεσμούς.

Σκιαγραφώντας τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής οικογένειας κατά την Α. Μουσούρου (*Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, 1989, σελ. 25) αυτά επιμερίζονται σε τρεις κατηγορίες. Αρχικά είναι ο απόλυτος προσδιορισμός των ρόλων με βάση το φύλο και την ηλικία. Πρόκειται για δύο στοιχεία που εκ των πραγμάτων είναι αντιφατικά καθώς το πρώτο, δηλαδή το φύλο, είναι σταθερό και παραμένει αμετάβλητο σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου, ενώ το δεύτερο, η ηλικία, είναι ασταθές και διαρκώς μεταβαλλόμενο με το πέρασμα του χρόνου. Η αντίφαση αυτή θα πρέπει να σημειωθεί ότι εντείνεται καθώς η κοινωνία και κατά συνέπεια η οικογένεια εξελίσσονται και εκσυγχρονίζονται· δεδομένου του ότι πολλές διαδικασίες αυτοματοποιούνται και απλοποιούνται. Το δεύτερο χαρακτηριστικό της παραδοσιακής οικογένειας είναι η απομόνωση των γυναικών και των παιδιών στον ιδιωτικό χώρο· απομόνωση που εντείνει την παραδοσιακή διάκριση του χώρου σε ιδιωτικό (σπίτι) που είναι προορισμένος για τις γυναίκες και σε δημόσιο (αγορά) που είναι προορισμένος για τους άνδρες. Αυτή η διάκριση είχε με το πέρασμα του χρόνου, δύο σημαντικότερες εξελίξεις. Από τη μια μεριά η εξουσία του άνδρα στα πλαίσια του ιδιωτικού χώρου άρχισε σταδιακά να μειώνεται, ενώ από την άλλη μεριά τα παιδιά αποχτούσαν μέσω της κοινωνικοποίησής τους, που συντελούνταν ως επί το πλείστον από τη μητέρα, μια εξωπραγματική εικόνα του δημόσιου χώρου· καθώς και η ίδια βρισκόταν απομονωμένη στα πλαίσια του σπιτιού. Το τελευταίο χαρακτηριστικό ενυπάρχει σε συνάρτηση με τα δύο προηγούμενα και είναι η έλλειψη κάθε έννοιας ισότητας και ισότιμων ρόλων στα πλαίσια της παραδοσιακής οικογένειας.

Μια διαφορετική θεώρηση για τον παραδοσιακό τρόπο κατανομής των ρόλων των δύο φύλων δίνει η Χ. Αντωνοπούλου (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 256), υπογραμμίζοντας πως καταρχήν κάθε κοινωνία φρο-

ντίζει να διαχωρίζει τις εργασίες ανδρών και γυναικών. Όσο όμως οι κοινωνίες βασιζόνταν σε απλούς τρόπους οικιακής παραγωγής, οι οικονομικοί και οικιακοί ρόλοι κατανέμονταν ισότιμα. Καθώς οι κοινωνίες εξελίσσονταν, η εργασία μετασηματίστηκε σε κεφάλαιο, το οποίο ιδιοποιήθηκαν αποκλειστικά οι άνδρες, ενώ οι γυναίκες περιορίστηκαν στα πλαίσια του οικιακού τους χώρου. Στον δεδομένο χώρο η εργασία των γυναικών θεωρείται απλά απασχόληση καθότι δεν αποφέρει οικονομικά οφέλη, ενώ παραδοσιακή συνήθεια για τις γυναίκες παρέμεινε η υποχρέωση γάμου και μητρότητας. Παραδοσιακά οι άνδρες δεν σταμάτησαν ποτέ τις προσπάθειές τους για έλεγχο επί της σεξουαλικής και αναπαραγωγικής ικανότητας της γυναίκας. Το γεγονός μάλιστα της χειραγώγησης της γυναικείας σεξουαλικότητας είναι, κατά την συγγραφέα, χαρακτηριστικό στοιχείο της πατριαρχικής κοινωνίας και συντελείται με τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο, με τον περιορισμό την ενασχόλησης της γυναίκας με την ανατροφή των παιδιών και τις δραστηριότητες του νοικοκυριού και με θρησκευτικούς κανόνες (ό.π.π., σελ. 224).

Η παραδοσιακά εκτεταμένη οικογένεια που διαβιούσε στις αγροτικές κοινότητες της Ελληνικής επικράτειας ήταν όπως συνεπάγεται, δομημένη πατριαρχικά, υπό ένα ευρύ φάσμα όμως κανόνων συνεργατικότητας και συλλογικότητας που προωθούσαν την λειτουργία της ως αυτόνομη οικονομική οντότητα. Κατά συνέπεια, οι ρόλοι ήταν μεν προκαθορισμένοι με βάση το φύλο, τα μέλη όμως της οικογένειας ανέπτυσαν ισχυρές αλληλεξαρτήσεις μεταξύ τους, στοιχείο που όπως θα δούμε στη συνέχεια της μελέτης, είχε καθοριστική επίδραση στον τρόπο με τον οποίο βίωναν τον ρόλο τους.

β. Ρόλοι γυναικείου φύλου

Μια αρκετά εμπειριστατωμένη μελέτη του ρόλου της Ελληνίδας γυναίκας στο παραδοσιακό αγροτικό περιβάλλον, εν συγκρίσει με τον αντίστοιχο αστικό χώρο, έχει πραγματοποιηθεί από την Μ. Δουμάνη - Χρηστέα και αναλύεται στο βιβλίο της *Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα* (1989). Χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της παρατήρησης σ' ένα απομακρυσμένο παραδοσιακό χωριό της Ηπείρου και στην Αθήνα και έχοντας ως δείγμα της είκοσι αγρότισσες μητέρες και είκοσι αστές, ηλικίας 18-28 ετών, κατόρθωσε να βγάλει αξιόλογα συμπεράσματα (ό.π., σελ. 36).

Αρχικά, ας δούμε, σε γενικές γραμμές, πώς περιγράφει τη ζωή των γυναικών του παραδοσιακού αγροτικού περιβάλλοντος από την παιδική τους ηλικία ως τα βαθιά γεράματα. Καθώς η νεαρή κοπέλα μεγάλωνε στο πατρικό της σπίτι, βρίσκονταν υπό την εξουσία του πατέρα και κατά δεύτερο λόγο της μητέρας της, ενώ οι υποχρεώσεις της συγκεντρώνονταν στην ένδειξη καλής θέλησης, σεβασμού και υπακοής που όφειλε προς αυτούς. Όταν παντρευόταν περνούσε στην εξουσία του συζύγου της και της δικής του οικογένειας προς την οποία όφειλε και πάλι να δείχνει σεβασμό και υπακοή. Στα πρώτα χρόνια μάλιστα του έγγαμου βίου της η ζωή της ήταν αρκετά δύσκολη καθώς της αναλογούσαν μια σειρά από σκληρές δουλειές όπως και η περιποίηση των ανδρών της οικογένειας, η υλοποίηση των διαταγών της πεθεράς και η καχυποψία από τις παλαιότερες νύφες. Βέβαια η νεαρή κοπέλα αποτελούσε αναπόσπαστο μέλος της οικογένειας και με το πέρασμα του χρόνου η αποδοχή της από τα μέλη της οικογενειακής ομάδας αύξανε· και οι συναισθηματικές σχέσεις της με τις ομόφυλές της συσφίγγονταν σταδιακά. Η μεγαλύτερη μάλιστα καταξίωσή της στην οικογενειακή ομάδα αλλά και στην ευρύτερη ομάδα της κοινότητας πραγματοποιούνταν με την γέννηση του πρώτου της παιδιού. Τότε

πραγματικά θεωρούνταν ότι η γυναίκα είχε δώσει ουσιαστικό νόημα στη ζωή της, καθώς όπως εύστοχα σημειώνει η Μ. Δουμάνη - Χρηστέα (όπ.π., σελ. 73): «Στην ουσία η μητρότητα σήμαινε για την παραδοσιακή γυναίκα ότι έπαυε να είναι ένα ασήμαντο «αντικείμενο» και έπαιρνε τη θέση σημαίνοντος ατόμου».

Στη συνέχεια, κατά την ίδια, και αφού η γυναίκα είχε αποκτήσει τον επιθυμητό αριθμό παιδιών, αντλούσε ικανοποίηση μέσα από τα επιτεύγματα των παιδιών της στην εργασία, στο σχολείο - όπου συνήθως επιλέγονταν ένα από τα παιδιά για να συνεχίσει τις σπουδές του - με αποκορύφωμα βέβαια τη στιγμή του γάμου, ιδιαίτερα όταν η οικογένεια ενέκρινε και θεωρούσε πετυχημένο το γάμο αυτό. Ακόμα όμως κι όταν η γυναίκα είχε γεννήσει, είχε αναθρέψει και είχε δει τα παιδιά της να παντρεύονται, δεν ωθούνταν στο περιθώριο της οικογενειακής ζωής· αλλά εξακολουθούσε να παίζει σημαίνοντα ρόλο στην εύρυθμη λειτουργία της. Οι εμπειρίες που είχε κατορθώσει να αποκτήσει με το πέρασμα της ζωής, οι πρακτικές γνώσεις και οι συμβουλές της αποτελούσαν πραγματική παρακαταθήκη για όλα τα μέλη της οικογένειας (όπ.π., σελ. 76).

Οι σχέσεις της παραδοσιακής Ελληνίδας με τις ομόφυλές της ήταν ιδιαίτερα στενές και η μεταξύ τους επικοινωνία ήταν καθημερινή. Ωστόσο η επικοινωνία αυτή, σύμφωνα με την συγγραφέα, δεν ήταν ως επί το πλείστον λεκτική, ήταν όμως ουσιαστική αναγνώριση της παρουσίας του άλλου και της έγνοιας για τα προσωπικά του προβλήματα. Οι επαφές που είχαν ήταν πολλές μέσα στη διάρκεια της ημέρα, δεδομένου του ότι τα σπίτια των οικείων του ήταν χτισμένα το ένα δίπλα στο άλλο και συχνά επικοινωνούσαν μέσω μιας κοινής αυλής. Η ομάδα των γυναικών χαρακτηριζόταν από έντονη συνεργατικότητα και συλλογικότητα καθώς με την ανάγκη να ολοκληρωθεί οποιαδήποτε εργασία, έβρισκαν την ευκαιρία να συγκεντρωθούν όλες μαζί σε κάποιο

χώρο και εργαστούν ομαδικά. Η ομάδα κατόρθωνε να αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς και είναι σίγουρο πως ένα μέρος της συναισθηματικής υποστήριξης και καθοδήγησης που χρειάζονταν οι νεαρές κυρίως γυναίκες και μητέρες, το έπαιρναν αυθόρμητα μέσα από την επαφή τους με τις άλλες γυναίκες του περιβάλλοντός τους (όπ.π., σελ. 93).

Στο ίδιο κλίμα κινούνται και οι απόψεις της Χ.. Κατάκη (*Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας*, 1984, σελ. 123), η οποία επισημαίνει ότι, στο βαθμό που η παραδοσιακή γυναίκα κατόρθωνε να συνδυάσει άψογα τον οικογενειακό με τον κοινωνικό της ρόλο, συνέβαλλε ουσιαστικά στην επιβίωση της κοινότητας, κατόρθωνε να διαδραματίσει ένα καίριο ρόλο, τον οποίο της αναγνώριζε και η κοινότητα και την περιέβαλλε με σεβασμό. Μέσα στα πλαίσια του παραδοσιακού χώρου η γυναίκα είχε τη δυνατότητα να συνδυάσει τις δικές της ανάγκες με τις ανάγκες του περιβάλλοντός της και μπορούσε να προσφέρει αβίαστα, καθώς ένιωθε τους δικούς της σκοπούς να εναρμονίζονται με αυτούς της ομάδας στην οποία ανήκε. Θα μπορούσε μάλιστα να πει κανείς πως η ίδια η ύπαρξή της, ήταν συνυφασμένη μ' ένα συνεχές δόσιμο, που όμως δεν απομυζούσε τις δυνάμεις της, αντίθετα μάλιστα της έδινε επιπλέον δύναμη. Γι' αυτό η συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η ταυτότητά της στηριζόταν σε δύο βασικά στοιχεία, αλληλένδετα και εναρμονισμένα: την προσφορά και την δύναμη. Από την προσφορά της αντλούσε δύναμη και από τη δύναμη κουράγιο για να προσφέρει» (όπ.π., σελ. 130).

Βέβαια θα ήταν σφάλμα να ισχυριστεί κανείς πως οι συνθήκες ζωής για τις γυναίκες του παραδοσιακού περιβάλλοντος ήταν ιδανικές, κάθε άλλο μάλιστα. Η ίδια η γέννησή τους ήταν απογοήτευση για τους γονείς που κυρίως επιθυμούσαν να αποκτήσουν γιους. Στη συνέχεια τα κορίτσια μεγάλωναν μέσα σε αυστηρές απαγορεύσεις και προετοιμάζονταν για ένα γάμο τον οποίο οι

γονείς θα αποφάσιζαν και θα διευθετούσαν τις λεπτομέρειές του. Μετά το γάμο, κατά την συγγραφέα, στο καινούργιο περιβάλλον όπου αναγκαζόταν η γυναίκα να ενταχθεί περνούσε δύσκολες στιγμές μέχρις ότου τα υπόλοιπα μέλη να την αποδεχτούν. Όλα αυτά όμως ώσπου να αποκτήσει το πρώτο της παιδί. Τότε η στάση τόσο της νέας της οικογένειας όσο και ολόκληρης της κοινότητας άλλαζε· και η ίδια όμως αισθανόταν πως με τη μητρότητα έλυνε το υπαρξιακό της πρόβλημα. Οι δύσκολες συνθήκες του παραδοσιακού περιβάλλοντος την ανάγκαζαν να αναπτύξει πρωτοβουλία, προσαρμοστικότητα και εφευρετικότητα προκειμένου να συμβάλλει στη βιωσιμότητα της οικογενειακής μονάδας. Και μπορεί η ίδια να μην αύξανε φαινομενικά τις οικονομικές απολαβές της οικογένειας, όλοι όμως αναγνώριζαν πως εξαιτίας της η οικονομική διαχείριση ήταν η καλύτερη δυνατή και με τις λιγότερες σπατάλες. Ο ρόλος της λοιπόν ήταν σημαντικός και η ίδια το βίωνε αντλώντας συνεχώς ικανοποίηση μέσα από την αναγνώριση των οικείων της ως τα βαθιά γεράματά της (όπ.π., σελ. 124-128).

Ανακεφαλαιώνοντας τα όσα προαναφέρθηκαν θεωρείται σίγουρο ότι η θέση της γυναίκας ήταν σαφώς διαφορετική και υποδεέστερη του κυρίαρχου άνδρα. Η ίδια βρισκόνταν σε όλη της τη ζωή περιορισμένη στο σπίτι, υπό την εξουσία του άνδρα, πατέρα, συζύγου και γιου, ενώ ποτέ δεν κατόρθωνε να σταθεί μόνη της και να νοιώσει ανεξάρτητη. Όμως σε αυτά χρειάζεται να προστεθεί και μια άλλη διάσταση, που αφορά τον τρόπο με τον οποίο η ίδια βίωνε το ρόλο της και τα αισθήματα που έτρεφε για τον εαυτό της και τις δραστηριότητες που αναλάμβανε να ολοκληρώσει. Σ' αυτό το σημείο η γυναίκα του παραδοσιακού χώρου κατόρθωνε να βρει ποικίλες διόδους που τόνωναν την αυτοεκτίμησή της. Αρκεί να σκεφτεί κανείς ότι στόχος της οικογένειας ήταν ένας, η επιβίωσή της· η εξασφάλιση δηλαδή των απαραίτητων υλικών

αγαθών και της ενότητάς της. Σ' αυτούς τους τομείς η καθημερινή συμβολή των γυναικών ήταν σημαντική, ενώ και η αναγνώριση των οικείων αποτελούσε επιπλέον ένδειξη της αναγκαιότητας της γυναικείας παρουσίας.

γ. Ρόλοι ανδρικού φύλου

Στην παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια που χαρακτηριζόταν για την πατριαρχική της δομή, ο ρόλος που καλούνταν να επιτελέσει ο άνδρας ήταν, σύμφωνα με την Μ. Δουμάνη - Χρηστεά (*Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, 1989, σελ. 78), κατά κύριο λόγο έξω από την οικογενειακή εστία· στην κοινότητα όπου αγωνιζόταν να προασπίσει τα συμφέροντα της οικογένειάς του και να εξασφαλίσει τα απαραίτητα για την επιβίωση υλικά αγαθά. Ήταν ενταγμένος στην ομάδα των ανδρών της διευρυμένης οικογένειας, μέσα από την οποία προσπαθούσε να αυξήσει την οικονομική δύναμη και το γόητρο της οικογένειας· ανακαλύπτοντας νέους τρόπους που ενδεχομένως θα μπορούσαν να αυξήσουν την αγροτική παραγωγή. Ο άνδρας ήταν, κατά την συγγραφέα, ο εκπρόσωπος των συμφερόντων της οικογένειας στον έξω κόσμο και ο προστάτης των εξαρτημένων από αυτόν αδύναμων μελών της. Από πολύ μικρή ηλικία εκπαιδευόταν στις αγροτικές εργασίες, ακολουθώντας και παρατηρώντας τα ενήλικα μέλη να τις εκτελούν· και ο δρόμος που θα έπαιρνε στη ζωή του θα ήταν ίδιος με αυτούς, ειδικότερα όταν δεν τα πήγαινε καλά στο σχολείο ή όταν ήδη είχε επιλεγεί κάποιος άλλος προκειμένου να συνεχίσει τις σπουδές του και η οικογένεια είχε ανάγκη εργατικών χεριών. Υπήρχε ακόμη η περίπτωση, σε μια πολυμελή κυρίως οικογένεια, να αδυνατούσε να συντηρήσει όλους τους γιούς με την υπάρχουσα περιουσία της, οπότε κάποιος ή κάποιοι από αυτούς αναγκάζονταν να φύγουν από το σπίτι και να πάνε ως μαθητευόμενοι σε κάποιον τεχνίτη. Σε κάθε όμως περίπτωση, και γι' αυτούς, όπως και για τις γυ-

ναίκες, ο γάμος και η απόκτηση παιδιού παρέμενε το γεγονός για το οποίο προετοιμάζονταν σε όλη τους τη ζωή (όπ.π., σελ. 124).

Παρόμοια η Χ. Κατάκη (*Οι τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας*, 1984, σελ. 158) υποστηρίζει πως ο άνδρας του παραδοσιακού περιβάλλοντος συνέδεε την ύπαρξη και την ταυτότητά του με την προσφορά και την επιτυχία στον κοινωνικό χώρο, ακριβώς όπως η γυναίκα την συνέδεε με την έννοια της προσφοράς προς τους άλλους μέσα στα πλαίσια των ενδοοικογενειακών σχέσεων. Η γέννηση του αγοριού στην οικογένεια πρόσφερε ικανοποίηση, στην μητέρα γιατί έτσι αύξανε την επιρροή και την εκτίμηση της κοινότητας προς αυτήν, στον πατέρα γιατί θα συνέχιζε το όνομά του και αποτελούσε το στηριγμά του στην εργασία· και στην κοινότητα γιατί τ' αγόρια είχαν πολλά να προσφέρουν σε αυτήν. Ο γιος ήταν το πρόσωπο που όλοι ανέμεναν, αυτός που θα συνέβαλλε αποφασιστικά στη βελτίωση των συνθηκών ζωής και στην κοινωνική άνοδο της οικογένειας. Ήταν ο προστάτης των υπολοίπων μελών όταν θα αντιμετώπιζαν εξωτερικές απειλές και ο εκπρόσωπός τους στην ευρύτερη κοινότητα. Στην πορεία της ζωής του ανέπτυξε σχέσεις συνεργασίας τόσο με τα υπόλοιπα μέλη της εκτεταμένης οικογένειάς του όσο και με την κοινότητα, προκειμένου να προσεγγίσει πιο εύκολα στόχους που στη βάση τους ήταν συλλογικοί. Στην οικογένεια διατηρούσε κεντρική θέση καθώς κανείς δεν αμφισβητούσε το κύρος του. Και ο ίδιος όμως αναγνώριζε την εξουσία και το κύρος ατόμων που η κοινότητα και η οικογένειά του είχαν τοποθετήσει ψηλότερα στην ιεραρχία από αυτόν. Έτσι η εικόνα του εαυτού του και η θέση που διατηρούσε στη ζωή ήταν σταθερή και ασφαλής ως το θάνατό του (όπ.π., σελ. 166).

Κατά συνέπεια σαφώς ο άνδρας ήταν κυριαρχική και ηγετική προσωπικότητα μέσα στα πλαίσια μιας πατριαρχικής κοινωνίας, όπως αυτή του παραδο-

σιακού αγροτικού χώρου. Καθώς είχε την δυνατότητα να βρίσκεται μέσα και έξω από τα όρια του σπιτιού, στην κοινότητα, είχε αυξημένες δυνατότητες προσωπικής ανάπτυξης. Όμως η ζωή του αναμφίβολα δεν ήταν εύκολη, δεδομένου ότι οι συνθήκες της καθημερινής ζωής στις οποίες καλούνταν να ανταπεξέλθει ήταν εξαιρετικά αντίξοες και δύσκολες. Παράλληλα το γεγονός ότι ο εργασιακός (χωράφι) και ο προσωπικός (σπίτι) χώρος, δεν ήταν ριζικά αποκομμένος και διαφορετικός του έδινε τη δυνατότητα να παρατηρεί ουσιαστικά τον ρόλο της γυναίκας και να θεωρεί αυτονόητη τη δική της αναγκαία συμβολή στην καλή λειτουργία της οικογενειακής ομάδας.

δ. Διαφυλική σχέση

Όπως προαναφέρθηκε, η παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια χαρακτηρίζονταν για την πατριαρχική δόμηση των σχέσεών της. Μέσα σε αυτά όμως τα πλαίσια κατά την Μ. Δουμάνη - Χρηστέα (*Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, 1989, σελ. 77) είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι σχέσεις των δύο φύλων ήταν αρμονικές και οι ρόλοι τους αλληλοσυμπληρούμενοι. Χαρακτηριστικά για αυτό η ίδια αναφέρει: «Σε μια σχέση πλήρους αλληλεξάρτησης όπως αυτή που υπήρχε ανάμεσα στον άνδρα και στη γυναίκα στο πλαίσιο της συνεργατικής οικογένειας δεν έχει νόημα πιστεύω να μιλήσει κανείς για ανώτερο ή κατώτερο ρόλο» (όπ.π., σελ. 69). Έτσι η γυναίκα από τη μεριά της αναλάμβανε την ολοκλήρωση των οικιακών εργασιών και το μέγιστο των παιδιών, συντονίζοντας και συνδέοντας τα μέλη μεταξύ τους. Ενώ από την άλλη μεριά ο άνδρας αναλάμβανε την εξασφάλιση των απαραίτητων, για την αυτάρκεια και την επιβίωση της οικογένειας, υλικών αγαθών. Και οι δύο όμως είχαν επίγνωση της αναγκαιότητας του άλλου για την εύρυθμη λειτουργία και την βιωσιμότητα του οικογενειακού σχήματος.

Η γυναίκα, σύμφωνα με τη συγγραφέα, έδειχνε μια υποτακτική στάση προς τον σύζυγό της και αυτό γιατί γνώριζε πως ο άνδρας ήταν ο εκπρόσωπος της οικογένειας στην κοινότητα και με αυτή τη συμπεριφορά της ήθελε να εξασφαλίσει στον εαυτό και τα παιδιά της, την καλύτερη δυνατή εκπροσώπηση. Μέσα στα πλαίσια όμως του σπιτιού η συμπεριφορά της προς τον άνδρα, γινόταν περισσότερο υποστηρικτική. Φρόντιζε για το φαγητό, τα ρούχα του, άκουγε με προσοχή τα προβλήματά του και ενίσχυε τον σεβασμό και τη συναισθηματική σχέση των παιδιών μαζί του. Και μπορεί ο άνδρας να μην παρείχε ποτέ συναισθηματική υποστήριξη στη σύζυγό του - γι' αυτό εξάλλου φρόντιζε η ίδια να την εξασφαλίζει μέσα από την ομάδα των ομοφύλων της - αναγνώριζε όμως την κεντρική θέση της γυναίκας στην εξασφάλιση της ενότητας και της αγάπης στην οικογένεια. Οι μεταξύ τους σχέσεις δεν φανέρωναν ιδιαίτερη οικειότητα· έτσι δεν υπήρχε στενή συναισθηματική συναλλαγή μεταξύ τους και εκδήλωση οποιασδήποτε κίνησης που να φανέρωνε τρυφερότητα. Έδιναν λίγη έμφαση στη σεξουαλική τους σχέση, κυρίως γιατί καθώς ζούσαν όλοι μαζί στον ίδιο χώρο όφειλαν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί στην μεταξύ τους διαχυτικότητα, ώστε να μπορούν να αναπτυχθούν με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας σχέσεις αδελφικές· αλλά και γιατί δεν ήταν λίγες οι φορές που ο σύζυγος αναγκαζόταν να φύγει από το σπίτι προκειμένου να εργαστεί και επομένως μια στενή συναισθηματική και σεξουαλική σχέση θα εμπόδιζε την απαραίτητη, για την επιβίωση της οικογένειας, απομάκρυνσή του (όπ.π., σελ. 78)´.

Είναι βέβαιο πως οι σχέσεις των δύο φύλων δεν ήταν ιδανικές, όπως εξάλλου δεν ήταν ιδανικές και οι συνθήκες ζωής στις οποίες καλούνταν καθημερινά να αντεπεξέλθουν. Είναι κοινά αποδεκτό ότι η παραδοσιακή οικογένεια ήταν δομημένη πατριαρχικά· τούτο σημαίνει, όπως αναφέρθηκε σε προη-

γούμενη ενότητα σχετικά με τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της οικογένειας, ότι ο άνδρας κατείχε την εξουσία και έπαιρνε τις σημαντικές αποφάσεις της οικογένειας. Παράλληλα είχε περισσότερη ελευθερία κινήσεων και αυξημένες δυνατότητες ανάπτυξης εν αντιθέσει με την γυναίκα που περνούσε το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής της περιορισμένη στο σπίτι. Όμως κάθε περιγραφή για τον τρόπο κατανομής της εξουσίας στα πλαίσια της παραδοσιακής οικογένειας πρέπει να γίνεται υπό το πρίσμα της συνεργατικότητας, συλλογικότητας και των κοινών επιδιωκόμενων στόχων, που αυτή λειτουργούσε. Τότε πραγματικά κανείς δεν μπορεί να προβεί εύκολα σε γενικεύσεις σχετικά με τους εξουσιαστές και τους εξουσιαζόμενους, καθώς διαπιστώνεται έντονη αλληλοσύνδεση και αλληλοεξάρτηση μεταξύ των δύο συζύγων. Αποτελεί καθοριστικής σημασίας στοιχείο, ο τρόπος που ο καθένας βίωνε όχι μόνο το δικό του ρόλο αλλά και την αναγκαιότητα της ύπαρξης του άλλου. Υπό αυτή την έννοια, στην παραδοσιακή οικογένεια τα άτομα όριζαν τους εαυτούς τους ως μέλη της ευρύτερης οικογενειακής ομάδας που ο κοινός στόχος της επιβίωσής της, δεν άφηνε περιθώρια για επιβολή εξουσίας.

Στο ερώτημα αν οι γυναίκες στην παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια έβιωθαν καταπιεσμένες, η Μ. Δουμάνη - Χρηστέα (όπ.π., σελ. 70) αναφέρει σχετικά πως καθώς κανείς έχει τη δυνατότητα να παρατηρήσει τον καθημερινό και αδιάκοπο αγώνα αυτών των γυναικών, οδηγείται αναπόφευκτα στο να ξαναορίσει την έννοια της καταπίεσης. Επαναπροσδιορισμός λοιπόν της καταπίεσης από άλλη οπτική γωνία, συνδέοντάς την όχι πλέον σε πόση πειθαρχία ή σκληρή δουλειά καλείται να αντεπεξέλθει κανείς καθημερινά· αλλά με βάση το πόσο αισθάνεται πως αυτό που κάνει είναι σημαντικό. Με αυτά τα δεδομένα η παραδοσιακή γυναίκα δεν μπορεί να θεωρηθεί καταπιεσμένη, καθώς η δικής της συμβολή στον ομαδικό αγώνα για την επιβίωση σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί δευτερεύουσα.

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η διαπίστωση της Χ. Κατάκη (1984, σελ. 13) η οποία μάλιστα αναφέρει επί του προκειμένου: «Στις δικές μας αξιολογήσεις, μέσα από τις δικές μας οικοθεωρίες, βλέπουμε την παραδοσιακή γυναίκα καταπιεσμένη και αδικημένη». Αντίθετα από τις δικές μας διαπιστώσεις, η γυναίκα στην παραδοσιακή οικογένεια ένιωθε σημαντική και αντλούσε τη δύναμή της μέσα από την παραδοχή της σημαντικότητάς της και τον σεβασμό που η κοινότητα της απέδιδε. Κατά συνέπεια μπορεί η βιολογική της καταπόνηση από τις καθημερινές εργασίες να ήταν έντονη, η ίδια όμως τρεφόταν ψυχολογικά και τόνωνε την αυτοεκτίμησή της, καθώς διαπίστωνε διαρκώς ότι αυτό που έκανε τύγχανε της εκτίμησης όλων (όπ.π., σελ.123).

Επομένως αυτό που επιβάλλεται στον σύγχρονο ερευνητή, που ενδιαφέρεται να εξετάσει τέτοιου είδους πτυχές της καθημερινής ζωής στον παραδοσιακό χώρο, είναι να απεκδυθεί το προσωπικό αξιολογικό του σύστημα, το πώς εκλαμβάνει δηλαδή την έννοια της ανωτερότητας, της κατωτερότητας και εντέλει της ισότητας με βάση τις επικρατούσες σήμερα αντιλήψεις. Και οφείλει να εργαστεί με αυτές τις προδιαγραφές, αν θέλει να εξάγει ουσιαστικά και βάσιμα συμπεράσματα και όχι εικασίες και άσκοπες γενικεύσεις.

2. Αλλαγή παραδοσιακής δομής οικογένειας

Αναζητώντας τις αιτίες που συνέβαλλαν στην μετάβαση από την παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια στην σύγχρονη πυρηνική, αναπόφευκτα κανείς τις συνδέει με τις συνθήκες που επικράτησαν και τις μεταβολές που επήλθαν στο κοινωνικό σύστημα στο οποίο ήταν ενταγμένη η οικογένεια. Κατά την Λ. Μουσούρου (*Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, 1989, σελ. 26), οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν στις σύγχρονες βιομηχανικές-αστιακές κοινωνίες, ήταν αυτές που επέδρασαν καταλυτικά στις αλλαγές που έχουν επιτευχθεί στη δομή της παραδοσιακής οικογένειας. Μεταξύ αυτών των συνθηκών η συγγραφέας σημειώνει τη διεύρυνση της αγοράς εργασίας, που συντελέστηκε όταν η εξειδίκευση και ο συνεπαγόμενος πολλαπλασιασμός των θέσεων εργασίας, αύξησαν σημαντικά τα ποσοστά ζήτησης εργασίας. Παράλληλα οι σύγχρονες απαιτήσεις του καθημερινού τρόπου ζωής σημείωσαν τέτοια αύξηση ώστε να καταστεί πλέον απαραίτητη η συμπλήρωση των εσόδων του άνδρα, που παραδοσιακά ήταν ο προμηθευτής της οικογένειας. Οι προαναφερόμενες συνθήκες είχαν ως αποτέλεσμα να γίνει όχι απλώς εφικτή αλλά σε πολλές περιπτώσεις και επιτακτική η ανάγκη να βρει εργασία η γυναίκα, να βγει δηλαδή από τα στενά όρια του ιδιωτικού χώρου και να περάσει στον δημόσιο ο οποίος θεωρούνταν κατεξοχήν ως ο χώρος που ήταν προορισμένος για τους άνδρες. Όμως η δυνατότητα εύρεσης εργασίας συνέβαλλε στην μετατροπή των γυναικών σε οικονομικά ενεργούς παράγοντες - δεδομένου του ότι πριν ως νοικοκυρές κατατάσσονταν στην κατηγορία του οικονομικά μη ενεργού πληθυσμού - και αποτέλεσε βασικό παράγοντα αλλαγής της στάσης που σχετιζόταν με την απόλυτη ταύτιση του ρόλου με το φύλο. Σύμφωνα μάλιστα με τον ισχυρισμό της Λ. Μουσούρου (ό.π., σελ. 26): «Η αλλαγή των ρόλων μέσα στην οικογένεια (δηλαδή η αλλαγή της δομής της

οικογένειας) αποτελεί μια από τις σημαντικότερες επιπτώσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού και ταυτόχρονα έναν από τους κυριότερους παράγοντες του εκσυγχρονισμού αυτού». Η διαμόρφωση των σύγχρονων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών δηλαδή, συνέβαλε στην αλλαγή της παραδοσιακής δομής της οικογένειας, η οποία με τη σειρά της δημιούργησε τις προϋποθέσεις για περαιτέρω ανακατατάξεις και εξελίξεις. Έτσι, επί παραδείγματι, η ανάπτυξη του Γυναικείου Κινήματος, κατά την συγγραφέα, πραγματοποιήθηκε αφού δόθηκε στις γυναίκες η δυνατότητα να βγουν από τα όρια του ιδιωτικού χώρου και να περάσουν στο δημόσιο· και όχι το αντίθετο όπως συχνά επικρατεί η άποψη (ό.π.).

Αναφέρθηκε προηγουμένως από την Λ. Μουσούρου (1989, σελ. 26) η έννοια του «κοινωνικού εκσυγχρονισμού», σε σχέση με τις αλλαγές που έχουν επιτευχθεί στην παραδοσιακή δομή της οικογένειας. Η ίδια συγγραφέας σε μια εισήγησή της που συμπεριλαμβάνεται στο βιβλίο *Διαφυλικές Σχέσεις* (Αθήνα, 1995, σελ. 138) προχωρεί σε επιμέρους ανάλυση των αιτιών που οδήγησαν στον κοινωνικό εκσυγχρονισμό· των αιτιών δηλαδή που προκάλεσαν την μετατροπή της παραδοσιακής αγροτικής-γεωργικής κοινωνίας σε σύγχρονη αστική-βιομηχανική. Αρχικά λοιπόν, καθώς οι πόλεις μετατρέπονται στα μεγάλα σύγχρονα αστικά κέντρα, ενώ οι κοινότητες αποδυναμώνονται, επέρχεται μια σταδιακή αποπροσωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων των ανθρώπων και ταυτόχρονα οι οικογενειακές σχέσεις χαρακτηρίζονται από ρευστότητα και αντιφατικότητα, δεδομένου του ότι ο σύγχρονος απρόσωπος κοινωνικός περιγυρος εμφανίζεται ιδιαίτερα ανεκτικός ή ακόμα και αδιάφορος στον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του ρόλου και των σχέσεων μεταξύ των ρόλων. Η δεύτερη αιτία του κοινωνικού εκσυγχρονισμού είναι η αυτονόμηση του ατόμου από την ομάδα. Αυτή η αυτονόμηση είναι αποτέλεσμα καταρχήν της διά-

λυσης της οικογένειας ως οικονομικής μονάδας, κατόπιν του περιορισμού της εξουσίας της οικογένειας πάνω στα μέλη της, αφού δεν επιτελεί πλέον ένα μεγάλο μέρος των λειτουργιών που επιτελούσε παλιότερα· και τέλος της χαρακτηριστικής τάσης των σύγχρονων κρατών να δημιουργούν συνεχώς νέους φορείς μέριμνας και προστασίας των ατόμων. Σε τελική ανάλυση αυτό που συνεπάγεται η αυτονόμηση του ατόμου από την ομάδα είναι να καθίσταται η οργάνωση του ιδιωτικού βίου ζήτημα προσωπικής επιλογής, δηλαδή να ρευστοποιείται σημαντικά το άλλοτε σταθερό, σαφές και γι' αυτό το λόγο ασφαλές περιεχόμενό της. Η τρίτη αιτία του κοινωνικού εκσυγχρονισμού και των μεταβολών που αυτός επέφερε στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, είναι η διάδοση και η επικράτηση των ιδεών περί ισότητας, σεβασμού των δικαιωμάτων του κάθε ανθρώπου και ισότητας στην παροχή ευκαιριών για την προσωπική ανάπτυξη (όπ.π.).

Ο Δ. Γιώργας (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 285) συνδέει τις αλλαγές στην οικογένεια με την ευρύτερη αλλαγή των αξιών της κοινωνίας, που για την Ελλάδα σημειώθηκαν τα τελευταία 20 με 30 χρόνια· την περίοδο δηλαδή που επήλθαν σημαντικές μεταβολές στην δομή της κοινωνίας. Σε αυτές τις μεταβολές συμπεριλαμβάνονται: α) η αύξηση της εσωτερικής μετανάστευσης στον τόπο μας ως αποτέλεσμα των οικονομικών αλλαγών και που συνεπάγεται σταδιακή ερήμωση των μικρών κοινοτήτων και μετατροπή των πόλεων σε μεγάλα σύγχρονα αστικά κέντρα, β) η μείωση της απασχόλησης στους τομείς γεωργίας, αλιείας και βιοτεχνίας και η αύξηση του αντίστοιχου ποσοστού απασχόλησης σε βιομηχανία, μεγάλες επιχειρήσεις και δημόσιο, γ) ο πολίτης των μικρών, παραδοσιακά αυτόνομων κοινοτήτων, εμφανιζόταν δύσπιστος ως προς τις προθέσεις της κεντρικής κυβέρνησης, ωστόσο όμως ανέπτυξε μια προσωπική επαφή με τους πολιτικούς φορείς της κοινότητας στην οποία ανή-

κε. Ο κάτοικος των σύγχρονων αστικών κέντρων αντίστοιχα ενώ εξακολουθεί να είναι δύσπιστος ως προς την κυβέρνηση, δεν έχει αυτή την προσωπική επαφή με τους πολιτικούς φορείς του τόπου του, δ) η παρατηρούμενη, τα τελευταία 30 χρόνια, αύξηση του μορφωτικού επιπέδου τόσο των παιδιών όσο και των ενηλίκων, ε) η ανάπτυξη των μέσων επικοινωνίας και η διεύρυνση του οδικού δικτύου, που διευκόλυναν την άμεση ενημέρωση του πολίτη, ακόμα και αυτού που διαμένει στην πιο απομακρυσμένη γωνιά της χώρας, στ) ενώ στην παραδοσιακή κοινότητα το άτομο αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της διευρυμένης οικογένειάς με την οποία ανέπτυσε ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς, στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις και κυρίως στην Αθήνα η ανάπτυξη τέτοιου είδους σχέσεων έχει μειωθεί αισθητά, ζ) Η αλλαγή του είδους της οικογένειας από παραδοσιακή εκτεταμένη που χαρακτήριζε τις αγροτικές κοινωνίες, σε σύγχρονη πυρηνική που αποτελείται από τους γονείς και τα παιδιά που κατοικούν στο ίδιο σπίτι (ό.π.).

Συμπερασματικά διαπιστώνεται ότι καθώς η κοινωνία εξελισσόταν η παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια έπαυε να είναι βιώσιμη και αυτόνομη οικονομική μονάδα. Η εμφάνιση της οικογένειας με την πυρηνική της μορφή στις σύγχρονες κοινωνίες, ήταν λοιπόν αποτέλεσμα μιας πληθώρας κοινωνικών διεργασιών που άλλαξαν τη δομή της οικογένειας, την κατανομή των ρόλων μέσα στα πλαίσιά της και την ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ των μελών που την απαρτίζουν.

3. Ρόλοι και διαφυλικές σχέσεις στη σύγχρονη πυρηνική οικογένεια

α. Δομή σύγχρονης πυρηνικής οικογένειας

Καθώς η Ελλάδα μπήκε στη φάση της τεχνολογικής ανάπτυξης και της οικονομικής προόδου άρχισε, σύμφωνα με την Μ. Δουμάνη - Χρηστέα (*Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, 1989, σελ. 141), να διέρχεται σιγά-σιγά στην πορεία κοινωνικής εξέλιξης από τον απλό αγροτικό τρόπο ζωής σ' ένα περισσότερο πολύπλοκο και σύγχρονο. Η πόλη μετατράπηκε σε μεγαλούπολη, η γειτονιά έπαψε να υφίσταται με την παραδοσιακή της μορφή και η μικρή οικογενειακή επιχείρηση αντικαταστάθηκε από τα σύγχρονα εργοστάσια. Αυτή την περίοδο άρχισαν σταδιακά να μεγαλώνουν οι αποστάσεις που χώριζαν τους συγγενείς και φίλους, ενώ οι όροι της διευρυμένης οικογένειας και της κοινότητας έπαψαν να εκπληρώνουν τις παραδοσιακές τους λειτουργίες. Έτσι το συλλογικό πνεύμα αντικαταστάθηκε από τις ατομικές ελευθερίες του κάθε μέλους, η χαρακτηριστική και ευδιάκριτη συνοχή της ομάδας «των δικών» υποχώρησε μπροστά στις επιμέρους σχέσεις, ενώ αυτό που στην παραδοσιακή οικογένεια ονομαζόταν συνέχεια μεταξύ των γενεών έγινε αγεφύρωτο χάσμα. Η έλλειψη σταθερών κοινωνικών σχημάτων είναι κατά την συγγραφέα το ενδεικτικότερο στοιχείο των σύγχρονων μεγαλουπόλεων· δεδομένου του ότι οι σύγχρονες κοινωνικές ομάδες δεν διατηρούν την μορφή και την διαχρονική τους συνέχεια, πέρα και πάνω από τα άτομα που τις απαρτίζουν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες λοιπόν εμφανίζεται η αστική πυρηνική οικογένεια, η οποία καθώς δεν καλύπτει όλες τις ανάγκες των μελών της (οικονομικές, κοινωνικές, μορφωτικές, συναισθηματικές, σεξουαλικές και υπαρξιακές) - όπως ακριβώς τις κάλυπτε η διευρυμένη οικογένεια - της απομένει να επιτελέσει μόνο μία λειτουργία, την ανατροφή των παιδιών, χάνοντας όμως έτσι κάθε ίχνος της παραδοσιακής κοινωνικής της υπόστασης και λειτουργικής της αυτονομίας.

Αποτέλεσμα αυτής της συρρίκνωσης στις λειτουργίες της σύγχρονης οικογένειας είναι, όπως υποστηρίζει η συγγραφέας, η μεγάλη έμφαση που δίνεται στην ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των μελών· και που ανάλογα με το αν εξελίσσεται ομαλά ή όχι, η οικογένεια συνεχίζει να υφίσταται ή διαλύεται. Σ' αυτήν εν μέρει τη διάσταση ανάγονται οι αιτίες που έχουν ως αποτέλεσμα οι σύγχρονες οικογένειες να δημιουργούνται και να διαλύονται τόσο απερίσκεπτα. Είναι χαρακτηριστικά μάλιστα τα όσα σημειώνει η Μ. Δουμάνη - Χρηστέα (όπ.π., σελ. 144) για την σύγχρονη οικογένεια: «Είναι πολύ παραπαιστικό να χρησιμοποιούμε τον ίδιο όρο, «οικογένεια», για να περιγράψουμε τη σταθερή και συνεκτική παραγωγική μονάδα που δέσποζε του παραδοσιακού αγροτικού χώρου και το χαλαρά διαρθρωμένο και συνεχώς μεταβαλλόμενο θεσμό που απαντιέται σήμερα στις μεγαλουπόλεις». Καθώς χάθηκε η απόλυτη αφοσίωση που έβρισκε κανείς στα μέλη της εκτεταμένης οικογένειας, το «εμείς» έγινε «εγώ» και η αφοσίωση μεταξύ των μελών της οικογενειακής ομάδας έγινε ένας «υπό όρους σύνδεσμος» με τους γονείς και τα αδέρφια (όπ.π.).

Στην σύγχρονη οικογένεια, τα περισσότερα αθηναϊκά ζευγάρια που αποτέλεσαν και το δείγμα στην έρευνα της Μ. Δουμάνη - Χρηστέα (*Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, 1989, σελ. 147) ζούσαν μόνο τους σε νοικιαζόμενα σπίτια, ενώ μόνο μετά τη γέννηση του πρώτου τους παιδιού η ανάμειξη της γιαγιάς στη ζωή του ζευγαριού γινόταν περισσότερο ενεργή. Διατηρούσαν επαφές με συγγενείς και φίλους, μ' ένα χαρακτήρα όμως επιτηδευμένο και ευκαιριακό, καθότι οι αποστάσεις που τους χώριζαν επέβαλαν τον προγραμματισμό οποιασδήποτε συνάντησης. Επιπλέον σε ότι αφορά τον καταμερισμό εργασίας στα πλαίσια της πυρηνικής οικογένειας, διαπιστώθηκε από την ίδια

ερευνήτρια, ότι ο σύζυγος εργαζόταν, ενώ η σύζυγος ασχολούνταν αποκλειστικά με τις δουλειές του νοικοκυριού και την ανατροφή των παιδιών (ό.π.).

Η παιδοκεντρική αντίληψη του σύγχρονου γάμου επισημαίνεται από την Χ. Κατάκη (1984, σελ. 62), που αναφέρει συγκεκριμένα ότι η πυρηνική οικογένεια στηρίζει την ύπαρξη και τη λειτουργία της στη γέννηση και ανατροφή του παιδιού, το οποίο αποκτά στα πλαίσιά της ρόλο πρωταρχικό. Οι άνθρωποι δηλαδή παντρεύονται και εναποθέτουν όλες τις φιλοδοξίες και τις επιδιώξεις τους στην ύπαρξη του παιδιού. Μέσα από την επιτυχία των παιδιών τους προσπαθούν να ανέλθουν κοινωνικά και να τραφούν ψυχολογικά με όλες τις δυσάρεστες επιπτώσεις που αυτό συνεπάγεται. Στα περιορισμένα όρια της πυρηνικής οικογένειας τα άτομα προσπαθούν να καλύψουν όλες τις ανάγκες τους και αναλώνονται σε αντιφάσεις, συγκρούσεις και εξαρτήσεις καθώς ζουν στον σύγχρονο αστικό χώρο, χωρίς όμως να έχουν αποσυνδεθεί από τις αξίες της παραδοσιακής οικογένειας.

Αναφερόμενος στην πυρηνική οικογένεια ο Δ. Γ. Τσαούσης (*Η κοινωνία του ανθρώπου*, 1984, σελ. 448) υπογραμμίζει την αυτονόμηση των μελών της σε σχέση τόσο με την παραγωγική όσο και με την καταναλωτική τους συμπεριφορά, που συντελέστηκε στα πλαίσια των σύγχρονων βιομηχανικών-αστιακών κοινωνιών. Παράλληλα η σύγχρονη οικογένεια δεν επιτελεί ένα μεγάλο μέρος των λειτουργιών που επιτελούσε παλαιότερα, οι οποίες έχουν πλέον ανατεθεί σε νέους φορείς μέριμνας. Οι λειτουργίες όμως που απομένουν και που επιφορτίζεται η οικογένεια να επιτελέσει αφορούν κυρίως την κάλυψη των συναισθηματικών αναγκών των μελών, γεγονός που συντέλεσε στο να γίνουν οι σχέσεις μεταξύ των μελών αφενός μεν πιο άμεσες και έντονες, αφετέρου όμως πιο ευαίσθητες και εύθραυστες. Η σύγχρονη οικογένεια, κατά τον ίδιο συγγραφέα, περιστρέφεται γύρω από τον συναισθηματικό δεσμό των συ-

ζύγων και παρουσιάζει έναν έντονο χαρακτήρα συντροφικότητας. Στο γεγονός αυτό συνέβαλαν η διάδοση των αντισυλληπτικών μεθόδων και του ελέγχου των γεννήσεων που αποδέσμευσαν την γενετήσια πράξη από την μητρότητα, ο διπλασιασμός της διάρκειας του γάμου - ως αποτέλεσμα της αύξησης του μέσου όρου ζωής - και η ατομική ευθύνη στην επιλογή συζύγου που ευνοήθηκε από την μεγάλη γεωγραφική, επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα που παρατηρείται στις σύγχρονες κοινωνίες (όπ.π., σελ. 452).

Εν κατακλείδι από την Λ. Μουσούρου (*Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, 1989, σελ. 71) επισημαίνεται ότι στις σύγχρονες βιομηχανικές-αστεακές κοινωνίες η οικογένεια απαρτίζεται από τους συζύγους-γονείς και τα παιδιά τους. Τις οικογένειες αυτού του τύπου τις αποκαλούμε ανεξάρτητες-συζυγικές, ωστόσο, σύμφωνα με τον ισχυρισμό της συγγραφέως, είναι στην πλειοψηφία τους: «...συζυγικές ως προς τη μορφή αλλά (κατά κάποιο τρόπο) εκτεταμένες ως προς τη δομή τους» (όπ.π.). Αυτό υφίσταται διότι η αλληλεξάρτηση με τους συγγενείς των συζύγων είναι τόσο έντονη, ώστε δεν μπορούμε να μιλάμε για ανεξάρτητη οικογένεια αλλά ούτε και για εκτεταμένη με την παραδοσιακή της μορφή, αλλά για μια ενδιάμεση μορφή, που η ίδια αποκαλεί «τροποποιημένη εκτεταμένη οικογένεια» (όπ.π.).

Η σύγχρονη πυρηνική οικογένεια δημιουργήθηκε κατά την μετάβαση από τον παραδοσιακό στον σύγχρονο τρόπο ζωής, σε μια περίοδο δηλαδή διαρκών ανακατατάξεων· για τον λόγο αυτό ήταν απαραίτητο να εξασφαλίσει ένα ξεκάθαρο σκοπό ύπαρξης προκειμένου να οικοδομήσει τη βιωσιμότητά της. Ο σκοπός αυτός υπήρξε η παιδοκεντρική αντίληψη της οικογένειας, που εξασφάλισε, σ' αυτήν την περίοδο, την σταθερότητά της. Παράλληλα η οικογένεια με την πυρηνική της μορφή περιόρισε τις δυνατότητες που παρείχε η εκτεταμένη οικογένεια και επιφόρτισε τα μέλη της με αντιφάσεις, δυσaré-

σκείες και συγκρούσεις - προσωπικές και διαπροσωπικές - καθώς δεν είχαν κατορθώσει να αποβάλουν τις παραδοσιακές τους αντιλήψεις.

β. Ρόλοι γυναικείου φύλου

Σύμφωνα με την έρευνα της Μ. Δουμάνη - Χρηστέα (*Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, 1989, σελ. 156), οι γυναίκες στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον της Αθήνας που μελέτησε, διατηρούν στην νοοτροπία και τον τρόπο ζωής τους ένα κράμα μοντέρνων και παραδοσιακών στοιχείων, γεγονός που ανάγεται στην σχέση τους αφενός με τους φίλους και γείτονες και αφετέρου με τους γονείς. Οι περισσότερες είχαν μεγαλώσει σε ένα περιβάλλον με έντονα παραδοσιακές καταβολές και είχαν εργαστεί πριν να παντρευτούν. Έπαψαν όμως να εργάζονται είτε μετά τον γάμο τους, είτε μετά την γέννηση του πρώτου τους παιδιού, χωρίς όμως το γεγονός αυτό να αποτελέσει πηγή διαφωνιών για το ζευγάρι. Είναι χαρακτηριστικό το ότι, αυτή η μερίδα των μη εργαζόμενων γυναικών, δεν φαίνεται να λαμβάνει καθόλου υπόψη της την δυνατότητα που παρέχει η εργασία στην γυναίκα ώστε να αυξήσει τις κοινωνικές της επαφές και την αυτονομία της. Η εικόνα μάλιστα που οι ίδιες είχαν σχηματίσει για τον εαυτό τους ήταν, κατά την συγγραφέα, άρρηκτα συνδεδεμένη με τους ρόλους της μητέρας, συζύγου και νοικοκυράς. Οι σχέσεις τους με τις ομόφυλές τους ήταν επιφανειακές και ευμετάβλητες. Αν και περιστοιχίζονταν από άλλες γυναίκες ωστόσο δεν ανέπτυσσαν ουσιαστικές φιλίες, και οι όποιες μεταξύ τους συναλλαγές έπαψαν να υφίστανται όταν, για παράδειγμα, άλλαξαν γειτονιά. Αποκλεισμένες στα πλαίσια του μικρού διαμερίσματος όπου διέμεναν η ζωή τους έμοιαζε να' ναι περιθωριακή, ενώ το μόνο δημιουργικό έργο το οποίο πίστευαν ότι μπορούν να πραγματοποιήσουν ήταν η ανατροφή των παιδιών τους. Όμως καθώς είχαν αποκοπεί από τις σχέσεις τους με τις άλλες γυ-

ναΐκες και μητέρες - περιορίζοντας έτσι τις δυνατότητες που θα τους παρείχε ένα ευρύ κοινωνικό δίκτυο - αναγκάζονταν να επωμιστούν όλο το βάρος της ανατροφής των παιδιών τους, περνώντας τις περισσότερες φορές μέσα από άγνωστους δρόμους και αναζητώντας τις ιδανικές λύσεις μέσα από τα προσωπικά τους λάθη. Έτσι το αποτέλεσμα είναι, όπως το αποδίδει η Μ. Δουμάνη - Χρηστέα (όπ.π., σελ. 162): «Σε σύγκριση με τις παραδοσιακές μητέρες του αγροτικού χώρου οι μητέρες της πόλης έχουν μικρότερο κοινωνικό κύρος, λιγότερη αυτοπεποίθηση και παίρνουν και λιγότερη ικανοποίηση από το μητρικό ρόλο». Στη συνέχεια και καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας των παιδιών προς την ενηλικίωση οι αστές μητέρες διαπιστώθηκε πως δρουν υπερπροστατευτικά κάνοντας πολύ περισσότερα πράγματα από αυτά που το παιδί έχει ανάγκη αλλά δεν είναι σε θέση να πραγματοποιήσει. Φάνηκε μάλιστα πως η μετάβαση των παιδιών από την προστασία του οικογενειακού τους περιβάλλοντος προς την αυτονομία είναι περισσότερο ή λιγότερο επώδυνη αναλογικά με το πόσο αυτόνομη αισθάνεται και είναι η μητέρα στη ζωή της (όπ.π., σελ. 195).

Η Χ. Κατάκη (*Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας*, 1984, σελ. 132) αναφερόμενη στη μορφή που πήρε η πυρηνική οικογένεια και στις επιπτώσεις που αυτή η αλλαγή είχε στη διαμόρφωση της γυναικείας ταυτότητας λέει χαρακτηριστικά ότι: «...υπονομεύει τα θεμέλιά της». Πράγματι, καθώς η γυναίκα αποκόπηκε από τον ουσιαστικό ρόλο που καλούνταν να επιτελέσει στα πλαίσια της παραδοσιακής οικογένειας, πέρασε στην πυρηνική οικογένεια στον βοηθητικό ρόλο της νοικοκυράς. Προστατευμένη στα στενά όρια του σπιτιού της αφοσιώθηκε στην ανατροφή των παιδιών της ως τη μόνη πηγή από την οποία μπορούσε να αντλήσει ικανοποίηση. Η συμπεριφορά της στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών της είναι υπερπροστατευτική, ενώ προσπαθώντας

να νιώθει η ίδια χρήσιμη αποδυναμώνει τις φυσιολογικές ικανότητες των παιδιών της και αυξάνει την εξάρτησή τους από αυτήν. Καθώς όμως τα παιδιά μεγαλώνουν και σιγά-σιγά ανεξαρτητοποιούνται η ίδια νιώθει πως χάνει τον προσανατολισμό της ζωής της. Η Χ. Κατάκη (όπ.π., σελ. 127) αποδίδει πολύ εύστοχα την σύγχυση που αντιμετωπίζει η αστή γυναίκα λέγοντας πως: «Η παραδοσιακή μητέρα έμενε χρήσιμη και προστατευόταν μέχρι το τέλος της ζωής της. Η αστή μητέρα στα 40 της αχρηστεύεται». Νιώθει όμως η αστή γυναίκα αποξενωμένη και από τον σύζυγό της, καθώς ο προσανατολισμός και ο τρόπος ζωής τους διαφέρουν ριζικά. Σε ορισμένες περιπτώσεις, κατά την συγγραφέα, επιλέγει να δημιουργήσει καριέρα· κι εκεί όμως τα πράγματα δεν δείχνουν ευοίωνα. Οι προτεραιότητες ανάμεσα στις ανάγκες του σπιτιού και της δουλειάς μπερδεύονται οδηγώντας την σε αντιφάσεις, ενώ συμπάρασταση δεν κατορθώνει να βρει πουθενά. Όταν τα παιδιά της παντρεύονται αγκιστρώνεται στο ρόλο της γιαγιάς προκειμένου να νιώθει χρήσιμη και να μπορεί να προσφέρει. Κι εκεί όμως δημιουργούνται συγκρούσεις και εντάσεις καθώς ο τρόπος διαπαιδαγώγησης και οι συνήθειές της θεωρούνται ξεπερασμένες και η ίδια νιώθει ανασφάλεια στον ρόλο της (όπ.π.).

Για λόγους που θα αναλυθούν σε επόμενες ενότητες, οι παραδοσιακές καταβολές στον κάθε άνθρωπο είναι ισχυρές και αλλάζουν πολύ δύσκολα. Οι γυναίκες εισήλθαν στον σύγχρονο αστικό χώρο με μια έντονα παραδοσιακή παρακαταθήκη, που όριζε την γυναικεία ταυτότητα ως μητέρα, σύζυγο και νοικοκυρά. Αυτές οι πτυχές της γυναικείας υπόστασης υπήρξαν δυσλειτουργικές, σε ένα περιβάλλον ολότελα διαφορετικής δόμησης των σχέσεων και διαβίωσης, σε σχέση με αυτό της παραδοσιακής εκτεταμένης οικογένειας. Ενδεχομένως βέβαια η προσκόλληση των αστών γυναικών στους δεδομένους παραδοσιακούς ρόλους να αποτέλεσε ένα στήριγμα, σε μια περίοδο έντονων αλ-

λαγών, στην οποία κινδύνευαν να χάσουν τον προσανατολισμό τους. Παράλληλα όμως μπέρδεψε τις σύγχρονες γυναίκες σε μια πλειάδα αντιφάσεων, τις απομόνωσε, περιόρισε τις δυνατότητες ανάπτυξης κοινωνικών επαφών και σχέσεων και τις ευκαιρίες για την προσωπική τους ανάπτυξη και ωρίμανση. Δίχασε βαθιά τη γυναικεία προσωπικότητα ανάμεσα στον δρόμο που επιθυμούσε να ακολουθήσει στη ζωή της και σε αυτόν που το περιβάλλον και η παραδοσιακή της συνείδηση της επέβαλλαν.

γ. Ρόλοι ανδρικού φύλου

Η Χ. Κατάκη (*Οι τρεις ταυτότητες της Ελληνικής οικογένειας*, 1984, σελ. 155) παραδέχεται ότι παρ' όλο που στο κοινωνικό επίπεδο μας είναι πολύ γνώριμα τα επιτεύγματα των ανδρών, καθώς διαρκώς έχουμε την ευκαιρία να τους παρατηρούμε να δρουν και να δημιουργούν, ωστόσο όμως βιβλία που να αναλύουν την ψυχολογία των ανδρών πολύ δύσκολα εντοπίζει κανείς. Οι αιτίες αυτού του γεγονότος ανάγονται στο ότι όλη η ψυχολογική υπόσταση του άνδρα στηρίζεται στα κοινωνικά του επιτεύγματα. Βέβαια και στο παραδοσιακό αγροτικό περιβάλλον το αγόρι φορτωνόταν με τις προσδοκίες των γονέων του, στο σύγχρονο αστικό χώρο όμως αυτές οι προσδοκίες έχουν επικεντρωθεί σε ένα μόνο τομέα, την επιτυχία του αγοριού στις σπουδές του. Παρ' όλο που στις μέρες μας, κατά την συγγραφέα, η πίεση για σχολική επιτυχία ασκείται πλέον και στα κορίτσια, στα αγόρια όμως αυτή η επιτυχία αποκτά ζωτική σημασία για τους γύρω τους αλλά και για τα ίδια, αν θέλουν να κερδίσουν την υποστήριξη και την αποδοχή των δικών τους. Το αποτέλεσμα όλης αυτής της επένδυσης στη σχολική επιτυχία του αγοριού είναι έντονο άγχος και φόβος μιας ενδεχόμενης σχολικής αποτυχίας.

Στην αστική πυρηνική οικογένεια, σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα, ο άνδρας δεν αναγνωρίζεται πλέον ως ο αφέντης του σπιτιού, αν και δεν αμφισβητείται ολοκληρωτικά η κυριαρχία του· ο ίδιος πάντως δεν εναντιώνεται στην αμφισβήτηση της εξουσίας του και περνά στα πλαίσια των ενδοοικογενειακών σχέσεων στο περιθώριο, καθώς η γυναίκα κυριαρχεί στο χώρο αυτό. Βρέθηκε μάλιστα από έρευνες που παραθέτει η Χ. Κατάκη (Triandis, Nassiakou, Vassiliou, 1968) ότι στον αστικό χώρο η σχέση μητέρας-γιου είναι φορτισμένη συγκινησιακά, ενώ η αντίθετη σχέση πατέρα-γιου έχει εξασθενήσει (Χ. Κατάκη, 1984, σελ. 159). Για τούτο ευθύνεται το γεγονός ότι ο περισσότερος χρόνος του πατέρα αναλώνεται πλέον σε δραστηριότητες έξω από το σπίτι κι έτσι, αναλαμβάνοντας αυτόν τον περιφερειακό ρόλο στην οικογένεια το μόνο που προσφέρει στο γιο του είναι ένα αποδυναμωμένο πρότυπο.

Η παλιά ισορροπία που υπήρχε στην παραδοσιακή οικογένεια, το μοίρασμα των ευθυνών και η συμπληρωματικότητα των ρόλων χάθηκαν σύμφωνα με την συγγραφέα. Το αποτέλεσμα για την πυρηνική οικογένεια ήταν από την μια μεριά η γυναίκα να «αχρηστεύεται» παραμένοντας στο σπίτι και από την άλλη μεριά ο άνδρας να αναλώνεται σε ένα δύσκολο και σκληρό αγώνα για την επιβίωση. Καθώς όμως ο ίδιος κατορθώνει να αυξήσει τα έσοδα της οικογένειας, μειώνει το χρόνο που τους αφιερώνει, και χάνει κάθε διάθεση για συντροφικότητα. Και αυτός όμως νιώθει να χάνει την αυτοεκτίμησή του - αφού δεν έχει την δυνατότητα να αποδώσει στις ανθρώπινες συναλλαγές - χωρίς επιπρόσθετα να μπορεί να εξωτερικεύσει τα παράπονα και την δυσαρέσκειά του, δεδομένου του ότι ποτέ δεν του επιτράπηκε να μάθει να εκφράζεται συναισθηματικά. Η μόνη διέξοδος που διακρίνει είναι η παθητική αντίσταση και η φυγή στον εργασιακό του χώρο, από όπου μπορεί να αντλήσει κάποιες ικανοποιήσεις και επιτυχίες μεγαλώνοντας όμως τα οικογενειακά του αδιέξοδα.

Με το πέρασμα μάλιστα του χρόνου και ειδικότερα όταν συνταξιοδοτείται, ο ήδη αποδυναμωμένος ρόλος του εξασθενεί περισσότερο, ενώ ο ίδιος νιώθει πως χάνει τον προσανατολισμό και τον ρόλο του στη ζωή (ό.π., σελ. 163-166).

Αντίφαση λοιπόν και σύγχυση νιώθει και ο άνδρας στο περιβάλλον της σύγχρονης πυρηνικής οικογένειας. Επιφορτισμένος αποκλειστικά με την ευθύνη της εξασφάλισης των απαραίτητων οικονομικών πόρων, αφοσιώνεται στην εργασία του όπου διαθέτει και τον περισσότερο χρόνο του, δεδομένου ότι θεωρεί πως από αυτόν εξαρτάται η κοινωνική και οικονομική άνοδος της οικογένειας. Αποτέλεσμα αυτής της μονόπλευρης θεώρησης στη ζωή του είναι η απομόνωση και η απομάκρυνση από το οικογενειακό του περιβάλλον. Μπερδεύεται και διχάζεται καθώς νιώθει την απογοήτευση των δικών του για την απομάκρυνσή του, ενώ ο ίδιος θεωρεί ότι κάθε ενέργειά του γίνεται επειδή νοιάζεται πραγματικά για αυτούς.

δ. Διαφυλική σχέση

Ο σύγχρονος αστικός τρόπος ζωής επέδρασε καταλυτικά στην διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων. Σύμφωνα με στοιχεία από την έρευνα που πραγματοποίησε η Μ. Δουμάνη - Χρηστεά (*Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, 1989, σελ. 165) στα ζευγάρια της Αθήνας, η μεταξύ τους σχέση φάνηκε περισσότερο ασταθής, σε αντίθεση με την αντίστοιχη σχέση των ζευγαριών του παραδοσιακού χώρου καθότι διαφάνηκε η ύπαρξη δυσαρέσκειας και ανεκπλήρωτων προσδοκιών και από τα δύο μέρη του σύγχρονου ζευγαριού. Ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης, κατά την συγγραφέα, για αυτή την αποξένωση φέρει η διαβρωτική επιρροή που ασκεί ο τρόπος ζωής των πόλεων πάνω στην αίσθηση που έχει για την ταυτότητά του ο σύγχρονος άνθρωπος. Η απο-

μόνωση των ανθρώπων που συντελείται στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις, δεν δίνει την δυνατότητα αναγνώρισης του κόπου που καθημερινά καταβάλλει ο άνθρωπος - όπως συνέβαινε στο παραδοσιακό περιβάλλον όπου ακόμα και οι απλές καθημερινές εργασίες τύγχαναν του ενδιαφέροντος των συνανθρώπων - αναγνώρισης που αυξάνει την αίσθηση ότι αξίζει αυτό που κάνουμε. Καθώς η καθημερινή ρουτίνα των σύγχρονων ανθρώπων δεν προσφέρει ευκαιρίες για αναγνώριση του έργου από άλλα άτομα του περιβάλλοντός τους, στρέφονται προς τον/την σύζυγό τους. Ωστόσο ούτε εκεί κατορθώνουν να βρουν αναγνώριση δεδομένου του ότι αρχικά οι χώροι απασχόλησής τους διαφέρουν και κατόπιν οι ρόλοι (ανδρικοί και γυναικείοι) στην πυρηνική οικογένεια είναι τόσο διαφορετικοί ώστε πολύ δύσκολα ο ένας μπορεί να καταλάβει και να εκτιμήσει την προσπάθεια του άλλου. Κατά συνέπεια πολλές από τις νεαρές μητέρες του δείγματος ανέφεραν ότι αντί να τους ανακουφίζει η παρουσία του συζύγου στο σπίτι μετά την εργασία του, αποτελούσε γι' αυτές πηγή πρόσθετων απαιτήσεων. Στο σημείο αυτό, χαρακτηριστικά αναφέρει η Μ. Δουμάνη - Χρηστέα (ό.π., σελ. 170): «Απ' ότι κατάλαβα πολλές γυναίκες όπως και άνδρες, θα ήθελαν να έχουν ένα σύζυγο-σύντροφο που να τους ακολουθεί νοερά σε κάθε τους βήμα, να μοιράζεται συναισθηματικά το φόρτο της ημέρας, να νοιάζεται και να ενδιαφέρεται για όλες τις δυσκολίες και απογοητεύσεις και να μοιράζεται τις μικρές επιτυχίες τους. Έτσι μονάχα θα είχαν μια απτή απόδειξη ότι οι πράξεις του καθενός μετράνε για τον άλλον». Είναι γεγονός πως στην παραδοσιακή οικογένεια δεν χρειαζόταν ιδιαίτερη προσπάθεια για να κατανοήσει και να εκτιμήσει κανείς τον κόπο του άλλου, αφού οι αγωνίες, ο κόπος και ο χώρος εργασίας ήταν κοινά για όλους· ήταν το χωράφι ή το σπίτι και όλα όσα χρειάζονταν για την εύρυθμη λειτουργία της οικογένειας. Στην σύγχρονη πυρηνική οικογένεια όμως όπου ο σύζυγος εργάζεται τις περισσότερες ώρες της

ημέρας στους χαώδεις και αγχωτικούς ρυθμούς της πόλης, ενώ η σύζυγος απομονωμένη στο μικρόκοσμο του διαμερίσματος αγωνίζεται να τα βγάλει πέρα με τις αταξίες των παιδιών και τις δουλειές του νοικοκυριού, έχουν ο καθένας τις δικές του φιλοδοξίες, αγωνίες, απογοητεύσεις και εν τέλει ανάγκες. Είναι επομένως πολύ δύσκολο και χρειάζεται να καταβάλλουν ιδιαίτερη προσπάθεια προκειμένου να κατανοήσει ο ένας τον άλλον και να νιώσουν πως αυτό που κάνουν έχει σημασία για τον άλλο (όπ.π., σελ. 171).

Ο Δ. Γιώργας (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 289) εξετάζοντας τις αξίες που σχετίζονται με τους ρόλους των δύο φύλων στην σύγχρονη οικογένεια συμπεραίνει, σύμφωνα με έρευνες για την σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, πως οι αξίες εμφανίζονται ούτε απόλυτα αντιτιθέμενες ούτε ριζικά αναθεωρημένες, καθώς εντοπίζεται διάσταση των απόψεων σε μεγαλύτερο βαθμό μεταξύ των γενεών απ' ό,τι μεταξύ των δύο φύλων και κυρίως όσον αφορά τον ρόλο και την θέση της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία. Ενδεικτικά αναφέρεται από τον συγγραφέα, σύμφωνα με την έρευνα των Safilios - Rotchild (1967), ότι στις σύγχρονες οικογένειες της Αθήνας, ειδικά μάλιστα σε αυτές όπου ο πατέρας ακολουθεί το επάγγελμα του ελεύθερου επαγγελματία, παρατηρείται μια μείωση της κοινωνικής του δύναμης σε αντιδιαστολή με την αντίστοιχη της μητέρας. Βέβαια γι' αυτό ευθύνεται εν μέρει το γεγονός ότι η οικονομική εξάρτηση από τον πατέρα δεν υφίσταται πλέον, καθώς η μορφή της εκτεταμένης οικογένειας δεν είναι πια λειτουργική στον αστικό χώρο όπου το κάθε άτομο εργάζεται χωριστά, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο την οικονομική του ανεξαρτησία. Αντίθετα σύμφωνα με τα δεδομένα των ερευνών για τις μικρές κοινωνίες που εξακολουθούν να υφίστανται στις μέρες μας, προκύπτει ότι εκεί παραμένει η προσκόλληση των ανθρώπων στους παραδο-

σιακούς ρόλους των δύο φύλων, για τον λόγο ότι εκεί η μορφή της εκτεταμένης οικογένειας αποτελεί ακόμα λειτουργική κοινωνική δομή.

Διερευνώντας κατά τον συγγραφέα τις απόψεις των σύγχρονων ανθρώπων σχετικά με τους παραδοσιακούς ρόλους των δύο φύλων, διαπιστώνεται μια έντονη διάσταση των απόψεων μεταξύ των εφήβων και των γονέων τους. Έτσι στην επαρχία οι γονείς και ιδιαίτερα ο πατέρας ευθυγραμμίζεται απόλυτα με την αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων που ίσχυαν στην παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια, ενώ αντίθετα ο πατέρας στην Αθήνα παρουσιάζεται αβέβαιος σχετικά με το εάν δέχεται ή απορρίπτει τους δεδομένους ρόλους. Οι αξίες της μητέρας από την επαρχία και την Αθήνα διαφοροποιούνται σε μικρό βαθμό από τον πατέρα και σε αρκετά σημαντικό βαθμό από τις αντίστοιχες αξίες των εφήβων. Τέλος, αυτό που διαφαίνεται είναι μια μεγαλύτερη συνάφεια των απόψεων των αγοριών με τις απόψεις των πατεράδων τους, σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό των κοριτσιών, γεγονός που ενδεχομένως να σημαίνει ότι τα αγόρια ταυτίζονται περισσότερο από τα κορίτσια με τις αξίες του πατέρα (ό.π.).

Είναι αξιόλογο το γεγονός ότι οι σχέσεις των δύο φύλων στον σύγχρονο αστικό χώρο, που προσφέρει πολλές δυνατότητες για άνοδο του βιοτικού επιπέδου των ανθρώπων χαρακτηρίζονται για την απομάκρυνση και την μεταξύ τους αποξένωση. Ο περιορισμός της οικογενειακής ομάδας στην πυρηνική της μορφή, φαίνεται πως αντί να ενισχύσει την σχέση του ζευγαριού αποτέλεσε πηγή αστάθειας και ύπαρξης αμοιβαίας δυσαρέσκειας. Η σύγχυση, οι συγκρούσεις και οι αντιφάσεις αποτελούν στοιχεία που περιγράφουν με ακρίβεια το πώς νιώθει ο σύγχρονος άνθρωπος μέσα στην σχέση που αναπτύσσει με το άλλο φύλο.

B. ΘΕΩΡΙΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΦΥΛΟΥ

1. Ψυχαναλυτική Θεωρία

Είναι γνωστές οι θέσεις της ψυχαναλυτικής θεωρίας του Freud σχετικά με την σπουδαιότητα των σταδίων ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης στην θεμελίωση των βασικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του ανθρώπου. Μεταξύ των εν λόγω σταδίων, αυτό που αποδεικνύεται αποφασιστικής σημασίας στην διαδικασία ανάπτυξης ρόλου του φύλου είναι το τρίτο στάδιο, το αποκαλούμενο φαλλικό. Σύμφωνα με τον Freud το φαλλικό στάδιο οριοθετείται στην ηλικία των 3 έως 7 ετών, στην διάρκεια του οποίου τα παιδιά αφενός αποκτούν επίγνωση των διαφορών μεταξύ των δύο φύλων στα γεννητικά τους όργανα και αφετέρου αναπτύσσουν μια υπερβολική αγάπη προς τον γονέα του αντίθετου φύλου. Εξαιτίας αυτής της υπερβολικής προσήλωσης τα παιδιά βιώνουν άγχος και ενοχές, που για το αγόρι σχετίζονται με τον φόβο του «ευνουχισμού», ενώ για το κορίτσι με τον «φθόνο του πέους». Προκειμένου το παιδί να επιλύσει το εν λόγω σύμπλεγμα - το οποίο για το αγόρι αποκαλείται «Οιδιπόδειο» και για το κορίτσι «σύμπλεγμα της Ηλέκτρας» - ταυτίζεται με τον γονέα του ίδιου φύλου και εσωτερικεύει τα χαρακτηριστικά της ανδρικής ή θηλυκής αντίστοιχα προσωπικότητας (Ι. Ν. Παρασκευόπουλος, *Κλινική Ψυχολογία*, 1988, σελ. 48).

Παρά την κριτική που κατά καιρούς ασκήθηκε στην ψυχαναλυτική θεωρία, ο Α. Κακαβούλης (*Σεξουαλική ανάπτυξη και αγωγή*, 1995, σελ. 88) ισχυρίζεται, επικαλούμενος σχετικές μελέτες, ότι ορισμένες εξ αυτών έρχονται να επαληθεύσουν την βασική θεώρηση του Freud. Επί του προκειμένου έρευνες αποδεικνύουν ότι πράγματι τα παιδιά κατά την διάρκεια της νηπιακής ηλικίας αποκτούν στερεότυπα ρόλων και συμπεριφοράς του φύλου τους (όπ.π.)

Ωστόσο όμως κάποιοι άλλοι ερευνητές αμφισβητούν την ορθότητα πτυχών της φροϋδικής θεωρίας. Έτσι, λόγου χάρη, για να βιώσουν τα παιδιά άγχος ευνουχισμού ή φθόνο πέους και να επέλθει η λύση του Οιδιπόδειου συμπλέγματος και του συμπλέγματος της Ηλέκτρας, κατά τα λεγόμενα του Freud, απαιτείται η πλήρης επίγνωση εκ μέρους των παιδιών σχετικά με τις ανατομικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων. Εν τούτοις σε σχετικές έρευνες αποδείχτηκε ότι τα παιδιά αγνοούν και βρίσκονται σε σύγχυση αναφορικά με τις διαφορές των γεννητικών τους οργάνων και ως εκ τούτου είναι αμφίβολο κατά πόσο είναι σε θέση να βιώσουν άγχος ή φθόνο για τις εν λόγω διαφορές (από Α. Κακαβούλη, *ό.π.*, σελ. 89).

Στην ίδια κατεύθυνση η Ε. Μαραγκουδάκη (*Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων*, 1993, σελ. 61) ασκώντας κριτική στις απόψεις του Freud, τις περιγράφει ως περιοριστικές και απλουστευτικές. Περιοριστικές, διότι καθώς επικεντρώνονται στις ανατομικές διαφορές των γεννητικών οργάνων των δύο φύλων, περιορίζουν τις δυνατότητες επίτευξης της ισότητας διαμέσου των κατάλληλων κοινωνικών αλλαγών. Και απλουστευτικές διότι εμφανίζονται να αγνοούν εντελώς την οποιαδήποτε επίδραση των φορέων κοινωνικοποίησης - οικογένεια, σχολείο κ.ά. - στην υιοθέτηση διαφορετικών χαρακτηριστικών και ρόλων μεταξύ των δύο φύλων. Εν τέλει αξιοσημείωτο είναι, κατά την ίδια, το γεγονός ότι σύμφωνα με δεδομένα σχετικών ερευνών τα παιδιά εκδηλώνουν στερεότυπη συμπεριφορά για το φύλο τους σε ηλικία μικρότερη των έξι ετών, κατά την οποία, σύμφωνα με τον Freud, επέρχεται η ταύτιση του παιδιού με τον ομόφυλό του γονέα.

2. Θεωρία Κοινωνικής Μάθησης

Κύριος εκπρόσωπος της θεωρίας κοινωνικής μάθησης είναι ο Walter Mischel (1966, 1970) ο οποίος ισχυρίζεται ότι στην αποδοχή των ρόλων των φύλων εκ μέρους των παιδιών, δύο διαδικασίες είναι καίριας σημασίας· η διαδικασία της ενίσχυσης και αυτή της μίμησης προτύπων. Ειδικότερα, η μεν πρώτη αναφέρεται στις αμοιβές που παρέχονται προς τα παιδιά για κάθε συμπεριφορά τους που είναι σύμφωνη με τον ρόλο του φύλου τους· ενώ η δεύτερη διαδικασία αφορά το παρεχόμενο προς τα παιδιά πρότυπο εκ μέρους των γονέων ή άλλων σημαντικών προσώπων του περιβάλλοντός τους (από Α. Κακαβούλη, 1995, σελ. 90).

Μια πλειάδα ερευνητικών δεδομένων έρχονται να ενισχύσουν την ορθότητα των ισχυρισμών της θεωρίας της κοινωνικής μάθησης. Μεταξύ αυτών μελέτες αποδεικνύουν, ότι ως επί το πλείστον οι γονείς ενισχύουν τα παιδιά σε δραστηριότητες που θεωρείται ότι ταιριάζουν στο φύλο τους. Έτσι λόγω χάρη ενισχύουν τα αγόρια να παίζουν με αυτοκινητάκια και να βοηθούν στις εξωτερικές δουλειές, ενώ αντίθετα τα κορίτσια ωθούνται να παίζουν με κούκλες και να συμβάλλουν στις οικιακές εργασίες (από Α. Κακαβούλη, *όπ.π.*).

Ακολούθως έρευνες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η μίμηση προτύπων από το άμεσο περιβάλλον των παιδιών, όχι μόνο τα ενισχύει στο να συμμορφωθούν με τα εν λόγω στερεότυπα, αλλά καθορίζει αποφασιστικά την κατοπινή διαμόρφωση ρόλων των φύλων, σε τόσο απόλυτο βαθμό, ώστε πολύ δύσκολα να επέλθει οποιαδήποτε αλλαγή (από Α. Κακαβούλη, *όπ.π.*, σελ. 75).

Παρά την διαφαινόμενη ορθότητα των επιχειρημάτων της εν λόγω θεωρίας και την επαρκή στήριξή της σε ερευνητικά δεδομένα, ωστόσο όμως ο Α. Κακαβούλης (*Σεξουαλική ανάπτυξη και αγωγή*, 1995, σελ. 92) υποστηρίζει πως η θεωρία της κοινωνικής μάθησης παρουσιάζει κενά και αδυναμίες στην

εξήγηση ορισμένων φαινομένων. Ενδεικτικά αναφέρεται η διαφοροποιημένη εσωτερίκευση ρόλων των φύλων μεταξύ αγοριών και κοριτσιών, ακόμα και όταν η συμπεριφορά των γονέων τους δεν παρουσιάζει αποκλίσεις ανάλογα με το φύλο τους.

Ακολούθως η Ε. Μαραγκουδάκη (*Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων*, 1993, σελ. 64) επισημαίνει ότι καθώς η εν λόγω θεωρία επικεντρώνεται στις επιδράσεις των εξωτερικών παραγόντων στην διαδικασία κοινωνικοποίησης, ως προς τον ρόλο του φύλου, αγνοεί την συμβολή των γνωστικών ικανοτήτων και γενικότερα την ενεργητική συμμετοχή του παιδιού στην όλη διαδικασία.

3. Γνωστικο-εξελικτική θεωρία

Σύμφωνα με τους κύριους εισηγητές της γνωστικο-εξελικτικής θεωρίας, η διαμόρφωση της ταυτότητας του φύλου είναι δυνατόν να επιτευχθεί μόνο όταν το παιδί μπορεί να αντιληφθεί και να εσωτερικεύσει την μονιμότητα του φύλου. Πρόκειται για μια γνωστική δομή που όταν κατακτηθεί από το παιδί, κατευθύνει την συμπεριφορά του στην μίμηση προτύπων, αξιών, ρόλων και τρόπων συμπεριφοράς που αντιστοιχούν στο φύλο που το χαρακτηρίζει. Πριν την κατάκτηση της έννοιας της μονιμότητας του φύλου, τα παιδιά δεν είναι σε θέση να ακολουθήσουν την τυπική συμπεριφορά του φύλου καθώς δεν μπορούν να αντιληφθούν ότι το φύλο τους είναι μόνιμο και δεν υπόκειται σε αλλαγές. (Α. Κακαβούλης, *Σεξουαλική ανάπτυξη και αγωγή*, 1995, σελ. 93).

Πρώτος που ασχολήθηκε με την μελέτη και ανάπτυξη της έννοιας της μονιμότητας του φύλου είναι ο ψυχολόγος Laurence Kohlberg (1968), ο οποίος ισχυρίζεται ότι τα παιδιά κατά την ηλικία των 2 έως 7 ετών διέρχονται τέσσερα στάδια προκειμένου να κατακτήσουν την εν λόγω έννοια.

α. Ονομασία του φύλου (2 - 3^{1/2} ετών περίπου).

Στο πρώτο στάδιο τα παιδιά μαθαίνουν να αποκαλούν σωστά σχετικές με το φύλο λέξεις (λ.χ. μπέμπης, μπέμπα) αλλά και να ονομάζουν σωστά το δικό τους φύλο (αγόρι ή κορίτσι). Πριν την περάτωση αυτού του σταδίου τα παιδιά δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν ότι το φύλο τους είναι ένα σταθερό στοιχείο του εαυτού τους.

β. Προσωρινή μονιμότητα του φύλου (3^{1/2} - 4^{1/2} ετών περίπου).

Στο εν λόγω στάδιο επιτυγχάνεται μερικώς η κατάκτηση της έννοιας της μονιμότητας φύλου καθώς για τα παιδιά παραμένει ακόμα συγκεχυμένη. Έτσι μπορεί να ισχυρίζονται σωστά ότι όταν θα μεγαλώσουν θα γίνουν άνδρες ή

γυναίκες, εξακολουθούν όμως ακόμα να θεωρούν ότι κάποιες εξωτερικές αλλαγές είναι δυνατόν να προκαλέσουν αλλαγές στο φύλο τους.

γ. Οριστική μονιμότητα του φύλου (4 - 7 ετών περίπου).

Σε αυτό το στάδιο ξεκινά πλέον η κατάκτηση της έννοιας της μονιμότητας του φύλου καθώς τα παιδιά συνειδητοποιούν ότι το φύλο τους είναι σταθερό και δεν υπόκειται σε αλλαγές. Προοδευτικά αυτή η συνειδητοποίηση αυξάνει και στην ηλικία των 7 ετών είναι σε θέση να επιχειρηματολογούν αναφορικά με την μονιμότητα του φύλου τους.

δ. Ανατομικός καθορισμός του φύλου (7 - 9 ετών περίπου).

Στο τελευταίο στάδιο τα παιδιά κατανοούν πλήρως την μονιμότητα του φύλου και είναι σε θέση να επισημάνουν τα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν το φύλο σε κάθε άτομο (Α. Κακαβούλης, *όπ.π.*, σελ. 94-95).

Κατά τον ισχυρισμό του Α. Κακαβούλη (1995) ορισμένες έρευνες επαληθεύουν τα επιχειρήματα της εν λόγω θεωρίας. Επί του προκειμένου έρευνες αποδεικνύουν ότι παιδιά που έχουν εσωτερικεύσει την μονιμότητα του φύλου επικεντρώνουν περισσότερο τις παρατηρήσεις τους σε συμπεριφορές ατόμων του ίδιου με αυτά φύλου. Ωστόσο αντιτιθέμενες έρευνες έρχονται να επισημάνουν ότι από πολύ νωρίς, μόλις 2 ετών, τα παιδιά προτιμούν να μιμούνται πρόσωπα του ίδιου φύλου. Ως εκ τούτου η κατάκτηση της έννοιας μονιμότητας του φύλου δεν διαφαίνεται ότι αποτελεί τον αποκλειστικό παράγοντα στην ανάπτυξη της συμπεριφοράς του φύλου (*όπ.π.*, σελ. 96-97).

Παρόμοια άποψη στην κριτική της εν λόγω θεωρίας εκφράζει και η Ε. Μαραγκουδάκη (*Εκπαίδευση και διάκριση φύλων*, 1993, σελ. 66) υποστηρίζοντας ότι μπορεί η κατάκτηση της έννοιας της μονιμότητας του φύλου να επιταχύνει την όλη διαδικασία κοινωνικοποίησης ως προς τον ρόλο του φύλου, δεν αποτελεί όμως την μοναδική προϋπόθεση για την απαρχή της συγκεκριμέ-

νης διαδικασίας. Επί του προκειμένου αξιοσημείωτος είναι ο ισχυρισμός της A. Constantinople έτσι όπως τον παραθέτει η συγγραφέας: «Είναι ίσως αρκετό για ένα παιδί των 2, 3 και 4 ετών να γνωρίζει ότι είναι κορίτσι τώρα και αναμένεται να κάνει κοριτσίστικα πράγματα· δεν της είναι απαραίτητο να γνωρίζει ότι θα είναι σταθερά (πάντοτε) κορίτσι και στη συνέχεια γυναίκα» (όπ.π., σελ. 66).

4. Θεωρία του σχήματος του φύλου

Συνδυάζοντας στοιχεία της γνωστικο-εξελικτικής θεωρίας και της θεωρίας κοινωνικής μάθησης ορισμένοι ψυχολόγοι οδηγήθηκαν στην διατύπωση της θεωρίας του σχήματος φύλου. Για τους εισηγητές της εν λόγω θεωρίας οι ρόλοι και τα στερεότυπα είναι: «Σχήματα, δηλαδή γνωστικά στοιχεία που αναφέρονται στην έννοια του εαυτού και λειτουργούν για να οργανώσουν και να δομήσουν στο άτομο της αυτοεικόνα του και την συμπεριφορά του (Α. Κακαβούλης, *Σεξουαλική ανάπτυξη και αγωγή*, 1995, σελ. 101).

Αυτό στην ουσία σημαίνει ότι καθώς τα παιδιά εσωτερικεύουν ανδρικούς και γυναικείους τρόπους συμπεριφοράς, δηλαδή σχήματα φύλου, χρησιμοποιούν τα εν λόγω σχήματα προκειμένου να μπορούν να κατανοήσουν τόσο τον εαυτό τους όσο και τους άλλους. Η διαδικασία αυτή επιτελείται στην ηλικία των δύο με τριών ετών, την περίοδο δηλαδή που το παιδί είναι σε θέση να ξεχωρίσει το φύλο του αλλά και τις διαφορές του με το άλλο φύλο. Η εφαρμογή του σχήματος φύλου γίνεται από το παιδί με τρόπο απόλυτο, χωρίς όμως αυτό να συνδέεται με την ύπαρξη στερεοτύπων, αλλά με την βαθύτερη ανάγκη του παιδιού να διαθέτει κανόνες που να το βοηθούν στην κατανόηση και δόμηση των νέων του εμπειριών. Απώτερο αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι να επέρχεται μια σταδιακή αύξηση των γνώσεων των παιδιών για καθετί που σχετίζεται μόνο με το φύλο τους. Κατά αυτόν τον τρόπο η θεωρία σχήματος του φύλου συμβάλλει τα μέγιστα στην αιτιολόγηση της ισχύος των στερεοτύπων αλλά και του περιορισμού που υφίσταται ο άνθρωπος στην εκδήλωση συμπεριφορών που ταυτίζονται απόλυτα με το φύλο του (Α. Κακαβούλης, *όπ.π.*, σελ. 104-105).

Σύμφωνα με στοιχεία του Α. Κακαβούλη (1995) πολλές μεταγενέστερες έρευνες έρχονται να επαληθεύσουν την ορθότητα των επιχειρημάτων της θεωρίας σχήματος φύλου (ό.π.).

5. Θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης

Εισηγητής της θεωρίας συμβολικής αλληλεπίδρασης υπήρξε ο G. H. Mead (1963-1934), ο οποίος ισχυρίζεται ότι στην διαδικασία γένεσης και διαμόρφωσης της ταυτότητας του ανθρώπου δύο παράγοντες είναι καθοριστικής σημασίας, η επικοινωνία και η αλληλεπίδραση του ανθρώπου στα πλαίσια μιας κοινωνικής συνάφειας. Ειδικότερα, κατά τον Mead, η επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων πραγματοποιείται με βάση συστήματα σημαντικών συμβόλων, τα οποία συμπεριλαμβάνουν τις χειρονομίες, τους μορφασμούς και κατά κύριο λόγο την ομιλούμενη γλώσσα. Μέσω αυτών των συστημάτων οι άνθρωποι δηλώνουν τη στάση, τις γνώσεις και γενικότερα τις αντιδράσεις τους έναντι διαφόρων πραγμάτων τα οποία μπορεί να είναι άλλοι άνθρωποι, θεσμοί, ιδεώδη κ.ά. Το παιδί διαμέσου της αντίδρασης των «άλλων» έναντι πραγμάτων ή και του ίδιου του εαυτού του σχηματίζει εν τέλει την ταυτότητά του. Οι «άλλοι» συμπεριλαμβάνουν τους «σημαντικούς άλλους», που είναι τα άτομα του οικείου του περιβάλλοντος και τους «γενικευμένους άλλους», που είναι η κοινωνία και το γενικότερο σύστημα κοινωνικών κανόνων (από Ε. Μαραγκουδάκη, *Εκπαίδευση και διάκριση φύλων*, 1993, σελ. 67-68).

Κατά την διάρκεια των πρώτων, αποφασιστικών για την διαμόρφωση ταυτότητας φύλου, χρόνων τα παιδιά αποκτούν την ικανότητα να αποδίδουν την φυλετική ταυτότητα του εαυτού τους σύμφωνα με τα συστήματα σημαντικών συμβόλων που οι «άλλοι» χρησιμοποιούν για να υποδηλώσουν στο παιδί το φύλο του. Με αυτόν τον τρόπο τα παιδιά μαθαίνουν όχι απλώς να αποδίδουν την φυλετική ετικέτα στον εαυτό τους και στα άτομα του περιβάλλοντός τους, αλλά και να συνδέουν αυτή την ετικέτα με συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς και δράσης. Η εκδήλωση αυτής της ικανότητας ξεκινά στην ηλικία των 2 με 2^{1/2} ετών, κατά την οποία όμως το παιδί δεν συνειδητοποιεί ότι το φύλο

του είναι αμετάβλητο, γι' αυτό και το συνδέει όχι με ανατομικά χαρακτηριστικά αλλά κυρίως με κοινωνικά γνωρίσματα. Αυτή η πρώτη αίσθηση ταυτότητας φύλου γεννά στο παιδί θετικά συναισθήματα, καθότι του προσφέρει την δυνατότητα να προσδιορίσει τον εαυτό του μέσα στο υπάρχον κοινωνικό του περιβάλλον (όπ.π., σελ. 68-69).

Στην προσπάθειά του να οικειοποιηθεί και άλλους τρόπους συμπεριφοράς σύμφωνα με το φύλο του το παιδί χρησιμοποιεί την μέθοδο της μίμησης ομόφυλων προτύπων. Διαμέσου της ενίσχυσης των προσώπων του περιβάλλοντός του, όταν μιμείται συμπεριφορές που θεωρείται ότι ανήκουν στο φύλο του το παιδί δεν μαθαίνει μόνο τρόπους συμπεριφοράς αλλά κατακτά και την αποδοχή και επιδοκμασία του περιβάλλοντός του (όπ.π., σελ. 70).

Η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης αναγνωρίζει την σημαντική επίδραση της μίμησης προτύπων, ωστόσο όμως διαφοροποιείται από την θεωρία κοινωνικής μάθησης, καθότι θεωρεί ότι η διαδικασία αυτή είναι έμμεση, δηλαδή απλά ενισχύει τη συμπεριφορά του παιδιού. Ακολουθώντας παρ' όλο που συμφωνεί με την γνωστικο-εξελικτική θεωρία σε ότι αφορά την ενεργητική συμμετοχή και παρέμβαση του παιδιού, διαχωρίζει όμως τη θέση της, στον βαθμό που υποστηρίζει πως η όλη διαδικασία ξεκινά μόλις το παιδί επιτύχει την απόδοση σωστής φυλετικής ετικέτας και όχι μόλις αποκτήσει την έννοια της μονιμότητας του φύλου, όπως δέχεται η γνωστικο-εξελικτική θεωρία.

6. Ανδρογυνική θεωρία

Για την πληρέστερη κατανόηση της ανδρογυνικής θεωρίας είναι απαραίτητη η επισήμανση ορισμένων στοιχείων. Καταρχήν στην υπάρχουσα έρευνα έχουν διατυπωθεί δύο απόψεις για την ανάπτυξη της συμπεριφοράς των δύο φύλων· η πρώτη από αυτές πρεσβεύει ότι οι διαφορές των δύο φύλων είναι δυνατόν να τροποποιηθούν με την κατάλληλη παρέμβαση στο περιβάλλον, ενώ η δεύτερη ότι όλες οι υπάρχουσες διαφορές των φύλων πρέπει να περιοριστούν ή να εξαλειφθούν. Κατόπιν είναι γνωστό ότι κατά την επικρατούσα άποψη τα χαρακτηριστικά των φύλων μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δύο κατηγορίες: στα μεν ανδρικά, που αποκαλούνται και οργανωτικά και στα γυναικεία, που αποκαλούνται εκφραστικά. Οι παλαιότεροι εκπρόσωποι στο χώρο της ψυχολογίας υποστήριζαν ότι οι δύο αυτές ομάδες αποτελούν τα δύο άκρα ενός συνεχούς και ότι όσα περισσότερα χαρακτηριστικά διέθετε ένα άτομο από την ομάδα του αντίθετου φύλου, τόσο πιο ισορροπημένο ήταν. Οι σύγχρονοι ωστόσο μελετητές εισήγαγαν την ανδρογυνική θεωρία και θεωρούν ότι οι δύο αυτές κατηγορίες μπορούν να συνυπάρχουν στο ίδιο άτομο. Αλλά και επιπρόσθετα ότι όσο περισσότερο έχει φροντίσει το άτομο να αναπτύξει τα χαρακτηριστικά και των δύο ομάδων, τόσο περισσότερο ισορροπημένο είναι (Α. Κακαβούλης, 1995, σελ. 106-107).

Βασικός σκοπός της μελέτης των ρόλων των δύο φύλων κατά την εισηγήτρια της ανδρογυνικής θεωρίας Sandra Bem (1978) είναι: «...η απελευθέρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας από τον αυστηρό στερεότυπο καθορισμό των ρόλων και η ανάπτυξη μιας νέας θεώρησης της ψυχικής υγείας που είναι ανεξάρτητη από επιβαλλόμενους κοινωνικά ορισμούς για το τι είναι αρρενωπότητα και τι θηλυκότητα» (όπ.π., σελ. 108).

Έρευνες που επικαλείται ο Α. Κακαβούλης (1995) επιβεβαιώνουν ότι τα άτομα ανδρογυνικού τύπου διαθέτουν υψηλότερη αυτοεκτίμηση, καλύτερη προσαρμογή και είναι περισσότερο δημοφιλή. Ωστόσο εκφράζεται αμφιβολία σχετικά με το κατά πόσο η υψηλή αυτοεκτίμηση είναι αποτέλεσμα της ανδρογυνικής φύσης ή των ξεχωριστών ανδρικών και γυναικείων χαρακτηριστικών. Για το λόγο αυτό μάλιστα επισημαίνεται η αναγκαιότητα επιπρόσθετων μελετών (όπ.π., σελ. 109).

Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι σε μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των απόψεων για την ανδρογυνική θεωρία, η Sandra Bem (1978) ισχυρίζεται πως τα ανδρογυνικά άτομα δεν είναι ούτε ανδρικά ούτε γυναικεία ούτε εν τέλει και τα δύο, αλλά πρωτίστως είναι ασηματοποίητα άτομα. Αυτό συνεπάγεται ότι είναι απαλλαγμένα από τους υφιστάμενους περιορισμούς των στερεοτύπων, δηλαδή ότι είναι μη στερεοτυπικά άτομα (όπ.π.).

Ανακεφαλαιώνοντας τις θεωρίες που προαναφέρθηκαν, οι οποίες επιχειρούν να ερμηνεύσουν την διαδικασία ανάπτυξης ταυτότητας φύλου, επισημαίνεται αρχικά ότι η ψυχαναλυτική θεωρία επικεντρώνεται στην επίλυση των συμπλεγμάτων - Οιδιπόδειου και Ηλέκτρας - και στην διαδικασία της ταύτισης. Ωστόσο η συγκεκριμένη θεωρία δεν επαληθεύεται επαρκώς από ερευνητικά δεδομένα μεταγενέστερων μελετών. Η θεωρία κοινωνικής μάθησης επισημαίνει την σπουδαιότητα των διαδικασιών της ενίσχυσης και της μίμησης προτύπων και επιβεβαιώνεται από σχετικές έρευνες. Η γνωστικο-εξελικτική θεωρία συστηματοποιεί την σταδιακή κατάκτηση της μονιμότητας του φύλου από την ηλικία των 2 έως 9 ετών και η ερευνητική ερμηνεία έχει διδάξει ότι η πορεία ανάπτυξης της συμπεριφοράς φύλου στο παιδί είναι παράλληλη της ανάπτυξης της έννοιας του φύλου. Η θεωρία σχήματος φύλου παρέχει ένα πλάνο ανάπτυξης της συμπεριφοράς σε σχέση με το φύλο, το οποίο στηρί-

ζεται επαρκώς σε ερευνητικά δεδομένα. Η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης επισημαίνει την σημαντικότητα των κοινωνικών εμπειριών στην διαδικασία απόκτησης ταυτότητας φύλου εκ μέρους του παιδιού. Εν κατακλείδι η ανδρογονική θεωρία προσφέρει νέες προοπτικές στην μελέτη της ταυτότητας και της συμπεριφοράς σε σχέση με το φύλο· ωστόσο χρήζει περαιτέρω ερευνητικής προσπάθειας και στήριξης σε ερευνητικά δεδομένα.

Γ. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΡΟΛΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΦΥΛΕΤΙΚΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ

1. Βιολογικοί παράγοντες

Μεταξύ των μελετητών που επικεντρώνουν την έρευνά τους στις ενυπάρχουσες διαφορές των δύο φύλων κυριαρχούν δύο απόψεις, αναφορικά με τον προβληματισμό για το που μπορούν να αποδοθούν οι εν λόγω διαφορές. Αφενός μεν υπάρχουν αυτοί που υποστηρίζουν τον εξέχοντα ρόλο των περιβαλλοντικών επιδράσεων στη διαμόρφωση των ρόλων των φύλων, οι οποίοι εξετάζονται λεπτομερώς σε επόμενο κεφάλαιο. Αφετέρου όμως υπάρχουν αυτοί που επικεντρώνονται στους βιολογικούς παράγοντες, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνουν τις γενετικές, τις ορμονικές και τις ανατομικές διαφορές των δύο φύλων. Υποστηρίζουν δηλαδή οι εν λόγω ερευνητές, πως η κοινωνία απλώς ενισχύει την ήδη υπάρχουσα βιολογική υποδομή στις διαφορές των δύο φύλων (Α. Κακαβούλης, *Σεξουαλική ανάπτυξη και αγωγή*, 1995, σελ. 39).

Ακολούθως γίνεται μια μικρή αναφορά σε ορισμένους από τους βιολογικούς παράγοντες που συμβάλλουν στις διαφορές των δύο φύλων.

α. Χρωμοσωματικές διαφορές των δύο φύλων

Ως γνωστόν κάθε ανθρώπινος οργανισμός εμπεριέχει στον πυρήνα των κυττάρων του 46 χρωμοσώματα, κατάλληλα συνδυασμένα σε 23 ζεύγη. Τα χρωμοσώματα είναι μικρά ινώδη σωματίδια που μεταφέρουν τις πληροφορίες των κληροδοτούμενων χαρακτηριστικών. Τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες τα 22 ζεύγη είναι κοινά, το 23^ο όμως διαφέρει, καθώς ενώ στις γυναίκες συμπεριλαμβάνει δύο όμοια χρωμοσώματα τύπου X, στους άνδρες συμπεριλαμβάνει ένα χρωμόσωμα τύπου X και ένα τύπου Y. Ως εκ τούτου ενώ στις

γυναίκες το 23^ο χρωμόσωμα των ωαρίων - τα γενετικά κύτταρα εμπεριέχουν 23 μονά χρωμοσώματα - είναι πάντοτε X, στους άνδρες το αντίστοιχο χρωμόσωμα των σπερματοζωαρίων είναι άλλοτε X και άλλοτε Y. Όταν λοιπόν γονιμοποιείται το ωάριο, το φύλο του παιδιού θα εξαρτηθεί από το εκάστοτε χρωμόσωμα του σπερματοζωαρίου, καθώς εάν είναι X το νέο άτομο θα είναι θηλυκό και εάν είναι Y το άτομο θα είναι αρσενικό (όπ.π., σελ. 41).

Παλαιότερα πολλοί ερευνητές υποστήριζαν την άποψη ότι πολλές από τις ενυπάρχουσες διαφορές μεταξύ των δύο φύλων, ειδικότερα σε ότι αφορά την κατανόηση χώρων και τις γλωσσικές ικανότητες είναι αποτέλεσμα των δεδομένων χρωμοσωματικών διαφορών. Κατά τον ισχυρισμό του Α. Κακαβούλη (1995) ωστόσο, πρόσφατες μελέτες δεν στηρίζουν επαρκώς την ορθότητα της εν λόγω απόψεως· και εν κατακλείδι η πλειονότητα των έως σήμερα ερευνητικών δεδομένων, δεν κατοχυρώνουν την εγκυρότητα και επάρκεια των επιχειρημάτων περί βιολογικών παραγόντων, που να είναι υπεύθυνοι για τις υφιστάμενες διαφορές των δύο φύλων (όπ.π., σελ. 42).

β. Ορμονικές διαφορές των δύο φύλων

Είναι γνωστός ο καθοριστικός ρόλος τον οποίο διαδραματίζουν οι ορμόνες στην διαμόρφωση της σωματικής δομής του ανθρώπου, στην ρύθμιση της ανάπτυξης και στην λειτουργία όλων των οργανικών του συστημάτων. Σε ότι αφορά την γενετήσια λειτουργία, τρεις είναι οι ενδοκρινείς αδένες που σχετίζονται με αυτή, η υπόφυση, οι γονάδες (όρχεις και ωοθήκες) και τα επινεφρίδια. Η υπόφυση εντοπίζεται στην βάση του κρανίου και ο ρόλος της είναι συντονιστικός των γενετικών αδένων. Από τις γονάδες, αφενός μεν οι όρχεις εκκρίνουν την τεστοστερόνη, μια ανδρικό ορμόνη απαραίτητη στη σπερματογένεση και την διατήρηση των δευτερευόντων σεξουαλικών χαρακτηριστικών

και της ερωτικής ορμής στον ανδρα. Αφετέρου οι ωθήκες είναι απαραίτητες για την κύηση, την γενετήσια λειτουργία της γυναίκας και την διατήρηση σε αυτήν όλων των δευτερευόντων σεξουαλικών χαρακτηριστικών. Εν τέλει τα επινεφρίδια βρίσκονται στην άκρη των νεφρών και διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο στην εύρυθμη λειτουργία και στην οργανική ισορροπία του ανθρώπου (Α. Κακαβούλης, *όπ.π.*, σελ. 42).

Αξίζει να επισημανθεί ότι τόσο ο άνδρας όσο και η γυναίκα δημιουργούν και τις ορμόνες του αντίθετου φύλου, ειδικότερα μάλιστα μια φυσιολογική γενετήσια λειτουργία και ισόρροπη ανάπτυξη των δευτερευόντων σεξουαλικών χαρακτηριστικών των δύο φύλων, συνδέεται άμεσα με την αντίστοιχη ισόρροπη ύπαρξη των ανδρικών και γυναικείων ορμονών. Οι μεν ανδρικές ορμόνες συμπεριλαμβάνουν την τεστοστερόνη και οι γυναικείες τα οιστρογόνα και την προγεστερόνη, ενώ η ύπαρξή τους στα έμβρυα είναι απαραίτητη προκειμένου να μπορούν να αναπτυχθούν φυσιολογικά τα γεννητικά και λοιπά όργανα των δύο φύλων (Α. Κακαβούλης, *όπ.π.*, σελ. 43).

Σύμφωνα με τον Α. Κακαβούλη (1995) είναι διαπιστωμένο ότι ένα μέρος των διαφορών μεταξύ των δύο φύλων οφείλεται εν μέρει στην διαφορετική κατανομή των ορμονών στον κάθε οργανισμό. Ο ίδιος μάλιστα επικαλείται έρευνες σε ζώα που αποδεικνύουν ότι κάθε υφιστάμενη ορμονική αλλαγή είναι δυνατόν να συνεπάγεται αλλαγές στην ανατομία όσο και στην συμπεριφορά του ατόμου. Για τον άνθρωπο παρ' όλη την μη επαρκή στήριξη σε ερευνητικά δεδομένα, διαφαίνεται πως υπάρχει μια παρόμοια αλληλουχία (*όπ.π.*, σελ. 43).

Επί παραδείγματι, οι Money και Ehrhardt (1974) πραγματοποίησαν έρευνες σε θηλυκά έμβρυα που είχαν υποστεί το σύνδρομο της ανδροποίησης - γενετική ανωμαλία κατά την οποία το έμβρυο δεν δέχεται τις επιδράσεις των

θηλυκών ορμονών και αναπτύσσει εξωτερικά ανδρικά γεννητικά όργανα - ενώ με κατοπινή χειρουργική επέμβαση αποκαταστάθηκε η εν λόγω ανωμαλία και μεγάλωσαν ως κορίτσια. Παρατήρησαν λοιπόν οι ερευνητές ότι τα συγκεκριμένα κορίτσια ήταν στην πλειοψηφία τους «αγοροκόριτσα» που σημαίνει ότι τους άρεσε να ντύνονται ανδρικά και να παίζουν με αγόρια σε ανάλογα παιχνίδια. Στις γενικότερες αντιλήψεις τους παρατηρήθηκε παρόμοια αντιστοιχία. Παρ' όλο που ενδιαφέρονταν για τους άνδρες, τον γάμο και την μητρότητα, επιδίωκαν πρώτα να εξασφαλίσουν την σταδιοδρομία τους. Αξίζει να σημειωθεί πως ύστερα από εμπειριστατωμένη μελέτη διαπιστώθηκε ότι η συμπεριφορά των γονέων δεν λειτούργησε ενισχυτικά στην δεδομένη ανδροπρεπή τάση των κοριτσιών τους (Α. Κακαβούλης, *όπ.π.*, σελ. 44).

Επιγραμματικά επισημαίνεται ότι οι Money και Ehrhardt προχώρησαν στην διατύπωση της βιοκοινωνικής θεωρίας (βλέπε Παράρτημα), η οποία σε γενικές γραμμές ισχυρίζεται ότι οι κοινωνικοί παράγοντες αναμφίβολα διαδραματίζουν καίριο ρόλο στην ανάπτυξη ρόλων των φύλων· όμως είναι εξίσου σημαντικό το γεγονός, ότι οι γονείς αντιδρούν και επηρεάζονται από τις βιολογικές διαφορές. Επομένως πρόκειται για μια συνεχή αλληλεπίδραση βιολογικών και περιβαλλοντικών παραγόντων που εν τέλει διαμορφώνουν τους ρόλους των φύλων (από Α. Κακαβούλη, *όπ.π.*, σελ. 52).

Ανακεφαλαιώνοντας τα όσα προαναφέρθηκαν, διαπιστώνεται ότι σαφώς οι βιολογικοί παράγοντες επηρεάζουν την συμπεριφορά των δύο φύλων, χωρίς ωστόσο να αποτελούν τους αποκλειστικούς ρυθμιστές τής εν λόγω διαφοράς. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός, ότι ένας σημαντικός αριθμός ερευνητών ισχυρίζεται πως οι επιδράσεις του περιβάλλοντος μπορούν να επηρεάσουν ακόμα και τις βιολογικές καταβολές των ανθρώπων (*όπ.π.*, σελ. 50).

2. Απόψεις για το βιολογικό ή κοινωνικό καθορισμό των ρόλων των φύλων

Διερευνώντας σε ποιο βαθμό η ανθρώπινη συμπεριφορά σε σχέση με το φύλο καθορίζεται βιολογικά ή περιβαλλοντικά ο Α. Κακαβούλης (*Σεξουαλική αγωγή και ανάπτυξη*, 1995, σελ. 52) σημειώνει πως η απάντηση δεν είναι απλή. Αναμφίβολα και οι δύο παράγοντες - βιολογικές καταβολές και περιβαλλοντικές επιδράσεις - ασκούν καθοριστική επίδραση στην ανάπτυξη του ατόμου, δεν είναι εφικτός όμως ο επιμερισμός του βαθμού και των σημείων, όπου ο καθένας από τους δύο παράγοντες συμβάλλει στην εν λόγω ανάπτυξη. Το σημείο μάλιστα στο οποίο πρέπει να στραφεί η έρευνα αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι δύο αυτοί παράγοντες αλληλεπιδρούν διαμορφώνοντας ανάλογα την συμπεριφορά του ανθρώπου σε σχέση με το φύλο του (ό.π., σελ. 54).

Η Σ. Παναγιωτοπούλου (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 415) σημειώνει επί του θέματος πως μπορεί μεν ο άνθρωπος να προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό βιολογικά ή ενδοκρινολογικά - κατά την διχοτόμηση του φύλου του - όμως η ουσιαστική επίδραση στην εξέλιξη της σεξουαλικής του συμπεριφοράς ασκείται από την κοινωνική του μάθηση. Το φύλο δεν καθορίζεται μόνο από τον συνδυασμό πατρικών και μητρικών γονιδίων αλλά σε μεγάλο βαθμό διαπαιδαγωγείται. Έτσι σήμερα η επιστήμη δεν δέχεται πως το γενετικά καθορισμένο φύλο επηρεάζει απόλυτα την εξέλιξη του αγοριού ή του κοριτσιού αλλά αντίθετα υποστηρίζει πως η ανάπτυξη της αντίληψης για το φύλο συνδιαμορφώνεται από την ποιότητα και το είδος των κοινωνικών βιωμάτων και εμπειριών του παιδιού. Βέβαια είναι σίγουρο πως κανείς δεν μπορεί να διατυπώσει ξεκάθαρα πού σταματούν οι γενετικά καθορισμένες ιδιότητες του φύλου και πού ξεκινούν οι επίκτητες, και κατά συνέπεια είναι δύσκολο να ξεχωρίσουμε

και να προσεγγίσουμε απόλυτα τον σεξουαλικό αυτοπροσδιορισμό από τον ετεροπροσδιορισμό (όπ.π.).

Μια διαφορετική παράμετρο παραθέτει η Χ. Αντωνοπούλου (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 14) η οποία υποστηρίζει πως το βιολογικό φύλο του ατόμου, ενδεχομένως να αποτελεί ασήμαντο παράγοντα στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του, συγκρινόμενος με τις διαφορετικές επιδράσεις που οδηγούν σε διαφοροποιημένες εμπειρίες στη ζωή, ανάλογα με το φύλο του. Αυτό που μάλλον είναι πιθανό να συμβαίνει είναι μέσα από την διαδικασία της κοινωνικοποίησης να γίνονται αποδεκτοί ρόλοι και ιδιότητες σε βαθμό που να θεωρούνται ότι αποτελούν φυσικές ιδιότητες της προσωπικότητας του ατόμου. Οι όποιες προσπάθειες έγιναν, κατά την ίδια, για τον εντοπισμό βιολογικά τεκμηριωμένων διαφορών μεταξύ των δύο φύλων στηρίζονταν σε αντιεπιστημονικό τρόπο. Η εξήγηση για παράδειγμα της γυναικείας κατωτερότητας με βάση το μικρότερο μέγεθος του κρανίου της, αποδείχτηκε αβάσιμη καθώς, όπως εύστοχα σημειώνει η συγγραφέας: «Τα ανεδαφικά και αντιεπιστημονικά αυτά κριτήρια μπήκαν στα συρτάρια όταν έγινε φανερό πως σύμφωνα με αυτά ελέφαντες και χιμπατζήδες θα πρέπει να είναι πολύ πιο έξυπνοι από τους ανθρώπους» (όπ.π., σελ. 110). Μελέτες μάλιστα που παραθέτει η ίδια, καταδεικνύουν πως το μεγαλύτερο μέρος των προβαλλόμενων διαφορών μεταξύ των δύο φύλων έχουν αποδειχτεί λανθασμένες.

Μεταξύ των ξένων συγγραφέων η V. Satir (*Πλάθοντας ανθρώπους*, 1989, σελ. 296) εκφράζει την άποψη πως η μόνη πραγματική διαφορά μεταξύ των δύο φύλων έγκειται στην σωματική τους διάπλαση και τις σεξουαλικές τους λειτουργίες. Όλες οι υπόλοιπες συχνά εκφραζόμενες διαφορές μεταξύ των δύο φύλων, καθορίζονται από το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο· γι' αυτό άλλωστε και διαφοροποιούνται όταν εξετάζονται σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια.

Αξιοσημείωτο είναι, κατά την συγγραφέα, πως κάθε άτομο ανεξάρτητα από το φύλο στο οποίο ανήκει, εμπεριέχει ορισμένα λανθάνοντα στοιχεία του άλλου φύλου· κατά αυτόν τον τρόπο κάθε αρσενικό έχει ορισμένα θηλυκά στοιχεία και κάθε θηλυκό αντίστοιχα ορισμένα αρσενικά.

Στο ίδιο κλίμα, οι Νένα και Τζωρτζ Ο' Νεϊλ (*Ανοιχτός Γάμος*, 1979, σελ. 141) επικαλούμενοι έρευνες της ανθρωπολογίας που αποδεικνύουν ότι σε διαφορετικές κοινωνίες, οι γενικά αποδεκτές αντιλήψεις για την αρσενική και θηλυκή συμπεριφορά διαφοροποιούνται σε μεγάλο βαθμό· καταλήγουν στο ότι οι αντιλήψεις που εμείς θεωρούμε φυσιολογικές για το αρσενικό και το θηλυκό να είναι αποτέλεσμα του δικού μας πολιτισμού. Οι συγγραφείς παραθέτουν μια σειρά ερευνών της ανθρωπολόγου και κοινωνιολόγου Μάργκαρετ Μιντ όπου τονίζεται χαρακτηριστικά: «Μέσα στη βουνίσια φυλή των Αραπές, η Δρ. Μιντ διαπίστωσε ότι τόσο ο άνδρας όσο και η γυναίκα ήταν ήπιοι, υποχωρητικοί, ευσυγκίνητοι και εργατικοί. Εντελώς αντίθετα στη γειτονική φυλή Μανταγκαμόρ, οι γυναίκες εκπαιδεύονταν να είναι βίαιες και σκληρές σαν τους άνδρες» (όπ.π., σελ. 142).

Σύμφωνα με την Άννε-Λόρε Φον Κάνιτζ (*Πατέρας, ο νέος ρόλος του άνδρα στην οικογένεια*, 1981, σελ. 47) κατά τη γέννησή του το παιδί - αν εξαιρέσει κανείς τα σωματικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν το φύλο του - δεν είναι ούτε άνδρας ούτε γυναίκα, είναι ένα ον από αυτή την άποψη σεξουαλικά ουδέτερο· κι αυτό που θεωρείται ως τυπική ανδρική ή θηλυκή ιδιότητα δεν προκαθορίζεται βιολογικά αλλά ανταποκρίνεται σε δοσμένους ρόλους συμπεριφοράς. Κατά αυτόν τον τρόπο είναι αβάσιμη η άποψη που υποστηρίζει πως οι άνδρες γεννιούνται με ελλιπή συναισθήματα, καθώς δεδομένου ότι δεν είναι επιτρεπτό γι' αυτούς να ασχολούνται με τα συναισθήματά τους, λογικό είναι να μην μαθαίνουν πώς να επικοινωνούν με αυτά και εν τέλει πώς να τα

καλλιεργούν. Παράλληλα είναι επίσης αβάσιμο το επιχείρημα που προβάλλει τις γυναίκες ως ανήμπορες και τρυφερές υπάρξεις, αφού κατά την συγγραφέα, την περίοδο του πολέμου απέδειξαν πως μπορούν να τα καταφέρουν τόσο καλά όσο και οι άνδρες, στηριζόμενες αποκλειστικά στις δικές τους δυνάμεις (όπ.π., σελ. 136).

Ακολούθως από τον J. Button (*Στενότερες σχέσεις*, 1994, σελ. 59) επισημαίνεται το γεγονός πως η τελική συμπεριφορά του ανθρώπου είναι ένα περίπλοκο μίγμα βιολογικών δυνατοτήτων και περιβαλλοντικών επιδράσεων. Είναι σαφές ότι θα πρέπει κατά τον ίδιο να θεωρούμε ύποπτες τις προβαλλόμενες διαφορές των δύο φύλων, γιατί σχεδόν πάντα λειτουργούν εις βάρος των γυναικών· και κυρίως δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι όλα τα ανθρώπινα όντα έχουν την ίδια δυνατότητα για δημιουργικές προσπάθειες και ικανοποιητικές σχέσεις.

Σε μια προσπάθεια ανακεφαλαίωσης των προαναφερθέντων ερευνητικών δεδομένων, διαφαίνεται η καθοριστική επίδραση που το περιβάλλον ασκεί στην διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε σχέση με το φύλο, χωρίς ωστόσο να θεωρείται αποκλειστικός παράγοντας στον συγκεκριμένο τομέα. Αναμφίβολα και οι βιολογικές καταβολές συμβάλλουν με τον δικό τους τρόπο στην ανάπτυξη διαφορετικής συμπεριφοράς μεταξύ ανδρών και γυναικών. Εν τέλει αυτό που μπορεί κανείς με βεβαιότητα να ισχυριστεί είναι πως οι δύο αυτοί παράγοντες αλληλεπιδρούν με ένα μοναδικό συνδυασμό δημιουργώντας διαφοροποιημένους τρόπους συμπεριφοράς στο κάθε φύλο.

3. Κοινωνικοί - Περιβαλλοντικοί παράγοντες

α. Οικογενειακό περιβάλλον

Η οικογένεια ως κοινωνικός θεσμός επιτελεί σημαντικές λειτουργίες οι οποίες συνοψίζονται, κατά την Λ. Μουσούρου (*Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, 1989, σελ. 19) σε τέσσερις κατηγορίες: α) αναπαραγωγικές, β) οικονομικές, γ) εκπαιδευτικές και δ) ψυχολογικές. Μεταξύ των σημαντικών εκπαιδευτικών λειτουργιών της οικογένειας η συγγραφέας εντάσσει και την λειτουργία της κοινωνικοποίησης. Η ίδια μάλιστα επικαλείται τον ισχυρισμό του Δ. Γ. Τσαούση (1984) για να ορίσει την κοινωνικοποίηση ως: «...την εκ μέρους του (ατόμου) εσωτερίκευση των κανόνων συμπεριφοράς, των τρόπων ενέργειας και του συστήματος αξιών ενός κοινωνικού συνόλου» (από Λ. Μουσούρου, *ό.π.*, σελ. 21).

Στην ίδια κατεύθυνση ο Δ. Γ. Τσαούσης (*Η κοινωνία του ανθρώπου*, 1993, σελ. 435) επισημαίνει μεταξύ των σκοπών που επιδιώκονται με τον θεσμό της οικογένειας: α) την βιολογική αναπαραγωγή της κοινωνίας, β) την ανατροφή των απογόνων, γ) την εκπαίδευση και αγωγή τους και δ) την αμοιβαία προστασία τους. Ο ίδιος ορίζει την κοινωνικοποίηση ως την διαδικασία κατά την οποία ένα άτομο ενσωματώνεται σε ένα κοινωνικό σύνολο και αποκτά μια θέση μέσα σε αυτό· ενώ ακολούθως υπογραμμίζει πως κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του ατόμου η οικογένεια αποτελεί τον αποκλειστικό φορέα της κοινωνικοποίησής του (*ό.π.*, σελ. 552).

Επομένως, μπορούμε να ισχυριστούμε κατ' επέκταση πως η οικογένεια, δεδομένου του ότι αποτελεί τον σημαντικότερο φορέα στην κοινωνικοποίηση των ανθρώπων, συμβάλλει ουσιαστικά στην εκμάθηση ρόλων και τρόπων συμπεριφοράς σε σχέση με το φύλο.

Αναλύοντας ειδικότερα την καθοριστική επίδραση που η οικογένεια ασκεί στην διαμόρφωση των διαφυλικών σχέσεων η Α. Καραθανάση - Κατσαούνου (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 267) σημειώνει καταρχήν το γεγονός ότι η οικογένεια αποτελεί την πρώτη ομάδα στην οποία εισέρχεται το παιδί και από την οποία κατά συνέπεια δέχεται τα ισχυρά μηνύματα των πρώτων χρόνων της ζωής του. Στο εν λόγω περιβάλλον όπου το παιδί περνά όλο το χρόνο της ανάπτυξής του, συναντιέται για πρώτη φορά με το άλλο φύλο, αναπτύσσει σχέσεις με αυτό και ουσιαστικά υλοποιεί τις πρώτες σημαντικές κινήσεις στην κατοπινή διαμόρφωση των διαφυλικών σχέσεων. Παράλληλα δεδομένου του ότι το οικογενειακό περιβάλλον αποτελείται από άτομα διαφορετικού φύλου, το παιδί - καθώς έχει την ευκαιρία να τους παρατηρεί πώς δρουν και πώς συναλλάσσονται μεταξύ τους - αποκτά μοντέλα συμπεριφοράς σε σχέση με το δικό του και το άλλο φύλο. Ειδικότερα οι πληροφορίες που παίρνει για το ανδρικό και γυναικείο μοντέλο, από τον πατέρα και τη μητέρα του, τον βοηθούν να αναπτύξει αντίστοιχους τρόπους συμπεριφοράς και να διαμορφώσει εν τέλει την ταυτότητα ρόλου του δικού του φύλου.

Επιπλέον είναι γνωστό πως κάθε οικογένεια αναπτύσσει τη δική της θεωρία στην διαπαιδαγώγηση των παιδιών της. Το ίδιο, όπως είναι φυσικό, συμβαίνει και σε σχέση με το φύλο, γεγονός που σημαίνει, κατά την συγγραφέα, πως οι γονείς έχουν κατά νου ένα συγκεκριμένο «στερεότυπο» αναφορικά με την συμπεριφορά των παιδιών τους για το φύλο, το οποίο εκδηλώνουν με δικές τους συμπεριφορές, με αποτέλεσμα το παιδί να εξελίσσεται σύμφωνα με τη δική τους θεωρία. Σε συνάρτηση με παραπάνω δεν θα πρέπει να παραληφθεί το γεγονός ότι οι γονείς είναι ενταγμένοι στο υπάρχον κοινωνικο-πολιτιστικό πλαίσιο· αυτό συνεπάγεται πως και αυτοί έχουν αποδεχτεί τα επικρατούντα κοινωνικά στερεότυπα για το φύλο τους. Το αποτέλεσμα, στις σχέσεις μεταξύ

γονέων και παιδιών, είναι οι γονείς να αναπτύσσουν άλλη συμπεριφορά απέναντι στα αγόρια και άλλη απέναντι στα κορίτσια ανάλογα με το δικό τους φύλο. Εν τέλει ένας ακόμα παράγοντας που επηρεάζει την στάση των παιδιών απέναντι στο φύλο τους και την σχέση που θα αναπτύξουν με το άλλο φύλο, είναι και η ομάδα των αδερφών στην οποία είναι ενταγμένα. Όταν αυτή η ομάδα είναι ετερόφυλη αποτελεί την πρώτη ευκαιρία που δίνεται στο παιδί να πειραματιστεί στις σχέσεις του με το άλλο φύλο και να πάρει σημαντικές πληροφορίες γι' αυτό, μέσα από την άμεση αλληλεπίδραση με τα αδέρφια του.

Παράλληλα, η οικογένεια θεωρείται ως ο αναμφισβήτητα σημαντικότερος παράγοντας στην διαμόρφωση των διαφυλικών σχέσεων καθότι μέσω της καθημερινής βίωσης και των εμπειριών των παιδιών, οι γονείς καθίστανται γι' αυτά ένα σταθερό αντικείμενο ταύτισης (Σ. Παναγιωτοπούλου, *Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 416).

Στην ίδια κατεύθυνση η Ε. Δραγάση (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 376) επισημαίνει πως υπάρχει ένας φαύλος κύκλος (βλ. Παράρτημα), ο οποίος είναι υπεύθυνος για την αναπαραγωγή και διαίωνιση των στερεοτύπων. Ο εν λόγω φαύλος κύκλος ξεκινά και καταλήγει στην οικογένεια, η οποία θεωρείται ως ο σημαντικότερος παράγοντας στην αποδοχή των στερεοτύπων που σχετίζονται με τα δύο φύλα. Η ανεπαρκής αντιστάθμιση από το σχολείο, αποτελεί το δεύτερο σημείο του προαναφερθέντος φαύλου κύκλου, καθώς αναμφισβήτητα η εκπαίδευση και ειδικότερα η πρωτοβάθμια είναι ο υπεύθυνος φορέας που παρέχει συστηματική αγωγή. Ακολουθεί η υιοθέτηση και στερέωση των στερεοτύπων, που στην ουσία είναι το αποτέλεσμα όλων εκείνων των διεργασιών που ήδη έχουν πραγματοποιηθεί και των μηνυμάτων που έχουν περάσει στο παιδί.

Ένας πολύ σημαντικός παράγοντας στη διαμόρφωση ώριμης σεξουαλικής ταυτότητας από το αγόρι είναι, κατά τον Γ. Τσιάντη (*Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας*, τεύχος Α', 1991, σελ. 23), το παρεχόμενο προς αυτό ανδρικό πρότυπο μέσα από μια ικανοποιητική σχέση με τον πατέρα του. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα έρευνας των Mussen και Distler (1959): «...η σεξουαλική ταυτοποίηση των αγοριών αυτών και η απόκτηση γενικότερα ανδρικών ενδιαφερόντων φαινόταν να εξαρτάται κυρίως από το πόσο ουσιώδης είναι για το αγόρι η σχέση με τον πατέρα του και από το πόσο έντονη ήταν η συναλλαγή μαζί του και όχι από την τεχνική που χρησιμοποιεί ο πατέρας για τη διαπαιδαγώγηση του γιού του» (από Γ. Τσιαντή, *όπ.π.*, σελ. 27).

Σε μια αξιόλογη ανάλυση των κοινωνικών ρόλων των γυναικών η Χ. Αντωνοπούλου (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 51) επισημαίνει ότι οι αντιλήψεις για τους εν λόγω ρόλους λειτουργούν βιωματικά, καθώς επιβάλλονται σταδιακά από πολύ μικρή ηλικία. Μέσα από την διαδικασία της κοινωνικοποίησης κατά την παιδική ηλικία, τότε που η ικανότητα προβληματισμού δεν έχει αναπτυχθεί στο παιδί, επέρχεται η απόλυτη υιοθέτηση της περιορισμένης όψης για την θηλυκότητα. Σ' αυτή τη διαδικασία καθοριστική επίδραση ασκεί η διαπαιδαγώγηση και η ανατροφή της οικογένειας προς το παιδί.

Η Ε. Παπαδάκη - Μιχαηλίδη (*Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων*, 1996, σελ. 152) μελετώντας τους παράγοντες που θεωρούνται υπεύθυνοι για την αποδοχή της στερεότυπης διαφοροποίησης στη μη λεκτική συμπεριφορά των δύο φύλων, κατατάσσει μεταξύ αυτών αρχικά τους γενετικούς παράγοντες. Στην ουσία δηλαδή πρόκειται για τη διαφορετική σωματική κατασκευή των δύο φύλων, που αναπόφευκτα σε κάποιον βαθμό προκαλεί άλλου είδους μη λεκτική συμπεριφορά στον άνδρα και άλλον στη γυναίκα. Ακολουθώς επι-

σημαίνεται η μίμηση των κοινωνικών προτύπων· μίμηση που συντελείται κατά την περίοδο της παιδικής ηλικίας και αναπαράγει πρωτίστως τα οικογενειακά και κατά δεύτερο λόγο τα κοινωνικά μοντέλα.

Στην ξένη βιβλιογραφία που πραγματεύεται το θέμα, οι απόψεις των συγγραφέων συγκλίνουν με όσα έχουν αναφερθεί. Ειδικότερα ο Ρ. Ντράϊκωρς (*Η πρόκληση του γάμου*, 1994, σελ. 57) εκφράζει την άποψη πως η διαμόρφωση της αντίληψης για το άλλο φύλο αναπτύσσεται κατά την παιδική ηλικία. Σ' αυτόν τον τομέα η οικογένεια διαδραματίζει τον σημαντικότερο ρόλο καθώς οι γονείς, ο πατέρας και η μητέρα, αποτελούν το πρώτο και πιο ισχυρό για την κατοπινή εξέλιξη του παιδιού παράδειγμα για το τι σημαίνει άνδρας, γυναίκα και πώς μπορούν τα δύο φύλα να ζήσουν μαζί.

Στην ίδια κατεύθυνση η V. Satir (*Πλάθοντας ανθρώπους*, 1989, σελ. 296) σημειώνει πως η ουσιαστική μάθηση για την σεξουαλικότητα ασκείται από την οικογένεια, η οποία διδάσκει το παιδί την αρρενωπότητα και την θηλυκότητα. Καθώς το παιδί αναζητά απαντήσεις στις αναρίθμητες ερωτήσεις του πολλά θα εξαρτηθούν τόσο από τις απαντήσεις του γονέα, όσο και από την αίσθηση που μεταδίδει στο παιδί καθώς απαντά σε αυτές. Παράλληλα ο γονέας αντιπροσωπεύοντας το φύλο στο οποίο ανήκει αποτελεί το ερωτικό πρότυπο για το παιδί. Κατά αυτόν τον τρόπο ο πατέρας διδάσκει στο αγόρι τι σημαίνει να είναι αρσενικό, πώς ένα αρσενικό βλέπει ένα θηλυκό και πώς αλληλεπιδρούν τα δύο φύλα μεταξύ τους. Το ίδιο πράττει και η μητέρα για το κορίτσι. Επιπλέον πολλά μαθαίνει το παιδί για το κάθε φύλο και για την μεταξύ του σχέση, καθώς έχει την ευκαιρία να παρατηρεί καθημερινά τους γονείς του στο πως δρουν, συμπεριφέρονται, σκέπτονται και ταιριάζουν μεταξύ τους, βάζοντας ο καθένας το δικό του ξεχωριστό εαυτό.

Επιπρόσθετα, ο κάθε άνθρωπος διαδραματίζει ένα ρόλο στη ζωή του με τον τρόπο που τον εκπαίδευσε η οικογένειά του. Το πρότυπο των γονέων παραμένει ισχυρό και η αφοσίωση των ανθρώπων προς αυτούς δεσμευτική για την υπόλοιπη ζωή τους. Μια αρμονική σχέση τόσο με τον γονέα του ίδιου φύλου όσο και με αυτόν του αντίθετου φύλου αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση υγιών συντροφικών σχέσεων και πετυχημένων γάμων (A. Napier, *Το ζευγάρι, ο εύθραυστος δεσμός*, 1997, σελ. 484).

Για το ίδιο θέμα οι Ν - Τ. Ο' Νείλ (*Ανοιχτός γάμος*, 1979, σελ. 136) σημειώνουν πως η εκπαίδευση των ανθρώπων για τους κατοπινούς ρόλους που θα αποδεχτούν, ξεκινά από πολύ νωρίς, από τη στιγμή της γέννησής τους. Από τα πρώτα μηνύματα που δέχονται τα παιδιά αντιλαμβάνονται, αφενός τα αγόρια πως πρέπει να τα χαρακτηρίζει μια ιδιότητα επιθετική, ενώ αφετέρου τα κορίτσια πως πρέπει να τα χαρακτηρίζει μια ιδιότητα παθητική. Επιπλέον τα παιδιά μεγαλώνοντας στο οικογενειακό περιβάλλον διδάσκονται ρόλους αρσενικούς και θηλυκούς αλλά και την σχέση μεταξύ των φύλων και έγκαιρα ευθυγραμμίζουν την συμπεριφορά τους σύμφωνα με το πρότυπο των γονέων.

Η εξέχουσα σημασία των πρώτων σταδίων της κοινωνικοποίησης, στην εκμάθηση των φυλετικών στερεοτύπων και ρόλων εκ μέρους των παιδιών, επισημαίνεται από την L. Walker (*Η κακοποιημένη γυναίκα*, 1989, σελ. 16). Κατά αυτόν τον τρόπο από πολύ νωρίς μέσα στην οικογένεια ξεκινά η εκπαίδευση των κοριτσιών σ' ένα ρόλο περισσότερο παθητικό από τον αντίστοιχο των αγοριών. Παράλληλα όμως με την οικογένεια ορισμένοι άλλοι παράγοντες που αναπαράγουν τα φυλετικά στερεότυπα για τις γυναίκες είναι οι επικρατούσες πολιτιστικές συνθήκες, οι νόμοι, η δυσμενέστερη οικονομική πραγματικότητα γι' αυτές εν συγκρίσει με την αντίστοιχη των ανδρών και η φυσική τους κατωτερότητα που κατά ορισμένους, διδάσκει τις γυναίκες ότι

δεν μπορούν να ασκούν τον έλεγχο των καταστάσεων της ζωής τους. Αντίστοιχα για τους άνδρες τα στερεότυπα διαιώνονται κατά κύριο λόγο από την οικογένεια αλλά και από την οικονομική και κοινωνική τους θέση και από την φυσική τους δύναμη, που εδραιώνει γι' αυτούς την θέση ισχύος που κατέχουν και αποτελεί πηγή δύναμης και σιγουριάς.

Αναμφισβήτητα η οικογένεια και ειδικότερα το πρότυπο και η συμπεριφορά των γονέων επηρεάζουν αποφασιστικά την εικόνα που το παιδί θα διαμορφώσει για τον εαυτό του και το φύλο του. Κατά αυτόν τον τρόπο η E. S. Stern (*Η απαραίτητη γυναίκα*, 1993, σελ. 94) σημειώνει πως οι προσδοκίες και οι φιλοδοξίες των γονέων για τα παιδιά τους, οι οποίες είναι φορτισμένες με μηνύματα διαφορετικά για το αγόρι και το κορίτσι, καθορίζουν πώς πρέπει να συμπεριφέρεται το παιδί ώστε να γίνει αποδεκτό και αγαπητό. Τα μηνύματα αυτά καθορίζουν αποφασιστικά την κατοπινή εξέλιξη του παιδιού, διότι ενσταλάζονται κατά την παιδική ηλικία, τότε που η ικανότητα κριτικής και διαχωρισμού δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί στο παιδί. Αλλά και για έναν ακόμα λόγο, γιατί η προσαρμογή στα μηνύματα και τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος είναι ένας μηχανισμός που κατά κύριο λόγο χρησιμοποιείται από τα παιδιά προκειμένου να αισθάνονται ασφάλεια και παραδοχή στο περιβάλλον τους.

Ακολούθως οι S. Askew - C. Ross (*Τα αγόρια δεν κλαίνε*, 1994, σελ. 26) θεωρούν ότι πολλές από τις συμπεριφορές που περιγράφονται ως ανδρικές, μαθαίνονται και ενισχύονται από στερεότυπες ιδέες αναφορικά με το τι σημαίνει να είσαι άνδρας. Η διαδικασία αυτή ξεκινάει από πολύ νωρίς, όντας μωρά η μεταχείριση που έχουν τα αγόρια και τα κορίτσια είναι ριζικά διαφορετική: από τον τρόπο ντυσίματος, τον τρόπο με τον οποίο συναλλάσσονται οι άνθρωποι μαζί τους, μέχρι εν τέλει τις προσδοκίες που επενδύονται σ' αυτά. Δίχως αμφιβολία το ισχυρότερο πρότυπο για τα παιδιά, σχετικά με τους ρό-

λους των δύο φύλων, είναι οι γονείς. Επί του προκειμένου, σύμφωνα με στοιχεία του Nicholson (1984), όταν οι πατέρες συναλλάσσονται με τα παιδιά τους και ιδίως με τα αγόρια χρησιμοποιούν περισσότερο το σώμα τους· γεγονός που ενδεχομένως να συνδέεται με την μετέπειτα τάση των ανδρών να χρησιμοποιούν περισσότερο την δράση παρά το συναίσθημα (από A. Skew - C. Ross, *όπ.π.*, σελ. 28).

Μια παράλληλη διάσταση του θέματος δίνει η Α. Λ. Φον Κάνιτζ (*Πατέρας, ο νέος ρόλος του άνδρα στην οικογένεια*, 1981, σελ. 47), επισημαίνοντας ότι κατά την γέννησή του το παιδί είναι ένα ον σεξουαλικά ουδέτερο. Βέβαια μπορεί το ίδιο να ισχυρίζεται κατά τα πρώτα στάδια της ζωής του ότι είναι αγόρι ή κορίτσι, δεν αντιλαμβάνεται όμως αυτό τι συνεπάγεται. Τα παιδιά αρχίζουν να μαθαίνουν σχετικά με το τι σημαίνει να είσαι άνδρας ή γυναίκα, καθώς παρατηρούν την συμπεριφορά του πατέρα και της μητέρας. Από τον τρόπο που ο καθένας βιώνει τον ρόλο του φύλου του και την μεταξύ τους σχέση, πολλά θα εξαρτηθούν στην εξέλιξη που θα έχει η αντίληψη ρόλου του φύλου από το παιδί. Ειδικότερα η παρουσία του πατέρα ως αντικειμένου ταύτισης δεν είναι σημαντική μόνο για το αγόρι αλλά και για το κορίτσι, το οποίο μόνο διαμέσου του δικού του προτύπου έχει την δυνατότητα να ταυτιστεί καλύτερα με το δικό της θηλυκό ρόλο (*όπ.π.*, σελ. 52).

Στο ίδιο πνεύμα ο J. Button (*Στενότερες σχέσεις*, 1994, σελ. 62) σημειώνει πως για το βρέφος το φύλο δεν συγκεντρώνει διόλου την προσοχή του· κάτι αντίστοιχο όμως δεν συμβαίνει και με τους γονείς, οι οποίοι ήδη από τις πρώτες στιγμές της γέννησής του κατευθύνουν τις σκέψεις, τις προσδοκίες και την συναλλαγή τους με αυτό, σύμφωνα με τις δικές τους προκαταλήψεις για το φύλο. Μπορεί τα μηνύματα των γονέων να είναι ανεπαίσθητα, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το παιδί δεν τα λαμβάνει, γι' αυτό άλλωστε είναι σχεδόν σίγουρο

πως το παιδί στην ηλικία των 2 ετών θα έχει αποκτήσει μια σαφή και έντονη αίσθηση της ταυτότητάς του ως αγόρι ή κορίτσι (όπ.π., σελ. 63).

Ως εκ τούτου τα στερεότυπα θέτουν, μέσω του οικογενειακού περιβάλλοντος, από πολύ νωρίς τις βάσεις τους στην προσωπικότητα των παιδιών. Η πρώτη εμφανής διαφορά για τα αγόρια και τα κορίτσια εντοπίζεται στις διαφοροποιημένες ενδυματολογικές προτιμήσεις. Έτσι κατά κανόνα τα κορίτσια εμφανίζονται ιδιαίτερα ευνοημένα καθώς η ποικιλία ρούχων και χρωμάτων είναι μεγάλη και δεν συγκρίνεται με τον περιορισμό σε σχέδια και χρώματα που υφίστανται τα αγόρια σε αυτό τον τομέα. Ακολούθως, κατά τη διαδικασία εκμάθησης της γλώσσας προσδιορίζονται με σαφήνεια από τους ενήλικες, και όλα τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά που είναι γενικώς αποδεκτά για κάθε φύλο. Κατά αυτόν τον τρόπο τα παιδιά αντιγράφοντας με ακρίβεια τις προκαταλήψεις των γονέων μαθαίνουν τα στερεότυπα του φύλου τους και εκπαιδεύονται να ζουν σύμφωνα με αυτά (όπ.π., σελ. 65).

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να επισημάνουμε, ότι η σημαντικότητα της οικογένειας στην εκμάθηση των στερεότυπων ρόλων και συμπεριφορών έγκειται καταρχήν στο γεγονός ότι αποτελεί τον αποκλειστικό φορέα κοινωνικοποίησης κατά τα πρώτα στάδια της ζωής των παιδιών. Μέσω της καθημερινής, συναισθηματικά φορτισμένης βίωσης, το παιδί δέχεται ισχυρά μηνύματα και παίρνει απαντήσεις στις πρώτες σημαντικές ερωτήσεις του για το φύλο. Στο εν λόγω περιβάλλον συναντιέται για πρώτη φορά με το άλλο φύλο και αντλεί σημαντικές πληροφορίες γι' αυτό, ιδίως μέσα από την αδερφική ομάδα. Καθώς όμως οι γονείς έχουν αποδεχτεί τα στερεότυπα για το φύλο τους και επειδή αποτελούν αντικείμενο ταύτισης για τα παιδιά, προσφέρουν σε αυτά μοντέλα συμπεριφοράς σε σχέση με το φύλο και εκπαιδεύουν τα παιδιά, σε ρόλους αρσενικούς και θηλυκούς. Εν τέλει η οικογένεια ασκεί καθοριστική

επίδραση στην διαμόρφωση της αντίληψης του παιδιού για το φύλο του, διότι καθώς το παιδί επιδιώκει να αισθάνεται ασφάλεια και παραδοχή στο περιβάλλον του, ευθυγραμμίζει απόλυτα την συμπεριφορά του κατά τα επικρατούντα σε αυτήν στερεότυπα.

β. Σχολικό περιβάλλον

Αναμφισβήτητα το σχολείο αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα, μετά την οικογένεια, στην διαδικασία κοινωνικοποίησης των παιδιών. Και δεν θα μπορούσε να συμβαίνει διαφορετικά, διότι κατά την Α. Καραθανάση - Κατσαούνου (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 268), δεν συνεπάγεται την ανάπτυξη ισχυρών συναισθηματικών δεσμών, όπως συμβαίνει στα πλαίσια της οικογένειας. Ωστόσο όμως κανείς δεν μπορεί να παραγκωνίσει την ουσιαστική επίδραση που ασκεί στην διαμόρφωση της συμπεριφοράς του παιδιού.

Καταρχήν σε ότι αφορά τον δάσκαλο, εμφανίζεται ως η προέκταση της γονεϊκής εικόνας στο νέο περιβάλλον του παιδιού και αποτελεί πηγή ασφάλειας αλλά και ταύτισης με ένα διαφορετικό ενδεχομένως μοντέλο συμπεριφοράς σε σχέση με το φύλο. Παράλληλα το παιδί επηρεάζεται και από την στάση του δασκάλου απέναντί του, η οποία στάση καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το φύλο του παιδιού. Το γεγονός αυτό υφίσταται διότι ο δάσκαλος κατευθύνεται από τις δικές του προκαταλήψεις για το κάθε φύλο, στην διαμόρφωση των προσδοκιών που έχει από τα παιδιά, τα οποία προσπαθούν να ανταποκριθούν σε αυτές. Σχετικές έρευνες μάλιστα οδηγούνται στο συμπέρασμα ότι: «...ο παράγοντας φύλο σχετίζεται με τη στάση του δασκάλου, κυρίως όσον αφορά την αξιολόγηση της σχολικής εργασίας, την προβληματική συμπεριφορά και την ανάληψη πρωτοβουλιών κατά τις σχολικές γιορτές και εκδηλώσεις» (Α. Καραθανάση - Κατσαούνου, *ό.π.*, σελ. 269).

Κατόπιν, σε σχέση με την ύλη και τα μαθήματα του σχολείου, είναι γνωστό πως διαμέσου της διδασκαλίας περνούν στα παιδιά στερεότυπα των δύο φύλων και επιμέρους πρότυπα ταύτισης σε σχέση με τους γυναικείους και ανδρικούς ρόλους. Τα μηνύματα που αφορούν τα στερεότυπα περνούν μέσα από τα διάφορα μαθήματα και κυρίως μέσα από την στάση του δασκάλου, που μπορεί να κυμαίνεται από την ενίσχυση και επιδοκιμασία έως την απόρριψη και αποδοκιμασία των δεδομένων ρόλων. Παράλληλα οι σχολικές δραστηριότητες έχουν την δυνατότητα να συμβάλλουν στη διαμόρφωση ρόλου του φύλου και των διαφυλικών σχέσεων αφενός με τις ομαδικές εργασίες που ενισχύουν την συνεργασία μεταξύ των δύο φύλων και την ανάπτυξη πρωτοβουλίας και υπευθυνότητας από το κάθε φύλο· και αφετέρου με τις σχολικές εκδηλώσεις που προάγουν την συνεργασία μεταξύ των δύο φύλων αλλά και την ανάληψη ρόλων σχετικών με το φύλο του κάθε παιδιού (Α. Καραθανάση - Κατσαούνου, *ό.π.*, σελ. 271).

Εν τέλει και οι σχέσεις με τους ίσους, τους συμμαθητές, επηρεάζουν το παιδί καθότι μέσα από την ομάδα των συνομηλίκων θα έρθει σε επαφή με το άλλο φύλο και θα προσπαθήσει να βρει τη δική του θέση σύμφωνα με το φύλο του. Παράλληλα μέσα από αυτή την ομάδα το παιδί θα πάρει πληροφορίες σχετικά με το πώς αντιμετωπίζονται παιδιά από διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά περιβάλλοντα ανάλογα με το φύλο τους και θα διαμορφώσει τις δικές του αξίες, συναισθήματα και τρόπους συμπεριφοράς του φύλου του. Επιγραμματικά μπορούμε να ισχυριστούμε ότι από την αποδοχή ή απόρριψη της ομάδας για τους τρόπους συμπεριφοράς σε σχέση με το φύλο του, θα εξαρτηθεί το μοντέλο διαφυλικών σχέσεων που το παιδί θα διαμορφώσει (Α. Καραθανάση - Κατσαούνου, *ό.π.*, σελ. 271).

Ο Θ. Μπέλλας (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 395) σε μια εισήγησή του σχετικά με τις φυλετικές προκαταλήψεις που περνούν μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία, επισημαίνει καταρχήν πως ύστερα από τις τελευταίες μεταρρυθμίσεις στις οποίες έχει προβεί η πολιτεία, σχετικά με το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο του σχολείου, τα σχολικά προγράμματα και τα σχολικά βιβλία δεν υποθάλλουν ξεκάθαρα διακρίσεις μεταξύ των δύο φύλων. Ωστόσο όμως εξακολουθεί να υφίσταται, ειδικά στα πλαίσια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, μια πραγματικότητα που έχει διαμορφωθεί κατά το παρελθόν. Η πραγματικότητα αυτή καταδεικνύει το γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός εκπαιδευτικών επιτείνει με την συμπεριφορά και την στάση του τις διαφορές των δύο φύλων, περνώντας άμεσα και έμμεσα διαφορετικά μηνύματα στα αγόρια από ότι στα κορίτσια. Αξιόλογα είναι επί του προκειμένου ορισμένα παραδείγματα που παραθέτει ο συγγραφέας, αναφερόμενος στον τρόπο συνδιαλλαγής των εκπαιδευτικών με τους μαθητές τους. Έτσι λοιπόν οι εκφράσεις, λόγου χάρη: «α) Μπορούν δυο αγόρια να με βοηθήσουν να μεταφέρω αυτό το τραπέζι;, β) Να αφήσουμε τα κορίτσια να διαλέξουν πρώτα, που κάθονται ήσυχα και γ) Έλα τώρα μην κλαις, τα μεγάλα αγόρια δεν κλαίνε» είναι ξεκάθαρα πως δηλώνουν διαφορετικά στερεότυπα ανδρικής και γυναικείας συμπεριφοράς (Θ. Μπέλλας, *ό.π.*, σελ. 396).

Παράλληλα τα επαγγελματικά στερεότυπα που κυριαρχούν στο χώρο των εκπαιδευτικών και που υπαγορεύουν πως οι δασκάλες είναι προτιμότερο να αναλαμβάνουν τις πρώτες τάξεις, λειτουργώντας ως προέκταση της μητρικής εικόνας, ενώ οι δάσκαλοι να αναλαμβάνουν τις τελευταίες τάξεις, δεδομένου του ότι αυτές απαιτούν ειδικότερες γνώσεις που θεωρείται ότι οι γυναίκες δεν διαθέτουν, διαιωνίζουν τις φυλετικές προκαταλήψεις. Ενώ συγχρόνως, ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που ενισχύει την αποδοχή των στερεοτύπων

είναι ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται και διοικείται τόσο το σχολείο όσο και η κάθε τάξη χωριστά. Είναι δεδομένο πως τα παιδιά παίρνουν ισχυρά μηνύματα για το ρόλο και το στερεότυπο διαχωρισμό των δύο φύλων, όταν ανατίθενται διαφορετικά καθήκοντα και υπευθυνότητες στα κορίτσια από ότι στα αγόρια, όταν δέχονται την εφαρμογή διαφορετικών κανόνων ανάλογα με το φύλο τους ή όταν διαχωρίζονται έστω για οργανωτικούς λόγους, σύμφωνα με το φύλο τους (Θ. Μπέλλας, *ό.π.*, σελ. 400).

Στο ίδιο πνεύμα η Χ. Αντωνοπούλου (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 29) θεωρεί το σχολείο ως έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες στην εκμάθηση και διαίωνιση των κοινωνικών ρόλων των ανδρών και των γυναικών. Βέβαια δίνει μια επιμέρους διάσταση των εν λόγω κοινωνικών ρόλων, ως δημιουργήματα μιας καθαρά ανδροκρατικής κοινωνίας. Επί αυτού αναφέρει χαρακτηριστικά: «Φοιτούμε σε ανδροκρατικά σχολεία και πανεπιστήμια, διαβάζουμε βιβλία που έχουν γραφτεί από άνδρες για τα δικά τους ενδιαφέροντα.... Τελικά μέσα από την συστηματική καλλιέργεια της κοινωνικοποιημένης εξάρτησης αναζητούμε τον ορισμό και την ταυτότητά μας» (*ό.π.*, σελ. 51).

Αξιόλογη είναι και η τοποθέτηση της Ε. Μαραγκουδάκη (*Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων*, 1993, σελ. 319) η οποία μελετώντας παιδικά βιβλία που απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας των νηπιαγωγείων του Νομού Ιωαννίνων καταλήγει στη διατύπωση ορισμένων συμπερασμάτων. Κατ' αρχήν τα βιβλία αυτά διαφαίνεται ότι διαιωνίζουν την πατριαρχική δομή της οικογένειας καθώς σταθερά προβάλλουν τον άνδρα ως κυρίαρχο πρόσωπο στην οικογένεια και υπεύθυνο για την οικονομική της συντήρηση. Αντίστοιχα η γυναίκα ασχολείται με τις δουλειές του σπιτιού και με την ανατροφή των παιδιών. Ακολούθως για τον χώρο εργασίας διαπιστώθηκε ότι κατεξοχήν ανδρο-

κρατείται ενώ η θέση της γυναίκας παρουσιάζεται υποδεέστερη και περιθωριακή. Σε ό,τι αφορά τις παραδοσιακές στερεότυπες αντιλήψεις για τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των δύο φύλων διαφαίνεται ότι στους χαρακτήρες γένους αρσενικού προσάπτονται οι ιδιότητες της επιθετικότητας, της ανεξαρτησίας και της αυτοπεποίθησης ενώ στους χαρακτήρες γένους θηλυκού οι ιδιότητες της στοργικότητας, της εξάρτησης-προσκόλλησης και της φιλαρέσκειας. Εν τέλει διαπιστώνεται ότι τα βιβλία συμβάλλουν στον παραδοσιακό διαχωρισμό των παιχνιδιών σε αγορίστικα και κοριτσίστικα. Κατά αυτόν τον τρόπο τα αγόρια ως επί το πλείστον εμφανίζονται να παίζουν με αυτοκίνητα, αεροπλάνα, ποδήλατα, τρένα κ.ά., ενώ τα κορίτσια κατά κύριο λόγο με κούκλες (ό.π.).

Μεταξύ των ξένων συγγραφέων και μελετητών ο J. Button (*Στενότερες Σχέσεις*, 1994, σελ. 70) σημειώνει πως η δύναμη του συστήματος εκπαίδευσης στην εκμάθηση των διαφοροποιημένων ρόλων ανδρών και γυναικών είναι ισχυρή, καθότι το παιδί δεν είναι σε θέση να ασκήσει κριτική και να αμφισβητήσει το κύρος των δεδομένων που του παρέχονται μέσα από τα σχολικά βιβλία. Για τον απόλυτο διαχωρισμό των δραστηριοτήτων ανά φύλο αξιόλογα είναι τα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποίησε η Clenys Lobban (1974) σε έξι δημοφιλέστερα εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά συστήματα. Διαπιστώθηκε λοιπόν ότι: «Οι γυναίκες ήταν κυρίως μητέρες, θείες και γιαγιάδες. Αν τους επιτρέπονταν να δουλεύουν, τότε ήταν δασκάλες ή πωλήτριες. Αντιθέτως, οι άνδρες εμφανίζονταν σε δεκαπέντε διαφορετικούς ρόλους - οδηγούσαν τρένα και λεωφορεία, ψάρευαν, ήταν αγρότες ή οικοδόμοι και διάφορα άλλα» (Από J. Button, *ό.π.*, σελ. 69).

Διαπιστώνεται λοιπόν η καθοριστική επίδραση της πρωτοβάθμιας και προσχολικής εκπαίδευσης - που συμπεριλαμβάνει τους εκπαιδευτικούς, τους

συμμαθητές, τα σχολικά βιβλία, τον τρόπο οργάνωσης και διοίκησης των σχολικών τάξεων, τις σχολικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις - στην αναπαραγωγή και αφομοίωση εκ μέρους των παιδιών των στερεότυπων ρόλων και χαρακτηριστικών των δύο φύλων.

γ. Κοινωνικό περιβάλλον

Ο άνθρωπος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του κοινωνικού του περιβάλλοντος, το οποίο τον επηρεάζει στην διαμόρφωση των διαφυλικών σχέσεων που αναπτύσσει, με βάση τρία στοιχεία κατά την Α. Καραθανάση - Κατσαούνου (*Διαφυλικές σχέσεις*, 1995, σελ. 271). Αρχικά την κοινωνική ταυτότητα του φύλου του, η οποία συμπεριλαμβάνει το πως ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του σε σχέση με το φύλο του και τους κοινωνικούς ρόλους που απορρέουν από αυτό. Κατόπιν τον ιδεολογικό ρόλο του φύλου, που στην ουσία είναι όλα εκείνα τα κοινωνικά στερεότυπα που αφορούν το φύλο και που καθορίζουν τόσο τις σχέσεις μεταξύ των φύλων όσο και το κοινωνικό κύρος του κάθε φύλου. Και τέλος την διαμόρφωση της βασικής προσωπικότητας, που αναμφισβήτητα δέχεται τις επιδράσεις ενός δεδομένου κοινωνικο-πολιτιστικού πλαισίου και των στερεοτύπων που αυτό συμπεριλαμβάνει.

Σε μια παράλληλη πτυχή του θέματος εμβαθύνει η Χ. Αντωνοπούλου (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 15), η οποία ισχυρίζεται πως η υποδεέστερη θέση των γυναικών είναι ένα κοινωνικό κατεστημένο στον βαθμό που χαρακτηρίζει τον πολιτισμό όλων των σύγχρονων κοινωνιών. Κατά αυτόν τον τρόπο η γυναίκα χαρακτηρίζεται «κοινωνικό-μόρφωμα», καθώς μέσα από την διαδικασία της κοινωνικοποίησης ενστερνίζεται προσδοκίες για την συμπεριφορά της, τις οποίες αφομοιώνει και οδηγείται συχνά στο σημείο να τις θεωρεί φυσικές ιδιότητες της γυναικειάς υπόστασης. Η δεδομένη κοι-

ωνικοποίηση που προκαθορίζει έναν ενεργητικό ρόλο για τα αγόρια και έναν παθητικό αντίστοιχα για τα κορίτσια, ξεκινά από την ανατροφή της οικογένειας και αναπαράγεται μέσα από την επίσημη σχολική εκπαίδευση, το διάβασμα των βιβλίων, την ιδεολογία της Εκκλησίας, των μέσων μαζικής ενημέρωσης, της νομοθεσίας και των άλλων κοινωνικών θεσμών (όπ.π., σελ. 278).

Για το ίδιο θέμα η Ε. Σκόδρα (*Η ψυχολογία της γυναίκας*, 1993, σελ. 23) επικαλούμενη επιστημονικές μελέτες των Bernard (1981), Oakley (1972) και Grenglass (1982) ισχυρίζεται πως παρ' όλο που λαμβάνονται υπόψη οι βιολογικοί παράγοντες στην εξήγηση της διαφορετικότητας των δύο φύλων, εν τούτοις ο σημαντικότερος παράγοντας θεωρείται η «πολιτισμική μάθηση». Ως εκ τούτου στο βαθμό που το κοινωνικό σύστημα στο οποίο διαβιεί η γυναίκα ενισχύει καθημερινά την ανάπτυξη συγκεκριμένων συμπεριφορών εκ μέρους της, η ίδια αποδέχεται ως χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς της αυτές τις ιδιότητες. Ωστόσο όμως δεν παραλείπεται η επισήμανση, σύμφωνα με τους Benbow και Stanley, του καθοριστικού ρόλου που ασκείται από τους γονείς, τους δασκάλους και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης στην δημιουργία διαφορετικών ρόλων μεταξύ αγοριών και κοριτσιών και στην αποδοχή των στερεοτύπων συμπεριφορών για το φύλο τους (όπ.π., σελ. 57).

Εξετάζοντας τις διαφορές στη μη λεκτική συμπεριφορά των δύο φύλων η Ε. Παπαδάκη - Μιχαηλίδη (*Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων*, 1996, σελ. 152) κατατάσσει τον κοινωνικό περίγυρο μεταξύ των σημαντικότερων παραγόντων που καλλιεργούν και επιτείνουν την εν λόγω διαφοροποίηση. Χρησιμοποιώντας ο κοινωνικός περίγυρος τις αμοιβές προς τα παιδιά, όταν αντιγράφουν συμπεριφορές που συγκλίνουν με τα κοινωνικά αποδεκτά στερεότυπα για το φύλο τους, αλλά και τις τιμωρίες, όταν επιχειρούν να μιμηθούν

συμπεριφορές που θεωρείται ότι ανήκουν στο άλλο φύλο, διαμορφώνει κατά τρόπο στερεότυπο και απόλυτο την μη λεκτική συμπεριφορά των φύλων.

Στην ξένη βιβλιογραφία επί του θέματος ο J. Button (*Στενότερες Σχέσεις*, 1994, σελ. 189) σημειώνει πως ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης στην αναπαραγωγή και διαίωνιση των στερεοτύπων αντιστοιχεί στην ίδια την κοινωνία. Τα πράγματα δεν θα μπορούσαν να ήταν διαφορετικά, καθώς το φύλο και οι υποτιθέμενες ή πραγματικές διαφορές των δύο φύλων εξακολουθούν να αποτελούν σημείο αναφοράς των ανθρώπων που είναι ενταγμένοι στο υπάρχον κοινωνικό σύστημα. Κατά συνέπεια: «Το φύλο είναι ο μεγαλύτερος σκελετός που κρύβεται στην ντουλάπα της κοινωνικής μας παιδείας» (ό.π.).

Συμπερασματικά επισημαίνεται η ισχύς των επικρατούντων κοινωνικών αντιλήψεων προς την κατεύθυνση εσωτερίκευσής τους εκ μέρους των ανθρώπων που είναι ενταγμένοι και διαβιούν στο υπάρχον κοινωνικό σύστημα.

δ. Παιχνίδι

Είναι γενικά αποδεκτό πως το παιχνίδι ασκεί καθοριστική επίδραση στην όλη εξέλιξη του παιδιού. Σύμφωνα μάλιστα με τον Θ. Μπέλλα (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 397) επηρεάζει καταλυτικά την κοινωνική εξέλιξη των παιδιών και την πορεία τους προς την μόρφωση. Συγχρόνως όμως τα παιδιά μέσα από το παιχνίδι έρχονται για πρώτη φορά σε επαφή με το άλλο φύλο αλλά και ενστερνίζονται, μέσα από τις διαδικασίες του, στερεότυπα χαρακτηριστικά και ρόλους των δύο φύλων. Βέβαια, ήδη από πολύ νωρίς, τα παιδιά έχουν μάθει να συνδέουν τα αντικείμενα με ένα ορισμένο φύλο, όπως λόγου χάρη τα αυτοκινητάκια με τα αγόρια και τις κούκλες με τα κορίτσια. Αυτό όμως που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον επί του προκειμένου σύμφωνα με σχετικές μελέτες είναι πως: «Μοιάζει να γίνεται φανερό πως τα αγορίστικα

παιχνίδια προετοιμάζουν τα αγόρια, κατά κάποιον τρόπο, για τον ρόλο που θα κληθούν να παίξουν στην κοινωνία, ενώ τα παραδοσιακά κοριτσίστικα παιχνίδια καλλιεργούν τις κοινωνικές εκείνες αρετές που θεωρούσαν άλλοτε απαραίτητες για τη δημιουργία οικογένειας» (όπ.π., σελ. 398).

Ακολούθως η Ε. Μαραγκουδάκη (*Εκπαίδευση και διάκριση φύλων*, 1993, σελ. 82) υποστηρίζει ότι η διαφοροποιημένη επιλογή παιχνιδιών μεταξύ αγοριών και κοριτσιών, συνεπάγεται μια πρώιμη εκπαίδευση των παιδιών για τους μελλοντικούς ρόλους που θα κληθούν να αναλάβουν. Από στοιχεία έρευνας που η ίδια παραθέτει, σε 96 οικογένειες με γονείς ανωτέρου ή ανωτάτου μόρφωτικού επιπέδου και παιδιά ηλικίας κάτω των 6 ετών διαπιστώθηκε ότι τα παιχνίδια αγοριών και κοριτσιών ευθυγραμμίζονταν με τους μελλοντικούς ρόλους και δραστηριότητές τους. Κατά αυτόν τον τρόπο στα δωμάτια των αγοριών υπήρχαν κυρίως κατασκευές, αυτοκίνητα, αεροπλάνα, διαστημόπλοια, στρατιωτάκια, κ.ά., ενώ στα δωμάτια των κοριτσιών κυρίως κούκλες και κουζινικά (όπ.π.).

Στην ίδια κατεύθυνση η Χ. Αντωνοπούλου (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 102) επισημαίνει ότι θεωρείται απόλυτα φυσιολογικό να προσφέρονται στα κορίτσια για να παίξουν κούκλες που τις προετοιμάζουν για τον ρόλο τους ως μητέρες, και κουζινικά που τις προετοιμάζουν για το ρόλο τους ως νοικοκυρές. Αντιθέτως τα παιχνίδια των αγοριών αναπαριστούν μια περισσότερο σύνθετη πραγματικότητα, ενώ παρέχουν και ένα αυξημένο πεδίο δράσης. Κατά αυτόν τον τρόπο τα παιχνίδια των κοριτσιών περιορίζονται στο χώρο του σπιτιού, εν αντιθέσει με τα αγόρια που ενθαρρύνονται να απομακρυνθούν από αυτόν. Επί του πρόκειμένου η Dyanne Tracy (1987) ύστερα από σχετική έρευνα διαπίστωσε ότι: «Αγόρια ή παιδιά γενικά με έναν αρσενικό, ως προς το κοινωνικό φύλο, προσανατολισμό, παίζουν μια μεγάλη ποικιλία παι-

χνιδιών και αναπτύσσουν καλύτερα χωρικές και μαθηματικές δεξιότητες από ότι τα κορίτσια ή τα παιδιά με κάπως θηλυπρεπή προσανατολισμό» (όπ.π., σελ. 115).

Στην εξήγηση της διαφοροποίησης στη μη λεκτική συμπεριφορά των δύο φύλων η Ε. Παπαδάκη - Μιχαηλίδη (*Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων*, 1996, σελ. 154) επικαλείται τα παιχνίδια με τα οποία συνήθως παίζουν τα παιδιά και που για τα αγόρια είναι τα αυτοκινητάκια, ενώ για τα κορίτσια κυρίως οι κούκλες. Αυτό που ενδεχομένως να συνεπάγονται οι συνήθειες ενασχολήσεις των παιδιών ανά φύλο είναι από τη μια μεριά για τις γυναίκες την μετέπειτα τάση που έχουν να καταλαμβάνουν μικρότερο χώρο, μαζεύοντας το σώμα τους και να κινούνται σε περιοχές περιορισμένου εύρους, τάση που μεταφράζεται σε συστολή και υποτακτικότητα. Από την άλλη μεριά για τους άνδρες την τάση να καταλαμβάνουν μεγαλύτερο χώρο με το σώμα τους και να κινούνται σε μεγαλύτερους χώρους απ' ότι οι γυναίκες, γεγονός που μεταφράζεται ως τάση για επιθετικότητα και κυριαρχία (Ε. Παπαδάκη - Μιχαηλίδη, όπ.π.).

Αναφορικά με την ίδια διάσταση του θέματος η Ζ. Μπαμπλέκου (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1996, σελ. 293) επικαλείται έρευνες των Dipietro (1981) και Maltz & Borke (1982) για να διαπιστώσει ότι τα κορίτσια παίζουν συνήθως σε μικρές ομάδες που απαρτίζονται από δύο ή τρία άτομα, ακολουθώντας ένα καθιστικό και ήρμεο τρόπο παιχνιδιού. Αντιθέτως τα αγόρια συμμετέχουν σε μεγάλες ομάδες και απασχολούνται σε περισσότερο βίαια και κινητικά παιχνίδια.

Μεταξύ των ξένων συγγραφέων ο J. Button (*Στενότερες Σχέσεις*, 1994, σελ. 67) επισημαίνει την σημαντικότητα του παιχνιδιού στην κατανόηση του κόσμου, αλλά και στην αποδοχή ενός προτύπου γι' αυτόν κατά τα δεδομένα

των ενηλίκων. Αυτό υφίσταται γιατί τα παιχνίδια επιλέγονται όχι με βάση τις προτιμήσεις ή τις ενδεχόμενες δυνατότητες των παιδιών, αλλά σύμφωνα με τις υποθέσεις των ενηλίκων γι' αυτό που τα παιδιά επιθυμούν ή μπορούν να παίξουν. Όσο κι αν τα πρότυπα για τα δύο φύλα έχουν αλλάξει με το πέρασμα των χρόνων, ωστόσο όμως είναι αμφίβολο πόσοι από τους πιθανούς αγοραστές παιχνιδιών θα διάλεγαν να χαρίσουν μια κούκλα σ' ένα αγόρι. Για το ίδιο θέμα ένας ερευνητής παρατήρησε επί τριάντα ώρες τις επιλογές παιχνιδιών των ενηλίκων σε ένα πολυκατάστημα για να διαπιστώσει ότι κανείς δεν αγόρασε επιστημονικό παιχνίδι σε κορίτσι. Στον ίδιο χώρο υπήρχε ένα τμήμα με στολές όπου φάνηκε πως: «Τα αγόρια μπορούσαν να ντυθούν ινδιάνοι, σούπερμαν, ναύτες, οδηγοί αγώνων, αστυνομικοί ή αστροναύτες, ενώ τα κορίτσια νοσοκόμες, μπαλαρίνες, πριγκίπισσες ή νύφες (από J. Button, *όπ.π.*).

Ως επί το πλείστον τα παιχνίδια των κοριτσιών εμπεριέχουν έναν εγγενή περιορισμό και στην ουσία τα προετοιμάζουν για τον χώρο του σπιτιού και των μωρών. Αντιθέτως τα παιχνίδια των αγοριών συνεπάγονται κίνηση και ταχύτητα και τα προετοιμάζουν για τον κόσμο των ενηλίκων ανδρών και της εργασίας (*όπ.π.*)

Στην ίδια κατεύθυνση οι S. Askew - C. Ross (*Τα αγόρια δεν κλαίνε*, 1994, σελ. 29) σημειώνουν πως ενώ τα παιχνίδια των κοριτσιών περιλαμβάνουν κυρίως κούκλες με μεγάλη ποικιλία συναφών εξαρτημάτων που τις προετοιμάζουν για το γυναικείο ρόλο τους, τα παιχνίδια των αγοριών παρουσιάζουν μεγαλύτερο εύρος και στην πλειοψηφία τους αναπαριστούν τις περιπέτειες των βίαιων πρωταγωνιστών των κινουμένων σχεδίων.

Είναι αξιόλογο όμως ότι δεν διαφέρουν μόνο τα παιχνίδια, αλλά και ο τρόπος που τα παιδιά παίζουν με αυτά. Έτσι ακόμα κι αν δώσουμε και στα αγόρια μια κούκλα για να παίξουν είναι σίγουρο πως δεν θα ασχοληθούν με το

να την φροντίσουν, όπως ακριβώς θα έκαναν τα κορίτσια· η κούκλα θα αναπαριστά για τα αγόρια τον εαυτό τους ως ήρωα κάποιας φανταστικής ιστορίας. Αυτό όμως που συνεπάγονται όλες αυτές οι διεργασίες και τα παρεχόμενα προς τα παιδιά πρότυπα είναι σύμφωνα με έρευνα του Kuhn και των συνεργατών του (1978) τα εξής: «Στην ηλικία των 2 ετών αγόρια και κορίτσια πίστευαν ότι τα κορίτσια θα καθαρίζουν το σπίτι όταν μεγαλώσουν και τα αγόρια θα είναι διευθυντές και θα κουρεύουν το γρασίδι» (από A. Skew - C. Ross, *όπ.π.*).

Ανακεφαλαιώνοντας διαπιστώνεται ότι το παιχνίδι ως σημαντικό μέσο κοινωνικοποίησης των παιδιών, ευθυγραμμίζεται απόλυτα με τα υπάρχοντα περιοριστικά στερεότυπα για τους ρόλους και τα χαρακτηριστικά των δύο φύλων. Κατά αυτόν τον τρόπο εκπαιδεύει τα παιδιά προς την κατεύθυνση εσωτερίκευσης των δεδομένων στερεότυπων ρόλων και χαρακτηριστικών.

ε. Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

Καθώς η οικογένεια έπαψε να αποτελεί τον μοναδικό φορέα κοινωνικοποίησης των παιδιών, κατά τον Κ. Βρύζα (*Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και παιδική ηλικία*, 1997, σελ. 7), ένα σημαντικό μέρος της ευθύνης για την εν λόγω κοινωνικοποίηση πέρασε στην αρμοδιότητα των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Μεταξύ των μέσων μαζικής ενημέρωσης - ραδιόφωνο, τύπος, τηλεόραση - η τελευταία κατέχει σημαίνουσα θέση στην μετάδοση αξιών, παραστάσεων και στην αναπαραγωγή της υπάρχουσας κοινωνικής πραγματικότητας.

Στην έρευνα που πραγματοποίησε ο Κ. Βρύζας (*όπ.π.*, σελ. 8-9) διερεύνησε την σχέση ανάμεσα στην τηλεόραση και στο παιδί, μέσα από την ανάλυση του παιδικού προγράμματος της Ελληνικής Τηλεόρασης. Διαπίστωσε λοιπόν, μεταξύ άλλων, ότι τα παιδικά προγράμματα συμβάλλουν στον διαχωρισμό των

ρόλων των δύο φύλων, δεδομένου του ότι ως επί το πλείστον αποδίδουν στα αγόρια «αρσενικές» ιδιότητες όπως η δύναμη, το θάρρος και ο ηρωισμός, ενώ αντίθετα για τα κορίτσια υπογραμμίζουν ιδιότητες όπως η εμφάνιση, η ευγένεια και η καλοσύνη (όπ.π., σελ. 27).

Παράλληλα, σε ότι αφορά την διαφήμιση, επισημαίνεται ότι αναπαράγει τους ρόλους των φύλων που επικρατούν στην κοινωνία, καθώς διαπιστώθηκε ότι μεταξύ των διαφημίσεων που απευθύνονται στα παιδιά σε όσες αφορούν κούκλες εμφανίζονται αποκλειστικά κορίτσια, ενώ σε αυτές που αφορούν παιχνίδια δράσης εμφανίζονται κυρίως αγόρια. Επιπλέον στην πλειοψηφία τους τα αγόρια παρουσιάζονται δραστήρια, ενώ τα κορίτσια παθητικά και να μιμούνται παραδοσιακούς ρόλους (όπ.π., σελ. 115).

Ακολούθως ο Α. Κακαβούλης (*Σεξουαλική ανάπτυξη και αγωγή*, 1995, σελ. 74) ισχυρίζεται ότι διαμέσου της τηλεόρασης προβάλλονται στερεότυποι τρόποι συμπεριφοράς των δύο φύλων. Επικαλούμενος ο ίδιος έρευνες που αφορούν αναλύσεις τηλεοπτικών προγραμμάτων που απευθύνονται σε παιδιά, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι παιδιά που παρακολουθούν πολλές ώρες τηλεόραση έχουν σε μεγάλο βαθμό αποδεχθεί τις στερεότυπες αντιλήψεις για το φύλο τους.

Μεταξύ των ξένων συγγραφέων οι S. Askew - C. Ross (*Τα αγόρια δεν κλαίνε*, 1994, σελ. 28) σημειώνουν στην ίδια κατεύθυνση, πως ως επί το πλείστον τα τηλεοπτικά προγράμματα προβάλλουν τους άνδρες ως ήρωες κυρίως σε βίαιες σκηνές. Εν αντιθέσει με τις γυναίκες οι οποίες είτε εμφανίζονται να ζητούν βοήθεια είτε να θαυμάζουν τα «ανδραγαθήματα» των ανδρών. Επιπρόσθετα και οι τηλεοπτικές διαφημίσεις παιχνιδιών αναπαράγουν τα στερεότυπα, καθώς τα κορίτσια εμφανίζονται να παίζουν με κούκλες, μιμούμενες τους ρόλους των γυναικών, ενώ τα αγόρια εμφανίζονται να παίζουν μια ποικι-

λία παιχνιδιών δράσης, μιμούμενα τους βίαιους κυρίως ήρωες των κινουμένων σχεδίων (όπ.π., σελ. 29).

Η Ε. S. Stern (*Η απαραίτητη γυναίκα*, 1993, σελ. 112) θεωρεί τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ως σημαντικό παράγοντα στην διαμόρφωση της εικόνας που έχουν οι σύγχρονες γυναίκες για τον εαυτό τους. Η δεδομένη εικόνα προωθεί και επιβάλλει την ιδέα της τελειότητας και της υπεργυναίκας. Παράλληλα, έντεχνα μέσω της διαφήμισης, διαιωνίζεται η στερεότυπη αντίληψη για τα δύο φύλα, καθώς παρά τις όποιες προόδους έχουν επιτευχθεί στον τομέα αυτό, η πλειοψηφία των διαφημίσεων για προϊόντα οικιακής χρήσεως απευθύνεται αποκλειστικά στις γυναίκες.

Ανακεφαλαιώνοντας τα όσα έχουν προαναφερθεί για τους περιβαλλοντικούς παράγοντες που αναπαράγουν τους στερεότυπους ρόλους και τα χαρακτηριστικά των δύο φύλων, διαφαίνεται ότι μεταξύ αυτών η οικογένεια κατέχει την σημαντικότερη θέση. Στο δεδομένο περιβάλλον όπου συντελείται σε μεγάλο βαθμό η κοινωνικοποίηση του παιδιού, οι γονείς καθίστανται ένα σταθερό πρότυπο ταύτισης για τα παιδιά. Ωστόσο είναι σαφές ότι και οι υπόλοιποι παράγοντες - σχολικό και κοινωνικό περιβάλλον, παιχνίδια, μέσα μαζικής ενημέρωσης - συμβάλλουν στην στερέωση και επικράτηση των στερεοτύπων και όχι στην κριτική θεώρηση αυτών· που θα μπορούσε να προκαλέσει ουσιαστικές αλλαγές της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Δ. ΦΥΛΕΤΙΚΑ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ ΣΤΗΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΛΟΓΟΙ ΙΣΧΥΟΣ ΤΩΝ ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ ΚΑΙ Η ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑ

1. Φυλετικά στερεότυπα

α. Στερεότυπα για το ανδρικό φύλο

Τα κυρίως επικρατούντα στερεότυπα για το ανδρικό φύλο είναι, κατά την Α. Καραθανάση - Κατσαούνου (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 271), παρόμοια στις περισσότερες κοινωνίες και συνεπάγονται πως οι άνδρες είναι: «κυριαρχικοί, επιθετικοί, έχουν την τάση για επίδειξη, την επιθυμία για κυριαρχία (Williams & Best), είναι σκληροί, δυνατοί, ανεξάρτητοι, γενναίοι, σεξουαλικά δραστήριοι, λογικοί, έξυπνοι» (ό.π.). Αυτό που διαφαίνεται είναι πως στους άνδρες αποδίδεται μια ιδιότητα περισσότερο ενεργητική και δυναμική.

Ακολούθως η Σ. Παναγιωτοπούλου (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 420) επισημαίνει πως τα κοινωνικά στερεότυπα που προβάλλουν και επιβάλλουν τι είναι ανδρικό ή ανδροπρεπές συμπεριλαμβάνουν μια πλειάδα από «πρέπεν» που καθορίζουν ποια συμπεριφορά οφείλει να ακολουθεί το αγόρι προκειμένου να γίνεται αποδεκτό από το περιβάλλον του. Κατά αυτόν τον τρόπο το αγόρι πρέπει να είναι τολμηρό, γενναίο, λογικό, επιθετικό και καθόλου συναισθηματικό, καθότι το συναίσθημα θεωρείται ένδειξη αδυναμίας.

Στην ίδια κατεύθυνση η Α. Φραγκουδάκη (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 390) σημειώνει πως υπάρχει μια βαθιά εσωτερικευμένη ιδεολογία που προβάλλει τα στερεότυπα για τον ανδρισμό. Επί του προκειμένου είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι τα επικρατούντα σεξιστικά πρότυπα προβάλλουν την

ανισότητα ως ιδεότυπο στην ανάπτυξη των ερωτικών σχέσεων. Στα πλαίσια των εν λόγω στερεοτύπων για τον κοινωνικό ανδρισμό, η περιγραφή του έρωτα εμφανίζεται ως δράση κατακτητική και κυριαρχία επί του άλλου φύλου. Στην σύνθεση δε της εικόνας για την ερωτική ευτυχία, οι άνδρες εμφανίζονται πάντοτε ψηλότεροι, πλουσιότεροι, εργαζόμενοι, ως κατέχοντες γνώσεις σε κάθε τομέα, εκτός βέβαια από τα θέματα που αφορούν το νοικοκυριό, δηλαδή ένα παραδοσιακά γυναικείο τομέα. Επιπλέον οι άνδρες είναι οι μόνοι που διαθέτουν βούληση και επομένως οι μόνοι που έχουν το δικαίωμα να αναλαμβάνουν πρωτοβουλία, ενώ ρέπουν περισσότερο στην λογική και τις αφηρημένες έννοιες (ό.π.).

Αναλύοντας τους κοινωνικούς ρόλους των δύο φύλων στο υπάρχον πατριαρχικό κοινωνικό σύστημα η Χ. Αντωνοπούλου (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 58) επισημαίνει πως στον άνδρα υπαγορεύεται η άρνηση οποιασδήποτε συναισθηματικής διάστασης στην προσωπικότητά του. Κατά αυτόν τον τρόπο οφείλει να παρεμποδίζει την εκδήλωση τυχόν ευάλωτων ή τρυφερών συναισθημάτων, όπως είναι ο φόβος, ο πόνος, η επιθυμία ή η ανάγκη. Επί του παρόντος εντοπίζονται σύμφωνα με τον Doyle (1983) πέντε κανόνες του ανδρικού κοινωνικού φύλου: α) το αντιφεμινιστικό στοιχείο (ένας άνδρας δεν πρέπει να εκφράζεται ποτέ με τρόπο που μπορεί να θεωρηθεί θηλυκός, β) το στοιχείο της επιτυχίας (οι άνδρες θα πρέπει να είναι ανταγωνιστικοί), γ) το στοιχείο της επιθετικότητας (η χρήση βίας και δύναμης θεωρείται ανδρική συμπεριφορά), δ) το σεξουαλικό στοιχείο (οι άνδρες θεωρούνται κυρίαρχοι της σεξουαλικής δραστηριότητας) και ε) το στοιχείο της αυτοδυναμίας (οι άνδρες πρέπει να είναι δυνατοί, ψυχραιμοί, σκληροί και να διατηρούν τον έλεγχο σε όλες τις καταστάσεις) (από Χ. Αντωνοπούλου, ό.π., σελ. 103).

Ξεκινώντας ο Γ. Πιντέρης (*Συντροφικότητα αλά Ελληνικά*, 1984) από την πρώτη αντίληψη που αποκτά κανείς για τον εαυτό του κατά την παιδική του ηλικία, η οποία σχετίζεται κυρίως με το σώμα του, διαχωρίζει το στερεότυπο για τα αγόρια το οποίο περιστρέφεται γύρω από το πόσο «δυνατός» ή «γρήγορος» είναι. Αυτό διαφαίνεται και από την ποικιλία των ηρώων που χρησιμοποιούν ως πρότυπο τα αγόρια και που συμπεριλαμβάνουν ήρωες της μυθολογίας ή του κινηματογράφου που ξεχωρίζουν για τις σωματικές τους ικανότητες, ενώ οι όποιες άλλες ιδιότητες απλώς περιβάλλουν την δύναμή τους. Ως εκ τούτου οι άνδρες που ακολουθούν την στερεότυπη συμπεριφορά του φύλου τους είναι γνώστες των δυνατοτήτων τους όχι όμως και των αδυναμιών τους (όπ.π., σελ. 67).

Αναφερόμενη στις διαφορές της μη λεκτικής επικοινωνίας των δύο φύλων η Ε. Παπαδάκη - Μιχαηλίδη (*Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων*, 1996, σελ. 152) ισχυρίζεται πως, σύμφωνα με τα δυτικά κοινωνικά στερεότυπα, οι άνδρες οφείλουν να είναι ανεξάρτητοι, αποφασιστικοί και να διαθέτουν ισχυρή αυτοπεποίθηση. Κατά συνέπεια η μη λεκτική συμπεριφορά του ανδρικού φύλου θα πρέπει να αντανακλά τα εν λόγω στερεότυπα· πράγματι σύμφωνα με στοιχεία από έρευνα των Richmond, McCroskey και Payne (1991) διαπιστώθηκε ότι οι άνδρες εκδηλώνουν μέσω της μη λεκτικής οδού μια τάση για κυριαρχία, ενώ κατά τα δεδομένα των Henley (1977), Eakins και Eakins (1978) και Mehrabian (1981) προκύπτει ότι: «...οι άνδρες εκδηλώνουν συνολικά επιθετική και κυριαρχική συμπεριφορά» (από Ε. Παπαδάκη - Μιχαηλίδη, όπ.π., σελ. 153).

Η Ε. Σκόδρα (*Η ψυχολογία της γυναίκας*, 1993, σελ. 23) επικαλείται έρευνα της Klein (1972) για να συμπεριλάβει μεταξύ των στερεότυπων χαρακτηριστικών της ανδρικής προσωπικότητας τον δυναμισμό, το θάρρος, την σοβαρότητα και την ορθολογιστική σκέψη.

Στο ίδιο πνεύμα ο Ι. Παρασκευόπουλος (*Εξελικτική Ψυχολογία*, τόμος 2^{ος}, σελ. 102) σημειώνει πως, σύμφωνα με τα δεδομένα έρευνας κατά την οποία ζητήθηκε από τα παιδιά να περιγράψουν τις διαφορές μεταξύ των δύο φύλων, αποδείχτηκε πως συστηματικά περιγράφουν τους άνδρες ως ισχυρούς και επιθετικούς.

Μια επιμέρους διάσταση των υφιστάμενων στερεοτύπων δίνει η Λ. Μουσούρου (*Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, 1989, σελ. 49) αναφερόμενη στην διαφορά ηλικίας υπέρ του άνδρα στο ζευγάρι. Από στοιχεία ερευνών προκύπτει ότι παρ' όλο που στις σύγχρονες βιομηχανικές αστιακές κοινωνίες η διαφορά ηλικίας στο γάμο, σε σχέση με παλαιότερες περιόδους έχει μειωθεί, εν τούτοις εξακολουθεί να υφίσταται η αντίληψη για την αναγκαιότητα της ανδρικής ωριμότητας στο γάμο. Όταν μάλιστα ορισμένα ζευγάρια δεν ακολουθήσουν αυτό το πρότυπο η συμπεριφορά τους θεωρείται αποκλίνουσα. Ακολούθως επισημαίνεται ότι στο παραδοσιακό άκαμπτο σχήμα οικογένειας επικρατεί ο διαχωρισμός των δύο φύλων. Ως εκ τούτου ο άνδρας οφείλει να είναι προμηθευτής, δηλαδή επαγγελματικά δραστήριος και οικονομικά ανεξάρτητος (όπ.π., σελ. 30).

Για το ίδιο θέμα η Ρ. Κακλαμανάκη (*Η θέση της Ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία*, 1984, σελ. 47) όσο και ο Γ. Τσιαντής (*Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας*, 1991, τεύχος Α', σελ. 20) σημειώνουν πως στον απόλυτο παραδοσιακό διαχωρισμό των ρόλων ο άνδρας περιγράφεται ως «αφέντης» του σπιτιού, καθώς οφείλει να αναλαμβάνει έναν αρχηγικό ρόλο στα πλαίσιά του, ενώ οι αρμοδιότητές του συμπεριλαμβάνουν την φροντίδα για την προμήθεια και επάρκεια των απαραίτητων υλικών αγαθών.

Οι μελέτες που εντοπίστηκαν στην ξένη βιβλιογραφία προσθέτουν επιμέρους πτυχές της ίδιας όμως στερεότυπης διάκρισης για το ανδρικό φύλο. Κατ' αρχήν σύμφωνα με τον Ρ. Ντράικωρς (*Η πρόκληση του γάμου*, 1974, σελ. 33) στην κοινωνία μας όλο το φάσμα των δικαιωμάτων και καθηκόντων που θεωρείται ότι χαρακτηρίζουν τον άνδρα, αναγνωρίζονται ως κοινωνικά λειτουργήματα του ισχυρού φύλου. Ο πολιτισμός μας προβάλλει την ανωτερότητα, την υπεροχή και την εικόνα ενός κυρίαρχου αρρένος που επιτάσσει ότι οι άνδρες οφείλουν να είναι έμπιστοι, λογικοί, αξιόπιστοι και δυνατοί, καθότι η δύναμη στον άνδρα ανάγεται σε σύμβολο ομορφιάς. Επιπλέον κατά κανόνα οι άνδρες είναι ψηλότεροι, έχουν δυνατότερη φωνή και είναι αυτοί που συνήθως κερδίζουν τα χρήματα, γεγονός που τους προσάπτει δικαιώματα (ό.π., σελ. 187).

Στην ίδια κατεύθυνση η Ε. Vilan (*Το πολύγαμο φύλο*, 1987, σελ. 42) σκιαγραφώντας τα χαρακτηριστικά που κατά το πλείστον προσάπτονται στους άνδρες σημειώνει μεταξύ αυτών πως πρέπει να είναι ψηλότεροι, δυνατότεροι, πιο έξυπνοι και πιο μεγάλοι στην ηλικία. Είναι αξιοσημείωτο το ότι καθόλη τη διάρκεια της διαπαιδαγωγής του ο άνδρας διδάσκεται πως η ικανότητά του να συντηρεί την οικογένειά του είναι ουσιαστικό στοιχείο της ανδρικής του υπόστασης.

Οι Ν.-Τ. Ο'Νείλ (*Ανοιχτός Γάμος*, 1979, σελ. 132) θεωρούν πως τα μειωτικά στερεότυπα των ρόλων που επικρατούν στην κοινωνία μας, εμφανίζουν το αρσενικό σαν επιθετικό και κυρίαρχο φύλο. Ειδικότερα τονίζεται ότι οι άνδρες από την παιδική τους ηλικία διδάσκονται πως δεν θα πρέπει να εκφράζουν τα συναισθήματά τους γιατί κάτι τέτοιο δεν θα ήταν «αντρίκιο». Αντίθετα θεωρείται ότι θα πρέπει να είναι σκληροί, δυνατοί, προμηθευτές, ανταγωνιστές και αφηρημένοι στοχαστές. Σ' όλη την διάρκεια της διαπαιδαγωγής

τους τα αγόρια διδάσκονται πως θα πρέπει να είναι κατά βάση «άνδρες», ενώ τα επίθετα που προσάπτονται στην αρσενική ιδιότητα είναι: σκληρός, ανταγωνιστικός, τολμηρός, σίγουρος, επίμονος, δυνατός και κυριαρχικός (όπ.π., σελ. 141).

Ακολούθως η Η. Goldhor - Lerner (*Γυναίκες και θυμός*, 1995, σελ. 75) θεωρεί πως η ιδεολογία της ανδρικής κυριαρχίας, του ισχυρού φύλου και της εικόνας του κοινωνικά αποδεκτού «ανδρισμού» εξακολουθούν να υφίστανται και συνεπάγονται για τον άνδρα πως οφείλει να χρησιμοποιεί πάντα τη λογική του και να αντιδρά ψύχραιμα και συγκρατημένα. Ενώ του ανατίθεται ένας ρόλος υπερλειτουργικός καθώς οφείλει να επιτυγχάνει διαρκώς υψηλότερους στόχους στον υλικό κόσμο και στην καλλιέργεια της ευφυΐας του, στον τομέα της συναισθηματικής έκφρασης αναλαμβάνει ρόλο υπολειτουργικό αδυνατώντας να επικοινωνεί συναισθηματικά τόσο με τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του, όσο και με τον ίδιο τον εαυτό του.

Αναλύοντας τις βαθύτερες αιτίες της κακοποίησης των γυναικών και της οικιακής βίας η L. Walker (*Η κακοποιημένη γυναίκα*, 1989, σελ. 16) τις ανάγει στον φυλετικό διαχωρισμό και στα στερεότυπα που επικρατούν στην κοινωνία για τον άνδρα και την γυναίκα. Σύμφωνα με τα στερεότυπα αυτά οι άνδρες πρέπει να αποδεικνύουν διαρκώς ότι δεν είναι θηλυπρεπείς και διδάσκονται πως έχουν το δικαίωμα να εξουσιάζουν και να κυριαρχούν επί των γυναικών τους.

Η Α. Λ. Φον Κάνιτς (*Πατέρας, ο νέος ρόλος του άνδρα στην οικογένεια*, 1981, σελ. 48) υποστηρίζει πως ακόμα και σήμερα επικρατούν σε πλατιά στρώματα του πληθυσμού οι ξεπερασμένες πια αντιλήψεις για την δύναμη, την ισχύ και την υπεροχή του άνδρα. Η πλειοψηφία των ανδρών παρ' όλο που πιστεύει πως έχει την ικανότητα να αντεπεξέλθει στις δουλειές του νοικοκυ-

ριού, ωστόσο θεωρεί πως αυτού του είδους οι δραστηριότητες δεν είναι αξιοπρεπείς για τους εκπροσώπους του φύλου τους, γεγονός που αποδεικνύει ότι ζουν ακόμα με τις παραδοσιακές αντιλήψεις για τον ρόλο του φύλου τους. Κατά συνέπεια θεωρούν πως οι γυναίκες είναι διαφορετικές από τους άνδρες και προσδίδουν στην διαφορετικότητα την έννοια της κατωτερότητας (όπ.π., σελ. 32).

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τα προδιαγεγραμμένα κλισέ των ρόλων στο «πραγματικό» αγόρι προσάπτονται όλες εκείνες οι ιδιότητες που απαιτούνται προκειμένου να καταστεί επιτυχημένος άνδρας στην μετέπειτα πορεία του. Κατά συνέπεια το αγόρι οφείλει να είναι ικανό να επιτυγχάνει τους στόχους που επιδιώκει, να είναι δυνατό, θαρραλέο, δραστήριο, σκληρό και να έχει ισχυρή αυτοπεποίθηση (όπ.π., σελ. 100).

Διερευνώντας μια επιμέρους πτυχή των στερεοτύπων, αυτή της σύγκρουσης σεξουαλικών ρόλων του άνδρα, ο Ν. Κίλεϋ (*Το σύνδρομο του Πήτερ-Παν*, 1986, σελ. 128) σημειώνει πως παραδοσιακά τα αγόρια όφειλαν να είναι επιθετικά, ενώ τα χαρακτηριστικά που θεωρούνται ανδρικά συμπεριλάμβαναν την ανθεκτικότητα, την σκληρότητα, την αυτοπεποίθηση, την απαίτηση για σεξουαλική απόλαυση και την οικονομική ανεξαρτησία.

Η V. Satir (*Πλάθοντας ανθρώπους*, 1989, σελ. 298) περιγράφοντας τα ερωτικά στερεότυπα που καθορίζουν τα χαρακτηριστικά των δύο φύλων αναφέρει πως κατά κανόνα το αρσενικό οφείλει να είναι σκληρό και επιθετικό. Ειδικότερα στην παραδοσιακή δομή της οικογένειας επισημαίνεται πως οι άνδρες κατέχουν μια απόλυτα κυρίαρχη θέση.

Μια παράλληλη διάσταση των στερεοτύπων δίνει ο Α. Napier (*Το ζευγάρι, ο εύθραυστος δεσμός*, 1993, σελ. 410) ο οποίος σημειώνει πως ορισμένα στοιχεία της δυναμικής της πατρικής οικογένειας, όπως αυτή εμφανίζεται στον

πολιτισμό μας, έχουν ως αποτέλεσμα τα αγόρια να μαθαίνουν από πολύ μικρή ηλικία πως οφείλουν να κρατούν τις σκέψεις τους για τον εαυτό τους και να κρύβουν τα συναισθήματά τους, ιδιαίτερα όταν νιώθουν ευάλωτα. Παράλληλα εκπαιδεύονται στο πώς να παραμερίζουν όλες εκείνες τις υποτιθέμενες παιδιάστικες ανάγκες για υποστήριξη, γιατί κατά κανόνα πρέπει να είναι ανεξάρτητα και δυνατά. Στα πλαίσια της σχέσης που αναπτύσσουν με το άλλο φύλο οι άνδρες τις περισσότερες φορές λειτουργούν ως ο ναρκισσευόμενος σύζυγος και ο συναισθηματικός αποδέκτης (όπ.π., σελ. 128).

Ο J. Button (*Στενότερες Σχέσεις*, 1994, σελ. 34) υποστηρίζει την άποψη ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν εσωτερικευμένο ένα σύνολο επιθέτων, το οποίο καταχωρείται επιδιώκοντας να περιγράψει το αρσενικό και το θηλυκό φύλο. Σύμφωνα με το σύστημα «Απογραφή Ρόλων των Φύλων κατά Bem» της Αμερικανίδας ψυχολόγου Sandra Bem (1974) στο οποίο συμπεριλαμβάνονται τα είκοσι επικρατέστερα περιγραφικά χαρακτηριστικά της γυναικειάς και της ανδρικής αντίστοιχα προσωπικότητας, ο άνδρας είναι κυρίως: «Ηγετικός, επιθετικός, φιλόδοξος, αναλυτικός, θετικός, αθλητικός, ανταγωνιστικός, υποστηρίζει τις απόψεις του, υπερέχων, δυνατός, έχει ηγετικές ικανότητες, ανεξάρτητος, ατομικιστής, παίρνει εύκολα αποφάσεις, αρρενωπός, στηρίζεται στον εαυτό του, αυτάρκης, ισχυρή προσωπικότητα, πρόθυμος να πάρει θέση, πρόθυμος να διακινδυνέψει (όπ.π., σελ. 35).

Επιπλέον οι άνδρες έχουν μάθει ήδη από πολύ μικρή ηλικία να πιστεύουν ότι οφείλουν να έχουν την πρωτοβουλία στην ανάπτυξη σχέσεων με το άλλο φύλο· σχέσεις που τις χαρακτηρίζουν ως σεξουαλικές κατακτήσεις. Ενώ και στη συνέχεια επιδιώκουν με κάθε μέσο να ελέγχουν την κατάσταση και να αποδεικνύονται κυρίαρχοι (όπ.π., σελ. 85).

Κατά τους S. Askew - C. Ross (*Τα αγόρια δεν κλαίνε*, 1994, σελ. 22) τα αγόρια από την παιδική τους ηλικία ωθούνται στην εκμάθηση τρόπων έκφρασης του ανδρισμού τους. Σύμφωνα με την κυρίαρχουσα άποψη για τους άνδρες, κατά κύριο λόγο είναι σκληροί, δυνατοί, επιθετικοί, ανεξάρτητοι, γενναίοι, σεξουαλικά δραστήριοι, λογικοί και έξυπνοι. Επιπρόσθετα κατά τα δεδομένα έρευνας, τα χαρακτηριστικά που θεωρήθηκαν ανδρικά και επιθυμητά από την πλειοψηφία των ερωτηθέντων συμπεριλάμβαναν: πολύ επιθετικός, πολύ ανεξάρτητος, καθόλου συναισθηματικός, κρύβει σχεδόν πάντα τα συναισθήματά του, πολύ αντικειμενικός, αμετάπειστος, ηγεμονικός, πολύ καλός στα μαθηματικά και τη φυσικοχημεία, πολύ δραστήριος, πολύ ανταγωνιστικός, πολύ λογικός, δεν κλαίει ποτέ, πολύ φιλόδοξος, μιλά ελεύθερα με άλλους άνδρες για το σεξ και πιστεύει ότι οι άνδρες είναι ανώτεροι από τις γυναίκες (από S. Askew - C. Ross, *όπ.π.*, σελ. 24).

Παράλληλα, καθώς εξακολουθεί να υφίσταται το στερεότυπο του «δραστήριου» άνδρα, τα αγόρια εκπαιδεύονται στην άσκηση ελέγχου επί των καταστάσεων της ζωής τους και στην εκδήλωση σκληρότητας ή επιθετικότητας στην συμπεριφορά τους (*όπ.π.*, σελ. 35).

Στην ίδια κατεύθυνση οι K. Chaster - R. Gaster (*Ο μύθος της ισότητας*, 1997, σελ. 91) παραθέτουν έναν κατάλογο χαρακτηριστικών ανδρών και γυναικών, με τον τρόπο που γίνονται αντιληπτά από την πλειοψηφία των ανθρώπων. Μεταξύ των ανδρικών χαρακτηριστικών συμπεριλαμβάνονται: «Λογικοί, δυνατοί, χωρίς αισθήματα, επιθετικοί, θετικοί, αποφασιστικοί, ηγέτες, ανεξάρτητοι, με επιστημονική σκέψη, ορθολογιστές, ανταγωνιστικοί, αντικειμενικοί» (*όπ.π.*).

Ανακεφαλαιώνοντας επισημαίνεται ότι οι ρόλοι που παραδοσιακά θεωρούνταν προορισμένοι να ασκηθούν από τους άνδρες στα πλαίσια της οικογέν-

νειας συμπεριλαμβάνουν τους ρόλους του «προμηθευτή», «κουβαλητή» και «αφέντη». Ως εκ τούτου ο άνδρας θεωρείται υπεύθυνος για την εξασφάλιση των απαραίτητων για την επιβίωση υλικών αγαθών της οικογένειας και την λήψη όλων των σημαντικών υποθέσεων που την αφορούν. Εκτός όμως από τους στερεότυπους ρόλους στους άνδρες προσάπτονται και στερεότυπα χαρακτηριστικά προσωπικότητας, που στην πλειοψηφία τους αφορούν ιδιότητες ενεργητικές και μηχανικές, που αγνοούν την ανθρώπινη όψη της ανδρικής προσωπικότητας. Αναλυτικότερα, με βάση τα δεδομένα της ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας οι άνδρες θεωρούνται: κυριαρχικοί, επιθετικοί, σκληροί, δυνατοί, ανεξάρτητοι, γενναίοι, λογικοί, έξυπνοι, ψύχραιμοι, αποφασιστικοί, δυναμικοί, τολμηροί, θαρραλέοι, σοβαροί, ορθολογιστές, θετικοί, αναλυτικοί, αντικειμενικοί, αμετάπειστοι, δραστήριοι, αθλητικοί, αυτάρκειες, ατομικιστές, υπερέχοντες, φιλόδοξοι, ανταγωνιστικοί, επίμονοι, εξουσιαστικοί, ηγετικοί, αξιόπιστοι, καθόλου συναισθηματικοί, δεν κλαίει ποτέ, διαθέτουν ισχυρή αυτοπεποίθηση και προσωπικότητα, είναι επαγγελματικά και σεξουαλικά δραστήριοι και οικονομικά ανεξάρτητοι, έχουν την τάση για επίδειξη και για ανάληψη πρωτοβουλίας, διατηρούν τον έλεγχο, υποστηρίζουν τις απόψεις τους, είναι πρόθυμοι να πάρουν θέση και να διακινδυνέψουν, μιλούν ελεύθερα με άλλους άνδρες για το σεξ και πιστεύουν στην ανδρική ανωτερότητα.

β. Στερεότυπα για το γυναικείο φύλο

Η επικρατούσα κοινωνική αντίληψη και τα κυρίως αποδεκτά στερεότυπα για το γυναικείο φύλο συμπεριλαμβάνουν, κατά την Α. Φραγκουδάκη (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 389), μια ολόκληρη σειρά μύθων που στηρίζουν την αξιολόγηση η οποία θέλει να ονομάζει όχι μια ομάδα ανθρώπων, αλλά τον μισό πληθυσμό της γης ως κατώτερο. Ως εκ τούτου το στερεότυπο της

κοινωνικής θηλυκότητας περιγράφει τις γυναίκες ως πιο κοντές, πιο κουτές, πιο ευαίσθητες και αισθαντικές, να τείνουν στην φαντασία και όχι στον ορθολογισμό και την αντίληψη αφηρημένων εννοιών. Επί του προκειμένου εύστοχα επισημαίνεται: «Η κατωτερότητα των γυναικών είναι δοσμένη εκ των προτέρων, ιδεολόγημα άτρωτο σε κάθε χειρισμό» (όπ.π., σελ. 393).

Σύμφωνα με την Α. Καραθανάση - Κατσαούνου (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 271) μεταξύ των στερεοτύπων για τις γυναίκες εντάσσονται και τα ακόλουθα: «ταπεινές, υποχωρητικές, παρέχουν βοήθεια και φροντίδα στους άλλους, είναι φιλικές (Williams & Best), ευάλωτες, αδύναμες, μη επιθετικές, ευγενικές, παθητικές, συμπονετικές, φοβισμένες, κουτές, εξαρτημένες και ανώριμες» (όπ.π.).

Παρόμοια η Σ. Παναγιωτοπούλου (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 420) επισημαίνει πως το κορίτσι κατά κανόνα θεωρείται ντροπαλό, υποτακτικό, παθητικό και συναισθηματικό. Ως επί το πλείστον ποτέ στα κορίτσια δεν καλλιεργείται - μέσω της διαπαιδαγώγησης που ασκείται από την οικογένεια - η ικανότητα να θέτουν στόχους στην ζωή τους και να αναπτύσσουν όλες εκείνες τις στρατηγικές που απαιτούνται για την επίτευξη των δεδομένων στόχων.

Εμβαθύνοντας σε μια επιμέρους διάσταση η Χ. Αντωνοπούλου (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 17) χαρακτηρίζει τα στερεότυπα των γυναικών ως ανδροκρατικά δημιουργήματα και εξηγεί κατά αυτόν τον τρόπο το γεγονός ότι περιέχουν μια εγγενή ασάφεια και αντιφατικότητα, καθώς η γυναίκα θεωρείται άλλοτε τέλεια και ελκυστική και άλλοτε χαζή και άξια περιφρόνησης. Ως εκ τούτου οι ρόλοι των γυναικών εμπεριέχουν την φροντίδα και την συναισθηματική στήριξη των ανδρών κυρίως, διότι είναι εκφράσεις μια βαθιά ανδροκρατούμενης αντίληψης. Στις επικρατούσες αντιλήψεις οι ιδιότητες που αποδίδονται στις γυναίκες συμπεριλαμβάνουν:

«...υστερικές, δεν αυτοελέγχονται, είναι νευρικές, ρομαντικές, ψυχικά ευάλωτες, δεν έχουν τετράγωνο μυαλό, είναι ευαίσθητες, ευκολόπιστες και δεν έχουν αυτοκυριαρχία» (όπ.π., σελ. 24).

Παράλληλα οι γυναίκες από πολύ μικρή ηλικία διαπαιδαγωγούνται στην υποταγή, την ησυχία, την ευγένεια, την διακριτικότητα και την αποδοκιμασία ιδιοτήτων όπως η εξυπνάδα, η νοημοσύνη και η ανεξαρτησία (όπ.π., σελ. 52).

Η Ε. Σκόδρα (*Η ψυχολογία της γυναίκας*, 1993, σελ. 23) διερευνώντας τα στερεότυπα χαρακτηριστικά της γυναικείας προσωπικότητας, σύμφωνα με ορισμένους θεωρητικούς της ψυχολογίας, κατατάσσει μεταξύ αυτών την παθητικότητα, την υπερβολική συναισθηματικότητα, την έλλειψη γενικών ενδιαφερόντων, την τρυφερότητα προς τους άλλους, το αυξημένο ενδιαφέρον για προσωπικές σχέσεις, την εξάρτηση από μορφές ισχύος και την υποστήριξη των άλλων ακόμα και σε βάρος των ατομικών της αναγκών. Παράλληλα κατά τον ισχυρισμό της Klein (1972) το γυναικείο φύλο χαρακτηρίζεται από αδυναμία, συναισθηματισμό, ανάγκη προστασίας από ισχυρές μορφές και επηρεασμό της σκέψης από το συναίσθημα (από Ε. Σκόδρα, όπ.π.).

Στο ίδιο πνεύμα ο Ι. Παρασκευόπουλος (*Εξελικτική Ψυχολογία*, 1985, τόμος 2^{ος}, σελ. 102) σημειώνει πως κατά τα δεδομένα έρευνας, στην οποία ζητήθηκε από τα παιδιά να περιγράψουν τις διαφορές των δύο φύλων, αποδείχτηκε πως συστηματικά περιγράφουν τις γυναίκες ως εξαρτημένες και στοργικές.

Αναλύοντας μια επιμέρους διάσταση, αυτή της διαφοροποιημένης μη λεκτικής συμπεριφοράς των δύο φύλων, η Ε. Παπαδάκη - Μιχαηλίδη (*Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων*, 1996, σελ. 152) ισχυρίζεται πως κατά τα δυτικά κοινωνικά στερεότυπα οι γυναίκες οφείλουν να είναι εκδηλωτικές, ευαίσθητες, υποστηρικτικές και να υποκύπτουν στις απαιτήσεις των άλλων. Τα εν λόγω κοινωνικά στερεότυπα εκδηλώνονται στην μη λεκτική συμπεριφορά των

γυναικών, καθώς κατά τους Richmond, McCroskey και Payne (1991) οι γυναίκες εκδηλώνουν μέσω της μη λεκτικής οδού μια τάση για υποταγή· αλλά και ακολούθως κατά τα δεδομένα των Henley (1977), Eakins και Eakins (1978) και Mehrabian (1981) προκύπτει ότι: «...οι γυναίκες συνολικά εκδηλώνουν ευχάριστη, ευαίσθητη και υποχωρητική συμπεριφορά στις κοινωνικές τους αλληλεπιδράσεις» (από Ε. Παπαδάκη - Μιχαηλίδη, *όπ.π.*, σελ. 153).

Δίνοντας μια ερμηνεία στις πρωταρχικές εικόνες των ανθρώπων για την σωματική τους αυτοπεποίθηση, ο Γ. Πιντέρης (*Συντροφικότητα αλλά Ελληνικά*, 1984, σελ. 39) σημειώνει πως το υφιστάμενο στερεότυπο για τις γυναίκες περιστρέφεται γύρω από το πόσο «όμορφες» είναι. Η πλειονότητα των ιδανικών για τα κορίτσια θεωρεί δεδομένη την ομορφιά· και αυτό διαφαίνεται στα πρότυπα που χρησιμοποιούν, τα οποία συμπεριλαμβάνουν κυρίως πριγκιποπούλες των παραμυθιών ή ηρωίδες του κινηματογράφου που πάνω απ' όλα είναι όμορφες και γεμάτες καλοσύνη. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η έννοια της καλοσύνης για τις γυναίκες συνεπάγεται μια δίχως όρους υποχωρητικότητα μπροστά στον άνδρα. Μια επιμέρους διάσταση των στερεοτύπων επιτάσσει για τις γυναίκες πως οφείλουν να έχουν επίγνωση των αδυναμιών τους, όχι όμως και των δυνάμεών τους, καθώς η αδυναμία είναι συνυφασμένη και κοινωνικά επιτρεπτή στην γυναικεία προσωπικότητα (*όπ.π.*, σελ. 67).

Επιπρόσθετα η επικρατούσα κοινωνική αντίληψη που ορίζει την γυναικεία υπόσταση ως νοικοκυρά, σύζυγο και μητέρα είναι μια διάσταση που επισημαίνεται από εμπειριστατώμενες έρευνες Ελλήνων μελετητών (Λ. Μουσούρου, 1989, Ρ. Κακλαμανάκη, 1984 και Γ. Τσιαντής, 1991).

Μεταξύ των ξένων συγγραφέων οι Ν. - Τ. Ο'Νείλ (*Ανοιχτός Γάμος*, 1979, σελ. 132) σημειώνουν πως τα στερεότυπα που επικρατούν στην κοινωνία μας εμφανίζουν το γυναικείο φύλο ως παθητικό και υποταγμένο και περιγράφουν

τις γυναίκες ως μαλακές, υποχωρητικές, νοικοκυρές και ευχάριστες. Σ' όλη την διάρκεια της διαπαιδαγώγησής του, το κορίτσι διδάσκεται πως θα πρέπει να είναι βασικά σύζυγος, ενώ όλες οι ιδιότητες που ορίζουν την θηλυκότητα συμπεριλαμβάνουν επίθετα όπως: παθητική, υποχωρητική, συναισθηματική, ευαίσθητη, αγαπητή, πειθήνια, δεκτική και περιποιητική.

Παρόμοια ο Ρ. Ντράικωρς (*Η πρόκληση του γάμου*, 1974, σελ. 11) επισημαίνει ότι στα πλαίσια του πολιτισμού μας οι γυναίκες χαρακτηρίζονται ως μαλακές, ευαίσθητες και επομένως ασταθείς και απρόβλεπτες.

Επιχειρώντας μια βαθύτερη ανάλυση των παραδοσιακών όψεων της θηλυκότητας η Ε. S. Stern (*Η απαραίτητη γυναίκα*, 1993, σελ. 96) παραθέτει την ύπαρξη τριών βασικών μηνυμάτων που δέχονται οι γυναίκες από πολύ νωρίς κατά την παιδική τους ηλικία. Τα μηνύματα αυτά αφορούν την καλοσύνη, την εξάρτηση - ανεξαρτησία και την σωματική εμφάνιση. Κατ' αρχήν το να είσαι «καλό κορίτσι» σημαίνει πως θα πρέπει να διαθέτεις ευγένεια, παθητικότητα, συναίνεση, να δείχνεις σεβασμό, να είσαι ευχάριστη και να έχεις προσεγγμένους τρόπους. Η καλοσύνη όμως εμπεριέχει για τις γυναίκες και την έννοια της προσφοράς, της φροντίδας και της βαθιάς συναισθηματικής συμμετοχής στα προβλήματα των άλλων. Κατόπιν τα μηνύματα περί εξάρτησης-ανεξαρτησίας εγκυμονούν όπως είναι φανερό μια βαθιά αντίφαση, δεδομένου του ότι αφενός οι γυναίκες διδάσκονται πως για να γίνουν αποδεκτές θα πρέπει να είναι προσεκτικές, υπάκουες και εξαρτημένες. Επί του προκειμένου είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα της Colette Dowling από το βιβλίο της: «The Cinderella Complex»: «Οι ενήλικες δεν παρεμβάλλονται και δεν εμποδίζουν την ενστικτώδη συμπεριφορά των κοριτσιών - αν εξαιρέσει κανείς την περίπτωση των διστακτικών τους βημάτων προς την ανεξαρτησία. Στην περίπτωση αυτή παρεμβαίνουν συστηματικά - σαν να πρόκειται να ερωτοτροπή-

σουν με τον θάνατο, από την στιγμή που θα αναζητήσουν και θα δοκιμάσουν» (από E. S. Stern, *όπ.π.*, σελ. 98).

Παράλληλα όμως οι γυναίκες γίνονται δέκτες και ενός άλλου μηνύματος κατά την διαπαιδαγώγησή τους, το οποίο λέει ξεκάθαρα πως πρέπει να ξεπεράσουν τις μητέρες τους σε πρόοδο και βιώματα. Αυτό σε συνδυασμό με όσα προαναφέρθηκαν γεννά αντιφάσεις και εσωτερικές συγκρούσεις στις γυναίκες. Εν τέλει το τρίτο μήνυμα αφορά την σωματική εμφάνιση, όπου είναι γεγονός πως στις γυναίκες δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο εν λόγω σημείο και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό ώστε οι περισσότερες να το θυμούνται ως βασικό κατά την ανατροφή τους.

Ακολούθως σύμφωνα με την H. Goldhor - Lerner (1995, σελ. 18) οι ιδιότητες της γυναικείας αξιοπρέπειας, της θηλυκότητας, του μητρικού ενστίκτου και της σεξουαλικότητας σημαίνουν για τις γυναίκες πως οφείλουν να είναι πάντοτε γεμάτες γλυκύτητα, να φροντίζουν να ευχαριστούν τους άλλους και να διατηρούν αλώβητες τις σημαντικές συναισθηματικές σχέσεις στη ζωή τους, χωρίς ποτέ να μπορούν να νιώσουν θυμό, καθώς θεωρείται ασυμβίβαστος με την έννοια της γνήσιας και ορθής γυναικείας συμπεριφοράς. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι η ίδια η κοινωνία προκαθορίζει για τις γυναίκες την θέση της υπολειπόμενης στο γάμο ή την σχέση, καθότι τους ανατίθεται να καλλιεργούν όλες εκείνες τις ιδιότητες που τις καθιστούν «αδύναμα όντα». Αυτή η φαινομενική αδυναμία των γυναικών προστατεύει τους άνδρες, αφού τους κάνει να νιώθουν και να φαίνονται πιο δυνατοί, χωρίς να συνειδητοποιούν την δύναμη που κρύβουν οι γυναίκες. Ωστόσο όμως παρ' όλο που οι γυναίκες υπολειπόμενες στους άλλους τομείς της ζωής τους, στον τομέα της συναισθηματικής έκφρασης τους ανατίθεται ένας ρόλος υπερλειτουργικός, αυτός του «σωτήρα», δεδομένου του ότι αναλαμβάνουν την ευθύνη για τα συ-

ναισθήματα των άλλων και την φροντίδα τους, πολλές φορές ακόμα και σε βάρος του ίδιου τους του εαυτού. Επιπλέον ένας τομέας ενασχόλησης που παραδοσιακά, αλλά ακόμα και στις μέρες μας, θεωρείται ότι ανήκει στην δικαιοδοσία των γυναικών είναι οι οικιακές εργασίες και οι άλλες δραστηριότητες του νοικοκυριού. Είναι αξιόλογο ότι υποσυνείδητα οι γυναίκες θεωρούν αυτόν τον τομέα «κληρονομικό τους δικαίωμα»: έναν τομέα που ήταν αναμφισβήτητη η γυναικεία κυριαρχία και που όταν οι ίδιες αναλαμβάνουν ακόμη και σήμερα την περάτωση αυτών των εργασιών, νιώθουν να ενώνονται με ένα μέρος της παράδοσης των προγενέστερών τους γυναικών (όπ.π., σελ. 174).

Στην ίδια κατεύθυνση οι K. Chaster - R. Gaster (*Ο μύθος της ισότητας*, 1997, σελ. 90) σημειώνουν πως η πατριαρχική μας κοινωνία έχει ορίσει για τις γυναίκες ρόλους αφανείς και με σαφώς περιορισμένη επιρροή όπως είναι ο ρόλος της νοικοκυράς, συζύγου, μητέρας. Μεταξύ των κυριότερων χαρακτηριστικών που αποδίδονται στις γυναίκες συμπεριλαμβάνονται: «Διαισθητικές, αδύναμες, δειλές, συναισθηματικές, ευγενικές, συμπονετικές, υπάκουες, αναποφάσιστες, ουραγοί, εξαρτημένες, ανθρωπίστριες, μη ορθολογίστριες, συνεργάσιμες, ευαίσθητες» (όπ.π., σελ. 91).

Αιτιολογώντας την κακοποίηση που υφίστανται οι γυναίκες στα πλαίσια του γάμου ή της σχέσης τους η L. Walker (*Η κακοποιημένη γυναίκα*, 1989, σελ. 16) θεωρεί τα επικρατούντα στερεότυπα για τα δύο φύλα ως βασική αιτία του εν λόγω φαινομένου. Κατά τα στερεότυπα αυτά οι γυναίκες μαθαίνουν να θεωρούν τους εαυτούς τους ως «μικρά, εύθραυστα και όμορφα» όντα. Παράλληλα διδάσκονται πως τους ανήκει ένας δευτερεύον και παθητικός ρόλος και ότι στην ζωή τους εξαρτώνται από την φυσική τους ομορφιά και την εντύπωση που προκαλούν στους άνδρες. Επιπλέον οφείλουν να δείχνουν παθητικές προκειμένου να μην πληγώσουν τον ανδρισμό των συντρόφων τους από την

αποκάλυψη της πραγματικής τους δύναμης· καθώς και να μην πιστεύουν στις δυνατότητες που έχουν να ελέγχουν τις περιστάσεις της ζωής τους (όπ.π., σελ. 72).

Παρουσιάζοντας μια διαφορετική διάσταση των σχέσεων των δύο φύλων υπό το πρίσμα της σχέσης προστάτη και προστατευόμενου η E. Vilag (*Το πολύγαμο φύλο*, 1987, σελ. 42) διαπιστώνει πως η γυναίκα οφείλει να είναι πιο κοντή, πιο αδύναμη, λιγότερο έξυπνη και νεότερη σε σχέση με τον άνδρα. Επιπρόσθετα οι γυναίκες διδάσκονται τον τρόπο με τον οποίο επιτηδευμένα θα προβάλλουν τον εαυτό τους ως αδύναμο, αβοήθητο, πνευματικά κατώτερο και ιδιαίτερα «εύθραυστο» με απώτερο στόχο να κερδίσουν την προστασία των ανδρών (όπ.π., σελ. 35).

Η Α. Λ. Φον Κάνιτς (*Πατέρας, ο νέος ρόλος του άνδρα στην οικογένεια*, 1981, σελ. 100) επισημαίνει πως σύμφωνα με τα προδιαγραφμένα κλισέ των ρόλων στο «πραγματικό κορίτσι» αποδίδονται οι ιδιότητες πρωτίστως της «ερωμένης και μητέρας» και συμπεριλαμβάνουν πως πρέπει να είναι υποχωρητικό, τρυφερό, γεμάτο αγάπη, ήπιο και πρόθυμο να προσφέρει βοήθεια.

Στο ίδιο πνεύμα ο Ν. Κίλεϋ (*Το σύνδρομο του Πήτερ-Παν*, 1986, σελ. 128) σημειώνει μεταξύ των στερεότυπων γυναικείων χαρακτηριστικών την υποτακτικότητα, την υπακοή, την παραδοχή της αδυναμίας, την ευαισθησία, την εξάρτηση και την αγνόηση της δυνατότητας μιας σεξουαλικής κατάκτησης.

Η V. Satir (*Πλάθοντας ανθρώπους*, 1989, σελ. 298) θεωρεί πως κατά τα επικρατούντα ερωτικά στερεότυπα το γυναικείο φύλο θεωρείται κατά κανόνα μαλακό, υποτακτικό και τρυφερό. Στα πλαίσια της παραδοσιακής δομής της οικογένειας οι γυναίκες θεωρείται ότι διεκπεραιώνουν ένα κατώτερο ρόλο και ζουν υποταγμένες και εξαρτημένες.

Μια παράλληλη διάσταση παρουσιάζεται από τον A. Napier (*Το ζευγάρι, ο εύθραυστος δεσμός*, 1993, σελ. 152), ο οποίος τονίζει πως οι γυναίκες μεγαλώνουν σ' ένα περιβάλλον υπερπροστατευτικό και ενθαρρύνονται να είναι ανοιχτές και να φανερώνουν τα μυστικά τους. Στα πλαίσια της συναισθηματικής και συζυγικής σχέσης που αναπτύσσουν, λειτουργούν ως συναισθηματικοί «δότες» ή σύντροφοι με αυταπάρνηση, ενώ καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους μαθαίνουν πως πρέπει να φροντίζουν και να στηρίζουν συναισθηματικά τους άλλους (όπ.π., σελ. 128).

Από τον J. Button (*Στενότερες σχέσεις*, 1994, σελ. 34) παραθέτεται το σύστημα «Απογραφή Ρόλων των Φύλων κατά Bem» της Αμερικανίδας ψυχολόγου Sandra Bem (1974), το οποίο αφορά τα είκοσι επικρατέστερα χαρακτηριστικά της ανδρικής και γυναικείας προσωπικότητας με τον τρόπο που επιλέχθηκαν από τους εκπροσώπους του δείγματος της Bem. Μεταξύ των γυναικείων χαρακτηριστικών συμπεριλαμβάνονται: «Στοργική, χαρούμενη, παιδιάστικη, αφοσιωμένη, δεν χρησιμοποιεί σκληρή γλώσσα, πρόθυμη να παρηγορήσει, θηλυκή, κολακεύσιμη, ευγενική, εύπιστη, αγαπά τα παιδιά, πιστή, ευαίσθητη στις ανάγκες των άλλων, ντροπαλή, γλυκομίλητη, συμπονετική, τρυφερή, με κατανόηση, θερμή και υποχωρητική» (όπ.π.).

Επιπρόσθετα στα κορίτσια αποδίδονται οι ιδιότητες: στατικές, προστατεύονται από τον χώρο «έξω από το σπίτι», δεδομένου του ότι δεν τους επιτρέπεται να αποκτήσουν την εμπειρία επαφής με αυτόν και μαθαίνουν ότι πρέπει να στηρίζονται στους άνδρες για να τις φροντίζουν. Ως εκ τούτου έχουν μάθει να θεωρούν αποδεκτό το ότι δεν μπορούν να υπάρξουν ως αυτόνομες οντότητες και για αυτό το λόγο πρέπει να παντρεύονται (όπ.π., σελ. 74).

Στην ίδια κατεύθυνση οι S. Askew - C. Ross (*Τα αγόρια δεν κλαίνε*, 1994, σελ. 22) σημειώνουν πως σύμφωνα με την κυριαρχούσα άποψη οι γυναίκες

θεωρούνται ευάλωτες, αδύναμες, μη επιθετικές, ευγενικές, παθητικές, συμπονετικές, φοβισμένες, κουτές, εξαρτημένες και ανώριμες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι όλες οι περιγραφικές ιδιότητες της γυναικείας υπόστασης ταυτίζονται με τα επίθετα που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν την συμπεριφορά των παιδιών. Παράλληλα κατά τα στοιχεία πρόσθετης έρευνας, τα χαρακτηριστικά που από την πλειοψηφία των ερωτηθέντων θεωρήθηκαν γυναικεία και επιθυμητά συμπεριλάμβαναν: «Δεν χρησιμοποιεί άσχημη γλώσσα, πολύ φλύαρη, πολύ ευγενική, με καλούς τρόπους, προσέχει τα συναισθήματα των άλλων, έχει καλές συνήθειες, έχει μεγάλη ανάγκη για ασφάλεια, της αρέσει η τέχνη και η λογοτεχνία και εκφράζει εύκολα τρυφερά συναισθήματα (από S. Askew - C. Ross, *όπ.π.*, σελ. 25).

Συμπεραίνεται λοιπόν, από την εν λόγω ανασκόπηση, ότι οι παραδοσιακοί ρόλοι του γυναικείου φύλου στα πλαίσια της οικογένειας είναι αυτοί της νοικοκυράς, συζύγου και μητέρας. Παράλληλα όμως στην γυναικεία προσωπικότητα προσάπτονται και στερεότυπα χαρακτηριστικά τα οποία ως επί το πλείστον επισημαίνουν την κατωτερότητα, την παθητικότητα και την ευάλωτη όψη της γυναικείας υπόστασης. Ειδικότερα, σύμφωνα με τα στοιχεία των Ελλήνων και ξένων συγγραφέων που προαναφέρθηκαν οι γυναίκες θεωρούνται: αισθαντικές, ευαίσθητες, εκδηλωτικές, συναισθηματικές, τρυφερές, στοργικές, πιστές, γλυκομίλητες, μαλακές, ήπιες, ευγενικές, ήσυχες, διακριτικές, ταπεινές, υποχωρητικές, παθητικές, υποτακτικές, ευάλωτες, αδύναμες, μη επιθετικές, εξαρτημένες, φοβισμένες, ντροπαλές, ανώριμες, ευκολόπιστες, κουτές, αναποφάσιστες, ασταθείς, απρόβλεπτες, δειλές, υπάκουες, δεκτικές, πειθήνιες, υποστηρικτικές, συμπονετικές, περιποιητικές, ανθρωπίστριες, συνεργάσιμες, φιλικές, διαισθαντικές, καλοσυνάτες, αφοσιωμένες, παιδιάστικες, ευχάριστες, χαρούμενες, θηλυκές, κολακεύσιμες, όμορφες, αγαπητές, μη ορθολογίστριες,

δεν έχουν τετράγωνο μυαλό, τείνουν στην φαντασία, δεν αυτοελέγχονται, έχουν εξάρτηση από μορφές ισχύος, ανάγκη προστασίας, έλλειψη γενικών ενδιαφερόντων, επηρεασμό της σκέψης από το συναίσθημα, ανάγκη για ασφάλεια, υποκύπτουν στις απαιτήσεις των άλλων, έχουν καλούς τρόπους, είναι γεμάτες γλυκύτητα, δεν χρησιμοποιούν άσχημη-σκληρή γλώσσα, είναι πρόθυμες να παρηγορήσουν, προσέχουν τα συναισθήματα των άλλων, εκφράζουν εύκολα τρυφερά συναισθήματα, είναι πολύ φλύαρες και αγνοούν την δυνατότητα σεξουαλικής κατάκτησης.

2. Λόγοι ισχύος φυλετικών στερεοτύπων

Εύλογα γεννάται το ερώτημα, για ποιο λόγο άραγε τα υπάρχοντα στερεότυπα να παραμένουν τόσο ισχυρά και να υπόκεινται ελάχιστα σε μεταβολές σε σχέση με την πλειοψηφία των αλλαγών και εξελίξεων που έχουν επέλθει στις σύγχρονες ανθρώπινες σχέσεις;

Σύμφωνα με την Α. Φραγκουδάκη (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 392), τα στερεότυπα είναι πολύ δύσκολο να αλλάξουν γιατί είναι βαθιά εσωτερικευμένα όχι μόνο στην αντίληψη ορισμένων ανθρώπων συντηρητικών, αλλά όλων μας. Έχουμε μεγαλώσει με αυτά: «...από τον καιρό που φορούσαμε ροζ και θαλάσσια σκουφάκια». Και παραμένουν τόσο ισχυρά γιατί δρουν ασυνείδητα, χωρίς να τα ελέγχουμε, χωρίς να το θέλουμε και σε αρκετές περιπτώσεις δίχως καν να το γνωρίζουμε. Για να διαπιστώσουμε πόσο βαθιά είναι εσωτερικευμένα μέσα μας, αρκεί να αντιστρέψουμε, κατά την συγγραφέα, τα στερεότυπα στην εικόνα με τα «ροζ και θαλάσσια σκουφάκια», στις διαφημίσεις και οπουδήποτε υπάρχει μια ορισμένη περιγραφή του άνδρα με μια αντίστοιχη για την γυναίκα. Τότε θα διαπιστώσουμε αμέσως πόσο απαράδεκτη, προκλητική και άξια περιφρόνησης φαντάζει σε εμάς αυτή η εικόνα (όπ.π.).

Παράλληλα η Χ. Αντωνοπούλου (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999) επισημαίνει ότι τα στερεότυπα δρουν ύπουλα και ενσωματώνονται στην προσωπικότητα του ατόμου σταδιακά από την παιδική του ηλικία. Η αφομοίωση των στερεοτύπων είναι τόσο ισχυρή ώστε όταν ο άνθρωπος επιχειρήσει να τα απορρίψει είναι σαν να απορρίπτει ένα ολόκληρο κομμάτι του εαυτού του και σαν να προσπαθεί να φτιάξει μια καινούργια εικόνα για τον εαυτό του, δίχως τις «ετικέτες» και τις «αποσκευές» του παρελθόντος.

Μεταξύ των ξένων συγγραφέων ο Τ. Χάρρις (*Είμαι Ο.Κ. - Είσαι Ο.Κ.*, 1997, σελ. 136) ισχυρίζεται πως η προκατάληψη δημιουργείται στον βαθμό

κατά τον οποίο ποικίλα γονεϊκά δεδομένα εσωτερικεύονται σαν αληθινά. Η διαδικασία αυτή πραγματοποιείται κατά την πρώιμη παιδική ηλικία και στις περιπτώσεις όπου η έμφυτη τάση του παιδιού για αναζήτηση διακόπτεται από τους γονείς - «... τους μονοπωλητές της σιγουριάς και όλων των απαντήσεων». Οι προκαταλήψεις αυτές είναι τόσο ισχυρές που ακόμα κι όταν είναι παράλογες τα άτομα αναζητούν διαρκώς επιχειρήματα προκειμένου να τις στηρίξουν. Το γεγονός αυτό, δηλαδή η άκαμπτη συμπεριφορά των ατόμων, ανάγεται στην ασφάλεια που νιώθουν στη θέση αυτή, που είναι γνωστή και οικεία (όπ.π.).

Οι Νένα και Τζωρτζ Ο'Νεϊλ (*Ανοιχτός Γάμος*, 1979, σελ. 136) υπογραμμίζουν πως οι στερεότυποι ρόλοι, που καθορίζονται από το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο, ασκούν τεράστια επίδραση πάνω στα άτομα τα οποία προορίζεται να τους εξασκήσουν. Ο άνθρωπος προσαρμόζεται στα προκαθορισμένα πλαίσια του ρόλου του, χάνοντας μέρος από τον δικό του εαυτό, προκειμένου να αντεπεξέλθει στις προδιαγραφές του ρόλου του. Έτσι όταν για παράδειγμα τα άτομα αποδεχτούν του ρόλους του συζύγου και της συζύγου απαρνιούνται την προηγούμενη ελαστικότητα στις σχέσεις τους και υιοθετούν μια σειρά άκαμπτων και απόλυτων κανόνων συμπεριφοράς που όταν δεν ήταν παντρεμένοι δεν αισθάνονταν υποχρεωμένοι να ακολουθήσουν.

Κατά τον J .Button (*Στενότερες Σχέσεις*, 1994) οι ρίζες της εξαρτημένης μάθησης, που ωθούν τον άνθρωπο σε μια στερεότυπη συμπεριφορά σε σχέση με το φύλο του, έχουν εμφυτευτεί βαθιά όχι μόνο στη συνείδηση αλλά και στο υποσυνείδητό του. Κατά συνέπεια δεν είναι μόνο η προσπάθεια που χρειάζεται να καταβάλλει προκειμένου να ερευνήσει τις στερεότυπες αντιλήψεις του, να πεισθεί ότι πρέπει να τις αλλάξει και να αντιμετωπίσει τον φόβο που προκαλεί ένας εντελώς νέος τρόπος συμπεριφοράς. Το μεγαλύτερο πρόβλημα ε-

ντοπίζεται στη δυσκολία να τις αναγνωρίσει δεδομένου του ότι δρουν χωρίς τον άμεσο έλεγχο της συνείδησής του.

Επιπλέον ο ίδιος συγγραφέας θεωρεί πως ορισμένοι άλλοι λόγοι που συμβάλλουν στην διατήρηση των κοινωνικών προτύπων είναι αρχικά το γεγονός ότι καθώς οι άνθρωποι συμπεριφέρονται σύμφωνα με τις προδιαγραφές των στερεοτύπων για το φύλο τους, είναι σίγουροι ότι με αυτόν τον τρόπο θα κερδίσουν την κοινωνική αποδοχή του περιγυρού τους. Σε συνάρτηση με το παραπάνω βρίσκεται ο φόβος των ανθρώπων για την κριτική που θα ασκηθεί σε αυτούς όταν επιλέξουν να μην ακολουθήσουν τους δεδομένους συντηρητικούς ρόλους.

Κατόπιν, ας μην ξεχνάμε κατά τον ίδιο, ότι πίσω από όλη αυτή την φιλοσοφία για την αναγκαιότητα των καλλυντικών, εσφουράχων και αρωμάτων, κρύβονται τεράστια οικονομικά συμφέροντα που σίγουρα επιδιώκουν οι άνθρωποι να συμπεριφέρονται με τρόπο αναμενόμενο. Παράλληλα για ορισμένους ανθρώπους ενδεχομένως να ισχύει και ο φόβος της απώλειας άμεσως και βασικών οικονομικών αγαθών, όπως απώλεια δουλειάς ή διαζύγιο, αν θελήσουν να ξεφύγουν από τα καθιερωμένα πρότυπα. Ενώ αναφορικά με όσα κατά καιρούς λέγονται περί βασικών και αμετάβλητων διαφορών μεταξύ των δύο φύλων είναι ενδεικτική η απάντηση που δίνει ο ίδιος ο συγγραφέας: «Κανείς δεν αρνείται την ύπαρξη ορισμένων διαφορών - οι άνδρες σίγουρα δεν μπορούν να γεννήσουν ή να θηλάσουν - αλλά οι αναγκαίες συσχετίσεις ανάμεσα στον κόλπο, το στήθος, το φόρεμα, τα μακριά μαλλιά και τα ψηλά τακούνια ή ανάμεσα στο πέος, την πίπα, τη γραβάτα, το κουστούμι και τον μισθό, δεν είναι προφανώς απαραίτητες» (όπ.π., σελ. 43).

Κατά συνέπεια η πιο ύπουλη πτυχή των στερεοτύπων είναι η επικράτησή τους στο υποσυνείδητο του ανθρώπου. Εκεί αποκτούν την δυνατότητα να

δρουν δίχως τον άμεσο έλεγχο της συνείδησης του ανθρώπου και ως εκ τούτου, δεν υπόκεινται στην κριτική του θεώρηση, που θα οδηγούσε ενδεχομένως σε ουσιαστική αλλαγή της στερεότυπης αντίληψης για το φύλο. Επιπλέον η μεγάλη χρονική διάρκεια εκμάθησης των εν λόγω στερεοτύπων, μέσα στο οικογενειακό και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, οδηγεί στην πλήρη ενσωμάτωσή τους από την ανθρώπινη προσωπικότητα σε τέτοιο βαθμό ώστε κάθε αλλαγή να απαιτεί εκ βαθέων αναδόμηση του εσωτερικού εαυτού.

3. Η προκατάληψη και ο συσχετισμός της με την ψυχολογική ωριμότητα

Όπως έχει προαναφερθεί στο κεφάλαιο ορισμού των εννοιών, κατά την Α. Ιωαννίδου - Johnson (*Προκατάληψη Ποιος; Εγώ;*, 1998, σελ. 13) η προκατάληψη είναι μια «πρόωρη κρίση» η οποία περιλαμβάνει πράξεις αλλά και συναισθήματα και ιδέες. Επί του θέματος, κατά την ίδια συγγραφέα, στο όνομα της προκατάληψης οι γυναίκες υφίστανται μια διαφορετική και τις περισσότερες φορές κατώτερη μεταχείριση εν συγκρίσει με την αντίστοιχη των ανδρών.

Ακολουθώντας, η έννοια της ψυχολογικής ωριμότητας ορίζεται από την προαναφερόμενη συγγραφέα ως: «...μια δια βίου εξελικτική διαδικασία, μέσα από την οποία οι άνθρωποι αποχωρίζονται συναισθηματικά από την οικογένειά τους, διατηρώντας ταυτόχρονα μια στενή συναισθηματική επαφή μαζί της· έτσι επιτυγχάνεται μια κατάσταση σχετικής διαφοροποίησης, αυτονομίας ή αυθύπαρκτης ατομικότητας» (όπ.π., σελ. 17).

Αυτό που αξίζει παρενθετικά να σημειωθεί σε σχέση με την διαδικασία ψυχολογικής ωρίμανσης, είναι η δυνατότητα που αυτή παρέχει στα άτομα για μια συνεχή εξέλιξη και αλλαγή μέσα από μια διαδικασία ευέλικτη και όχι άκαμπτη ή στατική (όπ.π.).

Χρησιμοποιώντας ως υπόθεση της έρευνας η Α. Ιωαννίδου - Johnson (1998) το κατά πόσο συσχετίζεται ο βαθμός προκατάληψης και το επίπεδο ψυχολογικής ωριμότητας ενός δεδομένου ανθρώπου, κατέληξε σε αξιολογα συμπεράσματα. Κατ' αρχήν διαφαίνεται ότι οι άνθρωποι διαμορφώνουν τα αρχικά πρότυπά τους σε συνάρτηση με τις πρώτες σημαντικές σχέσεις στη ζωή τους. Σε αυτή τη διαδικασία όσοι εξ αυτών αντιμετώπισαν προβλήματα, εμφανίζονται εξαιρετικά επιρρεπείς στην ανάγκη να διαθέτουν δομή και πλαίσιο δράσης και να χρησιμοποιούν τα στερεότυπα. Αντιθέτως τα άτομα που διήλ-

θαν επιτυχώς την δεδομένη διαδικασία ωρίμανσης εμφανίζονται να έχουν λιγότερη ανάγκη από δομή, κανόνες και στερεότυπα. Κατά συνέπεια οι άνθρωποι που δεν εμφανίζονται άνετοι όταν αντιμετωπίζουν καθετί διαφορετικό εκδηλώνουν αντιδράσεις όπως η ακαμψία ή ο φόβος, οι οποίες ενισχύουν την διάθεση για χρήση στερεοτύπων. Ως εκ τούτου τόσο η κατηγοροποίηση όσο και τα στερεότυπα εμφανίζονται σε συνάρτηση με το επίπεδο ψυχολογικής ανάπτυξης του ανθρώπου (όπ.π., σελ. 53-54).

Συμπερασματικά επισημαίνεται η σημαντικότητα της δεδομένης πτυχής των στερεοτύπων και της προκατάληψης τόσο στην κατανόηση του πλαισίου του ανθρώπου που δρα με βάση τα δεδομένα στερεότυπα, όσο και στην προσπάθεια απαλλαγής από αυτά.

Ε. ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΦΥΛΕΤΙΚΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ

1. Γυναικείο φύλο

Η βαθύτερη συνέπεια των στερεοτύπων έγκειται στο γεγονός ότι εξακολουθούν να επιβιώνουν ακόμα και όταν η κοινωνική πραγματικότητα έχει αλλάξει ριζικά. Ως εκ τούτου κατά την Χ. Αντωνοπούλου (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 243), η διαιώνιση των παραδοσιακών αντιλήψεων για το γυναικείο φύλο και η ταυτόχρονη εμφάνιση θεσμών που κατοχυρώνουν μια καινούρια πραγματικότητα δίχασε και προκάλεσε εσωτερικές συγκρούσεις στην πλειοψηφία των γυναικών. Επί του προκειμένου χαρακτηριστικά αναφέρεται το παράδειγμα των γυναικών της Κίνας οι οποίες, όταν άρχισαν να αναζητούν νέους τρόπους διαβίωσης έξω από τα παραδοσιακά πλαίσια της οικογένειας, εμφάνισαν το «σύνδρομο της ιδρυματοποίησης» (όπ.π.).

Καθώς λοιπόν οι θεσμικές αλλαγές δεν ενσωματώνονται εύκολα στον κοινωνικό ιστό, οι γυναίκες εξακολουθούν να αποδέχονται την κυρίαρχη ιδεολογία για την μητρότητα, ζώντας μέσα σε ένα σύστημα περιοριστικών κανόνων που στόχο έχουν την απομάκρυνσή τους από τον δημόσιο χώρο και τα κοινά. Κατά αυτόν τον τρόπο όμως όχι μόνο μειώνουν τις επαγγελματικές τους επιλογές αλλά και δεν διεκδικούν μια θέση στα κέντρα λήψης αποφάσεων και άσκησης εξουσίας (όπ.π., σελ. 223).

Παράλληλα, σύμφωνα με στοιχεία του Halpern (1986), στο βαθμό που οι γονείς δίνουν μόνο παραδοσιακά και στερεότυπα παιχνίδια στα κορίτσια για να παίξουν, επηρεάζουν δυσμενώς την νοητική τους εξέλιξη (από Χ. Αντωνοπούλου όπ.π., σελ. 116).

Στην ίδια κατεύθυνση η Λ. Μουσούρου (*Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, 1989, σελ. 25) σημειώνει πως στην οικογένεια που ακολουθεί την

παραδοσιακή κατανομή ρόλων, η γυναίκα-σύζυγος-μητέρα οφείλει να είναι μόνο νοικοκυρά και να παραμένει απομονωμένη στα στενά όρια του σπιτιού. Απώτερη συνέπεια της δεδομένης κατάστασης είναι το γεγονός ότι παραμένει αχρησιμοποίητο όλο το υπόλοιπο δυναμικό της γυναίκας, που υπό διαφορετικές συνθήκες θα μπορούσε να αναπτύξει.

Παρόμοια η Ρ. Κακλαμανάκη (*Η θέση της ελληνίδας στην οικογένεια*, στην κοινωνία στην πολιτεία, 1984, σελ. 10) συμπεραίνει ότι εφόσον η κοινωνία θα εξακολουθήσει να συντηρεί την πατριαρχική της διάρθρωση θα τίθενται συνεχώς εμπόδια και φραγμοί στην προσπάθεια της γυναίκας να επιτύχει την προσωπική της ανάπτυξη. Προκειμένου μάλιστα να κατορθώσει η γυναίκα να ξεφύγει από όλους αυτούς τους μηχανισμούς που ενισχύουν την καταπίεσή της, ώστε να μπορέσει να αναπτύξει πολύπλευρα την προσωπικότητά της, χρειάζεται εξαιρετικά αποθέματα δύναμης. Έτσι λόγου χάρη, είναι αξιόλογο το γεγονός ότι ακόμα και σήμερα εξακολουθεί να υφίσταται η νοοτροπία που θέλει την γυναίκα λειψή όταν είναι μόνη της, ενώ τον άνδρα στην αντίστοιχη θέση τον χαρακτηρίζει ελεύθερο και γοητευτικό (όπ.π.).

Κατά τον Γ. Τσιαντή (*Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας*, τεύχος Α', 1991, σελ. 21), το μεγαλύτερο τίμημα του παραδοσιακού διαχωρισμού των δύο φύλων και της αποκλειστικής ευθύνης που ανήκει στην γυναίκα για την ανατροφή των παιδιών, είναι η βίωση έντονων ενοχών εκ μέρους της, όταν κάτι στην διαδικασία εξέλιξης του παιδιού δεν προχωράει ομαλά.

Στο ίδιο κλίμα εμφανίζεται και η άποψη της Ε. Σκόδρα (*Η ψυχολογία της γυναίκας*, 1993, σελ. 39) η οποία σημειώνει πως εξαιτίας της υπερβολικής συναισθηματικής επένδυσης και των στερεότυπων αντιλήψεων που συνδέονται με τον μητρικό ρόλο, όταν οι γυναίκες κατά τον Luxton (1980) αδυνατούν να

προσφέρουν στα παιδιά τους «τα πάντα» βιώνουν ενοχές, άγχος και εμφανίζουν συμπτώματα κατάθλιψης (από Ε. Σκόδρα, *ό.π.*).

Επιπρόσθετα καθώς οι γυναίκες επιφορτίζονται με την επιτέλεση πολλαπλών ρόλων τόσο στην δημόσια όσο και στην ιδιωτική τους ζωή, καθίστανται εξαιρετικά ευαίσθητες και ευάλωτες ψυχολογικά (*ό.π.*, σελ. 35).

Στην ξένη βιβλιογραφία που εντοπίστηκε, τη σχετική με το θέμα, αρχικά ο Ρ. Ντράικωρς (*Η πρόκληση του γάμου*, 1974, σελ. 178) επισημαίνει το αδιέξοδο στο οποίο οδηγούνται οι γυναίκες, καθώς αφενός μεν αντιδρούν και επαναστατούν για τον δευτερεύοντα ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν, αφετέρου όμως εξακολουθούν να παρατείνουν την εξάρτησή τους, αφού βολεύονται στα ασφαλή πλαίσια της συντήρησης που οι άνδρες τους παρέχουν. Βέβαια όσες γυναίκες ανήκουν ακόμα σε αυτή την κατηγορία, όσες δηλαδή εξακολουθούν να επιτείνουν την εξάρτησή τους σε μια κοινωνία που τους παρέχει πλέον ένα διευρυνμένο δίκτυο ευκαιριών, στην ουσία θέτουν σε κίνδυνο την πνευματική και συναισθηματική τους υγεία αλλά και την ανθρώπινη λειτουργία τους. Αυτό υφίσταται διότι καθώς οι γυναίκες παραμένουν στα στενά όρια του οικιακού τους ρόλου αχρηστεύουν όλες τις ικανότητες και τα προσωπικά τους χαρίσματα, που υπό διαφορετικές συνθήκες θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν προς όφελος δικό τους αλλά και της κοινωνίας, αναλαμβάνοντας την διεκπεραίωση σημαντικών υποθέσεων εκτός των ορίων του νοικοκυριού.

Παράλληλα οι Νένα και Τζωρτζ Ο'Νείλ (*Ανοιχτός Γάμος*, 1979, σελ. 139) υπογραμμίζουν πως καθώς η γυναίκα αναγκάζεται να παραμείνει αποκλεισμένη στον χώρο του νοικοκυριού από όπου δεν αντλεί κοινωνική αναγνώριση για τις δραστηριότητές της, απογοητεύεται και συνάμα αδυνατεί να εκφράσει την δυσαρέσκειά της, δεδομένου ότι νιώθει πως έρχεται σε σύγκρουση με την εικόνα της συζύγου και μητέρας που οφείλει να ακολουθεί. Η σημαντικότερη

όμως συνέπεια της τάσης των γυναικών να δρουν σύμφωνα με τα περιοριστικά στερεότυπα για το φύλο τους, είναι το γεγονός ότι περιορίζουν τις δυνατότητες που διαθέτουν για προσωπική ωρίμανση και πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Κατά αυτόν τον τρόπο όμως χάνουν στην ουσία την επαφή με τον πραγματικό τους εαυτό (όπ.π., σελ. 36).

Μια επιμέρους πτυχή αναλύει η V. Satir (*Πλάθοντας ανθρώπους*, 1989, σελ. 299) ισχυριζόμενη πως οι γυναίκες όντας αναγκασμένες να απαρνηθούν κάθε επιθετικό τους συναίσθημα, νιώθουν συνεχώς πως κινδυνεύουν και αναζητούν διαρκώς κάποια ασφάλεια και σιγουριά. Αυτή τη σιγουριά θεωρούν ότι μπορεί να τους προσφέρει ένας άνδρας-προστάτης, που για να τον αποκτήσουν είναι πρόθυμες να καταπνίξουν τις διανοητικές και λοιπές ικανότητές τους. Γίνεται λοιπόν σαφές πως κάθε ανθρώπινο ον έχει ανάγκη να αναπτύξει όλες τις ιδιότητές του προκειμένου να μπορεί να βιώσει την ολοκλήρωσή του. Σε αντίθετη περίπτωση: «Όταν τα ανθρώπινα πλάσματα αποξενώνονται από τα σκληρά τους συναισθήματα γίνονται παράσιτα ή θύματα» (όπ.π., σελ. 300).

Ο Ν. Κίλεϋ (*Το σύνδρομο του Πήτερ-Παν*, 1986, σελ. 130) κάνοντας μια αναφορά στις παραδοσιακά δομημένες σχέσεις των δύο φύλων συμπεραίνει πως ο ρόλος της «νοικοκυράς» δρα περιοριστικά και αναγκάζει τις γυναίκες να διακηρύσσουν διαρκώς πόσο αδύναμες και απροστάτευτες νιώθουν. Παρ' όλο που οι τελευταίες εξελίξεις άλλαξαν ως ένα βαθμό τον δεδομένο ρόλο της νοικοκυράς, παρέχοντας νέες διόδους στις δυνατότητες του γυναικείου φύλου, ωστόσο οι σύγχρονες γυναίκες εξακολουθούν να υφίστανται πιέσεις στην προσπάθειά τους να φανούν ανυπότακτες, ανεξάρτητες και υπεργυναίκες, σύμφωνα με το καινούργιο πρότυπο.

Ακολούθως η Α. Λ. Φον Κάνιτζ (*Πατέρας, ο νέος ρόλος του άνδρα στην οικογένεια*, 1981, σελ. 225) ισχυρίζεται πως οι βαθύτερες συνέπειες ενός στε-

ρεότυπου διαχωρισμού των ρόλων των δύο φύλων έγκειται στον περιορισμό των ανθρωπίνων ικανοτήτων, καθώς η ίδια η έννοια του ρόλου σημαίνει, καλλιέργεια εκείνων μόνο των ιδιοτήτων που θεωρούνται προορισμένες να εξασκηθούν από το κάθε φύλο. Κατά αυτόν τον τρόπο όμως περιορίζονται οι δυνατότητες της ανθρώπινης προσωπικότητας να αναπτυχθεί πολύπλευρα.

Μια παράλληλη ερμηνεία δίνει η E. S. Stern (*Η απαραίτητη γυναίκα*, 1993, σελ. 110), η οποία επισημαίνει πως οι γυναίκες που, παρ' όλο που ζουν στις σύγχρονες κοινωνίες, εξακολουθούν να αποδέχονται τα παλιά στερεότυπα για τον ρόλο τους· νιώθουν ένοχες, φοβισμένες και διχασμένες καθώς προσπαθούν να συνδυάσουν τον ρόλο που είδαν να εκπληρώνει η μητέρα τους και που ανατράφηκαν να εκπληρώσουν και οι ίδιες και αυτόν που η σύγχρονη πραγματικότητα επιτάσσει. Επί του προκειμένου αξιόλογη είναι η τοποθέτηση των Martha T. Schuch Mednick και Hilda J. Weissman όπου μεταξύ άλλων ισχυρίζονται: «Οι αντιλήψεις των γυναικών και οι ιδέες τους για τον κοινωνικό τους ρόλο είναι απομεινάρια άλλων εποχών, τότε που τα πρότυπα αυτά ήταν αναγκαία για την κοινωνική τους επιβίωση. Επιμένουν όμως να υπάρχουν ως πρότυπα και σε μια εποχή στην οποία δεν είναι πλέον εφαρμόσιμα. Το μόνο αποτέλεσμα που συνεπάγονται είναι μια σοβαρή έλλειψη λειτουργικότητας του γυναικείου ρόλου» (από E. S. Stern, *όπ.π.*, σελ. 110).

Η H. G. Lerner (*Γυναίκες και θυμός*, 1995, σελ. 42) σημειώνει ότι τα πρότυπα αναπαράγονται και ενισχύονται μέσα από την συμπεριφορά των ατόμων, καθώς όσο η γυναίκα δεν φροντίζει να αναπτύσσει και να εκφράζει τις ικανότητές της και την δύναμή της τόσο ο άνδρας την μεγιστοποιεί· και όσο αντίστοιχα ο άνδρας δεν εκφράζεται συναισθηματικά τόσο η γυναίκα το πράττει στον υπερθετικό βαθμό. Το συγκεκριμένο μοντέλο συμπεριφοράς, που ορίζει τον συναισθηματισμό ως μια απόλυτα θηλυκή ιδιότητα, συνεπάγεται για τις

γυναίκες την ανάπτυξη μιας υπερβολικής συναισθηματικής ευαισθησίας. Επιπρόσθετα, μαθαίνοντας οι γυναίκες να προσποιούνται τις αδύναμες, μπορεί να ενδυναμώσουν τους άνδρες, αποδυναμώνουν όμως τον ίδιο τους τον εαυτό. Και καθώς είναι αναγκασμένες να υπολειτουργούν διαρκώς, συσσωρεύουν οργή η οποία είναι ανάλογη του βαθμού στον οποίο υποτάσσονται και θυσιάζονται (όπ.π., σελ. 55).

Μια διαφορετική όψη των συνεπειών από την επικράτηση των φυλετικών στερεοτύπων, παρουσιάζει η L. Walker (*Η κακοποιημένη γυναίκα*, 1989, σελ. 16), η οποία θεωρεί πως ένα μεγάλο ποσοστό της κακοποίησης των γυναικών εκεί ανάγει την γενεσιουργό του αιτία. Στον βαθμό που οι άνθρωποι δεν αγωνίζονται συνειδητά για την επίτευξη της ισότητας στις σχέσεις των δύο φύλων, ένα σημαντικό ποσοστό των γυναικών θα συνεχίσει να υφίσταται κάθε είδους βιαιότητες. Επεξηγώντας το φαινόμενο αυτό, διαπιστώνεται η καθοριστική επίδραση της στερεότυπης αντίληψης για το φύλο, η οποία είναι βαθιά εσωτερικευμένη στο κάθε μέλος του ζευγαριού και που για τις γυναίκες ερμηνεύεται πως είναι ανίκανες να φροντίζουν τους εαυτούς τους και επομένως πως πρέπει να εξαρτώνται από τους άνδρες (όπ.π., σελ. 57).

Παρά την μεγάλη ανάπτυξη του κινήματος για την απελευθέρωση της γυναίκας, εξακολουθούν να υφίστανται κατά τον A. Napier (*Το ζευγάρι, ο εύθραυστος δεσμός*, 1997, σελ. 473) οι παραδοσιακοί ρόλοι που ενισχύουν την αυταπάρνηση των γυναικών. Τα προαιώνια στερεότυπα, που θέλουν τη γυναίκα συναισθηματικό δότη, τα οποία παραμένουν ακόμα αμετακίνητα έχουν ως μοναδικό τους αποτέλεσμα όσον αφορά τις γυναίκες να γνωρίζουν πως πρέπει να ενεργούν προκειμένου να προσφέρουν φροντίδα και υποστήριξη. Οι ίδιες όμως να μην έχουν επίγνωση των δικών τους αναγκών και να παρουσιάζουν δυσκολίες στο να ζητούν και να δέχονται βοήθεια.

Σε μια πιο λεπτομερή ανάλυση του θέματος ο J. Button (*Στενότερες Σχέσεις*, 1994, σελ. 13) υποστηρίζει πως παρ' όλο που η συμπεριφορά των ανθρώπων αλλάζει ταχύτατα, όπως ταχύτατα αλλάζουν και οι κοινωνίες, εντούτοις οι βαθιά εσωτερικευμένες αντιλήψεις και πεποιθήσεις για τους στερεότυπους και καταπιεστικούς ρόλους των δύο φύλων εξακολουθούν να επιβιώνουν, προκαλώντας συνεχώς αντιφάσεις και αδιέξοδα στον σύγχρονο άνθρωπο. Αυτό συμβαίνει διότι ο άνθρωπος ζει και παίρνει αποφάσεις βάσει των προϋπαρχουσών εμπειριών του και κατατάσσει τις προσωπικές του εμπειρίες σε ένα σύστημα συντηρητικό και άκαμπτο. Υπό αυτές τις συνθήκες όμως περιορίζονται στο ελάχιστο οι δυνατότητες για αλλαγές, ευελιξία και φαντασία (όπ.π., σελ. 36).

Παράλληλα οι υποτιθέμενες διαφορές των δύο φύλων λειτουργούν σχεδόν πάντα εις βάρος των γυναικών και οι ίδιες υφίστανται πιέσεις καθώς έχουν διαπαιδαγωγηθεί να πιστεύουν πως οι ανάγκες των άλλων έχουν προτεραιότητα. Επιπλέον παρ' όλο που η βίωση των συναισθημάτων είναι μια στερεότυπη θηλυκή ιδιότητα, δεν συμβαίνει το ίδιο και με την εκδήλωση του θυμού. Ο θυμός εξοστρακίζεται καθώς επικρατεί η αντίληψη πως οι γυναίκες οφείλουν να μην τον εκφράζουν ανοιχτά και κυρίως όχι με βίαιες προεκτάσεις (όπ.π., σελ. 233).

Μια αξιόλογη τοποθέτηση σχετικά με τις συνέπειες των στερεότυπων φυλετικών χαρακτηρισμών είναι αυτή των S. Askew - C. Ross (*Τα αγόρια δεν κλαίνε*, 1994, σελ. 25) οι οποίοι κατ' αρχήν σπεύδουν να επισημάνουν την επικινδυνότητα των στερεοτύπων, καθότι αφενός μεν περιορίζουν τις προσδοκίες των ανθρώπων για την συμπεριφορά τους. Αλλά και αφετέρου διότι η αποδοχή τους είναι τόσο απόλυτη που ο άνθρωπος ή ευθυγραμμίζει την συμπεριφορά του με τα εν λόγω στερεότυπα ή αν αυτό δεν είναι εφικτό αναπτύσσει

μια συμπεριφορά που ο ίδιος και ο κοινωνικός του περίγυρος αποκαλούν «ανώμαλη» (όπ.π.).

Ανακεφαλαιώνοντας, η επικρατούσα αντίληψη για το γυναικείο φύλο, σύμφωνα με την προηγηθείσα μελέτη, συμβάλλει στον περιορισμό των διανοητικών ικανοτήτων και στην αχρήστευση των πραγματικών δυνατοτήτων και των προσωπικών χαρισμάτων των γυναικών. Δεδομένου του ότι παραμένουν περιορισμένες στον οικιακό χώρο καταπιέζονται, δεν ανεξαρτητοποιούνται και συσσωρεύουν θυμό ο οποίος είναι ανάλογος του βαθμού στον οποίο υποτάσσονται και υποχωρούν. Η πίεση και η μη δυνατότητα έκφρασης του θυμού έχουν ως αποτέλεσμα την εκδήλωση ψυχοσωματικών συμπτωμάτων ή κατά άλλους την εμφάνιση ψυχολογικής και διανοητικής κατάθλιψης. Καθώς προσποιούνται συνεχώς τις αδύναμες, αποδυναμώνουν στην ουσία τον εαυτό τους και γίνονται θύματα σωματικής κακοποίησης από τους συντρόφους τους. Ενώ παράλληλα αδυνατούν να κατανοήσουν τους άνδρες και οδηγούνται σε αδιέξοδα και αντιφάσεις. Επιπλέον περιορίζουν την δυνατότητα πολύπλευρης και ολοκληρωμένης ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους, αλλά και την ελευθερία των μελλοντικών επιλογών τους. Εν κατακλείδι δεν αποκτούν επίγνωση των δικών τους αναγκών και βιώνουν εσωτερικές συγκρούσεις, ενοχές και φόβο που προέρχονται από την έλλειψη λειτουργικότητας του γυναικείου ρόλου, δεδομένου του ότι προσπαθούν να συνδυάσουν τον σύγχρονό τους ρόλο και αυτόν που παραδοσιακά ήταν προορισμένος γι' αυτές.

2. Ανδρικό φύλο

Αναμφίβολα τις επιπτώσεις, τις συνέπειες από την ύπαρξη των στερεοτύπων και του σεξισμού τις υφίσταται ως επί το πλείστον η γυναίκα. Κατά την Α. Φραγκουδάκη (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 390) όμως το πρότυπο του κοινωνικού ανδρισμού χαρακτηρίζεται απάνθρωπο και με απόλυτες αρνητικές συνέπειες για το ανδρικό φύλο, δεδομένου του ότι φθείρει και καταστρέφει και καταστρέφει τις δυνατότητές του, εμποδίζει την απόκτηση αυτογνωσίας και μειώνει τις πραγματικές του ικανότητες. Αυτό υφίσταται διότι καθώς οι άνδρες ταυτίζονται με το επικρατούν στερεότυπο για τον ανδρισμό, προσδίδουν στην βία και στην επιθετικότητα σεξουαλική μορφή και αδυνατούν να αναπτύξουν ισότιμες και ευτυχισμένες σχέσεις. Οι συνέπειες, όπως προαναφέρθηκε, είναι καταστροφικές και για τα δύο φύλα, ωστόσο όμως: «...είναι λίγο πιο καταστροφικές για τον «ανώτερο», γιατί στον δούλο απομένει τουλάχιστον η εξέγερση» (ό.π., σελ. 394).

Στην ίδια κατεύθυνση η Χ. Αντωνοπούλου (*Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, 1999, σελ. 58) επισημαίνει πως τα στερεότυπα περιορίζουν τον άνδρα, ο οποίος διχάζεται αφού αισθάνεται αναγκασμένος να απωθήσει και να αποβάλει, στο όνομα του ανδρισμού, κάθε συναισθηματική διάσταση της προσωπικότητάς του. Καθώς όμως ο άνδρας απαρνιέται και περιορίζει τον συναισθηματικό του κόσμο, αδυνατεί να ισορροπήσει και βιώνει πλήθος εσωτερικών συγκρούσεων.

Κατά την Α. Μουσούρου (*Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, 1989, σελ. 25) στην οικογένεια που ακολουθεί την παραδοσιακή κατανομή των ρόλων ο άνδρας-σύζυγος-πατέρας οφείλει να είναι ο προμηθευτής της οικογένειας. Αυτό που συνεπάγεται το γεγονός αυτό είναι να αναλώνεται ο άνδρας σε πολλές ώρες εργασίας και να αποξενώνεται από την οικογένειά του.

Παρόμοια, σύμφωνα με τον Γ. Τσιάντη (*Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας*, 1991, σελ. 21) το μεγαλύτερο τμήμα του παραδοσιακού διαχωρισμού των δύο φύλων, είναι η αφοσίωση του πατέρα στον χώρο εργασίας και η απομάκρυνσή του από την οικογένεια. Εκεί παραμένει ο μεγάλος άγνωστος για τα παιδιά του, τα οποία τον γνωρίζουν μόνο ως τον άνθρωπο που φέρνει στο σπίτι χρήματα και δώρα ή ως τιμωρό.

Στην ξένη βιβλιογραφία που εντοπίστηκε αρχικά σύμφωνα με την Α. Λ. Φον Κάνιτς (*Πατέρας, ο νέος ρόλος του άνδρα στην οικογένεια*, 1981, σελ. 224) οι βαθύτερες συνέπειες ενός στερεότυπου διαχωρισμού ρόλων των δύο φύλων, έγκειται στον περιορισμό των δυνατοτήτων της ανθρώπινης προσωπικότητας να αναπτυχθεί πολύπλευρα. Σε αυτή τη διαδικασία οι άνδρες φαίνεται να έχασαν περισσότερα, διότι καθώς οι γυναίκες ένιωθαν παθητικότητα και απογοήτευση για τον δευτερεύοντα ρόλο που τους αντιστοιχούσε, άρχισαν να επαναστατούν, να απελευθερώνονται και σταδιακά τους δόθηκε η δυνατότητα να αναπτύξουν δύο ικανότητες: το συναίσθημα, που παραδοσιακά τους ανήκε, και την λογική, που παραδοσιακά ανήκε στον άνδρα. Οι άνδρες όμως εξακολούθησαν να παραμένουν καταπιεσμένοι δεδομένου του ότι αντί να διευρυνθούν αντίστοιχα και οι δικές τους δυνατότητες ανάπτυξης των ικανοτήτων τους, περιορίστηκαν και δεν τους επιτράπηκε να αναπτύξουν και να εκφράσουν την δημιουργικότητα και τον συναισθηματισμό τους. Επομένως η πλειοψηφία των ανδρών παραμένει προσκολλημένη σε ξεπερασμένες αντιλήψεις για τον ρόλο τους και η διαπαιδαγώγησή τους εξακολουθεί να επικεντρώνεται στην ανάπτυξη των σωματικών τους ικανοτήτων δίχως να αντιλαμβάνονται πως η δύναμή τους, υπό τις νέες συνθήκες δεν είναι πλέον λειτουργική. Για την μονομερή αυτή θεώρηση των ικανοτήτων του άνδρα χαρακτηριστικά αναφέρεται: «Γι' αυτό τα αγόρια ανατρέφονται διαφορετικά από τα κορίτσια

σαν να πρέπει ακόμα να εκχερσώνουν δάση, να σκοτώνουν άγρια θηρία και να νικούν τους επικίνδυνους εχθρούς τους» (όπ.π., σελ. 13).

Για το ίδιο θέμα ο Ν. Κίλεϋ (*Το σύνδρομο του Πήτερ-Παν*, 1986, σελ. 127) σημειώνει πως ενώ για τα κορίτσια τα δεδομένα άλλαξαν και κατόρθωσαν να αποκτήσουν νέα πρότυπα και να βιώσουν νέες εμπειρίες· τα αγόρια αντιθέτως καθηλώθηκαν στα παλιά πρότυπα και βιώνουν πλήθος εσωτερικών συγκρούσεων. Προσπαθούν μάταια να επαναλάβουν το ίδιο σενάριο, να φανούν δηλαδή σκληροί, αποτυγχάνουν και νιώθουν μοναξιά και αποξένωση. Όλη αυτή η σύγκρουση σεξουαλικών ρόλων σπρώχνει τα αγόρια σε αδράνεια και θέτει ανυπέρβλητα εμπόδια στην πορεία τους προς την ενηλικίωση και την ωρίμανση. Η πίεση και οι συνέπειες της σύγκρουσης σεξουαλικών ρόλων είναι καταστροφικές κυρίως για τα αγόρια διότι, ενώ στις γυναίκες επιτράπηκε να αναπτύξουν μέρος των ανδρικών τους ιδιοτήτων δεν συνέβη το αντίστοιχο και με τους άνδρες. Ως εκ τούτου ενώ τα κορίτσια μπορούν να νιώσουν ανεξάρτητα και επιθετικά, τα αγόρια δεν επιτρέπεται ποτέ να νιώσουν παθητικά και εξαρτημένα.

Αναλύοντας τις συνέπειες του στερεότυπου διαχωρισμού των ρόλων οι Νένα και Τζωρτζ Ο'Νείλ (*Ανοιχτός Γάμος*, 1979, σελ. 35) συμπεραίνουν ότι ο άνδρας προκειμένου να υπερασπίσει τον ανδρισμό του συμπεριφέρεται περιοριστικά και αυταρχικά στη σύζυγό του και εκλαμβάνει ως απειλή κάθε κίνηση ανεξαρτησίας που γίνεται εκ μέρους της. Παράλληλα όταν ο άνδρας ακολουθεί μια συμπεριφορά σύμφωνη με τα επικρατούντα στερεότυπα περιορίζει τις δυνατότητες που διαθέτει για προσωπική ωρίμανση και πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του.

Σε συνάρτηση με τα προαναφερθέντα ο Ρ. Ντράικωρς (*Η πρόκληση του γάμου*, 1974, σελ. 58) σημειώνει το αδιέξοδο στο οποίο οδηγούνται οι άνθρω-

ποι όταν ακολουθούν τον παραδοσιακό διαχωρισμό των δύο φύλων. Στο εν λόγω σχήμα οι άνδρες εμφανίζονται τρομοκρατημένοι, καθώς αντιλαμβάνονται όλο το φάσμα της ανδρικής υπεροχής που πρέπει πάντοτε να τους χαρακτηρίζει.

Μια διαφορετική ερμηνεία των συνεπειών από την επικράτηση των στερεοτύπων δίνει η V. Satir (*Πλάθοντας ανθρώπους*, 1989, σελ. 299), η οποία θεωρεί πως ο μικρότερος μέσος όρος ζωής των ανδρών, εν συγκρίσει με των γυναικών, οφείλεται στην απόκρυψη των τρυφερών συναισθημάτων εκ μέρους τους. Ειδικότερα, όταν οι κανόνες δεν αφήνουν περιθώρια στους άνδρες για να αναπτύξουν, να εκφράσουν και να εκτονώσουν τα συναισθήματά τους, όπως είναι λόγου χάρη ο θυμός ή ο πόνος, το μόνο που τους απομένει είναι να καταπνίξουν τα συναισθήματα αυτά. Όμως καθώς αυτό συμβαίνει τα καταπιεσμένα συναισθήματα παραμένουν εγκλωβισμένα μέσα τους, εκφράζονται με σωματικά συμπτώματα και είναι σίγουρο, σύμφωνα με την ίδια, πως ένα μεγάλο ποσοστό της υπέρτασης και των καρδιακών προσβολών, εκεί ανάγουν την γενεσιουργό τους αιτία.

Ακολούθως ο A. Napier (*Το ζευγάρι ο εύθραυστος δεσμός*, 1997, σελ. 473) επισημαίνει πως η επικράτηση του στερεοτύπου που εμφανίζει τον άνδρα ως συναισθηματικό αποδέκτη έχει ως συνέπεια το γεγονός ότι αδυνατεί να παρέχει συναισθηματική υποστήριξη τόσο στην σύντροφό του όσο και σε ανθρώπους του περιβάλλοντός του. Επιπλέον οι άνδρες καθώς αντιμετωπίζουν την διεκδικητικότητα των γυναικών τους νιώθουν έντονα πως απειλούνται και είναι ενδεχόμενο να εμφανίσουν ακόμα και συμπτώματα κατάθλιψης (ό.π., σελ. 205).

Αναφερόμενη στο ίδιο θέμα η H. G. Lerner (*Γυναίκες και θυμός*, 1995, σελ. 75) υπογραμμίζει πως στον βαθμό που ο συναισθηματισμός ανάγεται σε

απόλυτα θηλυκή ιδιότητα, ο άνδρας που ακολουθεί τις προδιαγραφές των στερεοτύπων για το φύλο του, αναγκάζεται να χάσει την επαφή και επίγνωση με ένα σημαντικό κομμάτι του εαυτού του.

Μια επιμέρους ανάλυση των συνεπειών από την επικράτηση των στερεοτύπων, παρουσιάζει η L. Walker (*Η κακοποιημένη γυναίκα*, 1989, σελ. 16), η οποία θεωρεί πως στην εν λόγω επικράτηση οφείλεται η υφιστάμενη κακοποίηση των γυναικών. Στον βαθμό που οι άνδρες θα συνεχίσουν να πιστεύουν πως οφείλουν να κυριαρχούν με κάθε μέσο επί του γυναικείου φύλου, θα εξακολουθήσουν να προβαίνουν σε κάθε είδους βιαιότητες.

Στην ίδια κατεύθυνση ο J. Button (*Στενότερες Σχέσεις*, 1994, σελ. 114) σημειώνει πως ακολουθώντας τον στερεότυπο διαχωρισμό των φύλων, ο άνδρας αναγκάζεται να απαρνηθεί και να απωλέσει σημαντικά τμήματα της προσωπικής του ταυτότητας, των δυνατοτήτων του και της ελευθερίας των μελλοντικών επιλογών του. Ειδικότερα, ο άνδρας είναι στην ουσία εξαρτώμενος από την γυναίκα σε ότι αφορά την συναισθηματική του υποστήριξη, καθώς δεν αποδέχεται την συναισθηματική του ζωή, δεν συνδιαλέγεται συναισθηματικά και αδυνατεί να στηρίξει τον εαυτό του και τους γύρω του. Τα μόνα συναισθήματα που θεωρείται ότι είναι αποδεκτό να εκφράσει ένας άνδρας που πιστεύει ότι οφείλει πάντοτε να διατηρεί την ψυχραιμία του, να είναι σκληρός και να μην αποτυγχάνει, ούτε να υποχωρεί ποτέ είναι ο θυμός και η βία. Ως εκ τούτου η βία εξακολουθεί να παραμένει ο μόνος γνωστός και οικείος τρόπος με τον οποίο οι άνδρες δείχνουν ότι έχουν συναισθήματα. Συνακόλουθο αυτού και της ταυτόχρονης πεποίθησης του άνδρα για κυριαρχία πάνω στη γυναίκα και τα παιδιά του, είναι η αντίληψη που έχει ότι μπορεί να τους μεταχειρίζεται όπως θέλει. Ας μην ξεχνάμε ότι η οικιακή βία όχι μόνο συνεχίζει να υφίσταται

αλλά γίνεται και αποδεκτή καθώς αποσιωπάται και παραβλέπεται (όπ.π., σελ. 235).

Η επικινδυνότητα των στερεοτύπων στον περιορισμό των προσδοκιών των εκπροσώπων του ανδρικού φύλου από την συμπεριφορά τους είναι ένα στοιχείο που επισημαίνεται από τους S. Askew - C. Ross (*Τα αγόρια δεν κλαίνε*, 1994, σελ. 25) σύμφωνα με έρευνες που παρατίθενται επί του θέματος.

Ειδικότερα σύμφωνα με τον Lloyd (1985) οι άνδρες βιώνουν πλήθος συγκρούσεων και αντιφάσεων καθώς επιδιώκουν να συμπεριφέρονται κατά τα πρότυπα της εποχής τους, αλλά και να παραμένουν ουσιαστικά άνδρες. Τα στερεότυπα και η επικρατούσα άποψη για τον ανδρισμό βλάπτουν και περιορίζουν τις δυνατότητες των ανδρών να αναπτύξουν πολύπλευρα την προσωπικότητά τους (από S. Askew - C. Ross, όπ.π., σελ. 23).

Ακολούθως οι Morisson και Eardley (1985) επισημαίνουν μεταξύ των συνεπειών των στερεοτύπων για το ανδρικό φύλο, το γεγονός ότι τα αγόρια μαθαίνουν να είναι επιφυλακτικά στις μεταξύ τους σχέσεις και να μην εκδηλώνουν τις ευαισθησίες ή τις αδυναμίες τους. Επιπλέον νιώθουν να πιέζονται στην προσπάθειά τους να φαίνονται σκληροί και είναι ευάλωτοι στην απόρριψη του περιβάλλοντός τους, όταν η συμπεριφορά τους δεν ακολουθεί τα καθιερωμένα στερεότυπα. (από S. Askew - C. Ross, όπ.π., σελ. 39).

Εν κατακλείδι αξιόλογη είναι και η τοποθέτηση του Vic Seidler (1980) ο οποίος μεταξύ άλλων αναφέρει: «Ως αγόρια πρέπει να προσέχουμε αν θα ανταποδώσουμε ή θα αποφύγουμε τη βία. Είμαστε συνεχώς σε επιφυλακή... Ο ανδρισμός δεν μας αφήνει να νιώσουμε άνετα. Πάντα πρέπει να τον αποδεικνύουμε και να τον υπερασπιζόμαστε (από S. Askew - C. Ross, όπ.π., σελ. 40).

Ανακεφαλαιώνοντας, τα κυρίαρχα φυλετικά στερεότυπα για τον ανδρισμό διαφαίνεται, σύμφωνα με τους συγγραφείς, πως δρουν περιοριστικά στην πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας του άνδρα, στην ελευθερία των μελλοντικών επιλογών του και στην διαδικασία αυτογνωσίας εκ μέρους του. Παράλληλα φθείρουν τις δυνατότητές του, μειώνουν τις ικανότητές του και θέτουν εμπόδια στην ολοκληρωμένη ανάπτυξη και στην ωρίμανσή του. Στην προσπάθειά του να φανεί δυνατός και να υπερασπίσει τον ανδρισμό του διχάζεται και καταπιέζεται· ενώ η μονόπλευρη θεώρηση των ικανοτήτων του - μόνο ως σώμα-δύναμη-λογική και όχι ως συναίσθημα - συμβάλλουν στην αποξένωση με ένα σημαντικό μέρος του εαυτού του και στην αποδοχή εκ μέρους του της έκφρασης της σωματικής του δύναμης, δηλαδή της βίας. Επιπρόσθετα βιώνει εσωτερικές αντιφάσεις, συγκρούσεις και σύγχυση σεξουαλικών ρόλων, ενώ επειδή δεν θεωρείται αποδεκτή η έκφραση συναισθημάτων γι' αυτόν, μέρος των πιέσεων που υφίσταται εκδηλώνονται με ψυχοσωματικά συμπτώματα. Νιώθει επιπλέον ανασφάλεια καθώς δεν έχει κατορθώσει να αποβάλει τις παραδοσιακές αντιλήψεις για τον ρόλο του. Παράλληλα δεδομένου του διαφορετικού τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς, αδυνατεί να κατανοήσει το γυναικείο φύλο και να παρέχει συναισθηματική βοήθεια προς αυτό ή άλλα μέλη του κοινωνικού του περίγυρου. Εν τέλει βιώνει μοναξιά και χάνει την επαφή με τον εσωτερικό του εαυτό.

3. Διαφυλικές σχέσεις

Σύμφωνα με τον ισχυρισμό της Α. Φραγκουδάκη (*Διαφυλικές σχέσεις*, 1995, σελ. 389) περί σεξισμού, η μεγαλύτερη συνέπειά του σε ότι αφορά τις σχέσεις των δύο φύλων είναι τα εμπόδια που τίθενται στην ερωτική και σεξουαλική ευτυχία του ζευγαριού. Στην ουσία αυτό σημαίνει πως τα εμπόδια για μια ολοκληρωμένη ερωτική σχέση, τίθενται από τα στερεότυπα για τον κοινωνικό ανδρισμό, την κοινωνική θηλυκότητα και την ανισότητα μεταξύ των φύλων. Η πιο καταστροφική μάλιστα μορφή που μπορεί να πάρει ο σεξισμός δεν είναι η ρητά εκφραζόμενη αντίληψη για τον αποκλεισμό των γυναικών στα όρια του νοικοκυριού, δεδομένου του ότι η πλειοψηφία των ανθρώπων στις μέρες μας θεωρεί την προαναφερόμενη αντίληψη πια ξεπερασμένη. Η πιο καταστροφική επομένως μορφή του σεξισμού εντοπίζεται στα πρότυπα για την ανάπτυξη ερωτικών σχέσεων, στην βαθιά εσωτερικευμένη δηλαδή αντίληψη για τον κοινωνικό ανδρισμό και την κοινωνική θηλυκότητα και συμπεριλαμβάνει το γεγονός ότι ο σεξισμός στηρίζεται εξ ολοκλήρου στην ανισότητα. Με αυτόν τον τρόπο όμως η ερωτική συνάντηση καθίσταται όχι μια ισότιμη σχέση δύο προσώπων, δύο ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων, αλλά μια σχέση μεταξύ ενός ανθρώπου και κοινωνικού υποκειμένου (άνδρα) και ενός άβουλου αντικειμένου (γυναίκα). Το απώτερο αποτέλεσμα αυτών των σχέσεων ανισότητας είναι όπως προαναφέρθηκε, η παρεμπόδιση της ερωτικής πλήρωσης και επικοινωνίας, της ουσιαστικής ανταλλαγής δηλαδή των επιθυμιών μεταξύ των μελών του ζευγαριού (*όπ.π.*, σελ. 391).

Εκτός αυτού όμως μια παράλληλη συνέπεια των εν λόγω στερεοτύπων είναι η βαθιά εσωτερικευμένη αντίληψη για την ταύτιση της ερωτικής πράξης με την βία και την επιθετικότητα, ιδιότητες που για τον άνδρα αποκτούν σεξουαλική μορφή. Είναι μάλιστα τόσο εσωτερικευμένη αυτή η ιδεολογία που

όταν επιχειρείται από ορισμένους, νέους στην πλειοψηφία, να αναπτύξουν σχέσεις ισότητας, αγάπης και σεβασμού μεταξύ δύο ισότιμων ατομικών και κοινωνικών προσωπικοτήτων, ξαφνικά οι ερωτικές σχέσεις καθίστανται εξαιρετικά δύσκολες και είναι όπως εύστοχα σημειώνει η συγγραφέας: «Σαν να μην ξέρουμε να ερωτευόμαστε έξω από το αρνητικό πρότυπο του θηριοδαμαστή και της λείας του» (ό.π., σελ. 392).

Στην ίδια κατεύθυνση η Σ. Παναγιωτοπούλου (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 417) επισημαίνει ότι ο άνθρωπος έχει την δυνατότητα να ζει ολοκληρωμένα και να επικοινωνεί ουσιαστικά μόνο μ' έναν ισότιμο μ' αυτόν άνθρωπο. Κατά συνέπεια όταν αναπτύσσονται ανισότιμες σχέσεις μεταξύ των μελών ενός ζευγαριού, καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη η ομαλή τους συμβίωση. Μπορεί ενδεχομένως να ζουν μαζί, να έχουν ερωτικές σχέσεις - κι είναι αμφίβολο το πόσο ικανοποιητικές και απελευθερωμένες θα είναι αυτές -, το σίγουρο πάντως είναι πως δεν συμβιούν αρμονικά και το κυριότερο πως μεταφέρουν στα παιδιά τους αυτήν την εικόνα, την ψευδαίσθηση της συμβίωσης.

Από την ανάλυση της Λ. Μουσούρου (*Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, 1989, σελ. 24) σχετικά με τα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν την παραδοσιακή δομή της οικογένειας, προκύπτουν οι συνέπειες της εν λόγω δομής στα μέλη της οικογένειας. Ως εκ τούτου η οικογένεια του παραδοσιακού σχήματος εμφανίζεται κατά κανόνα απόλυτη και άκαμπτη τόσο στον προσδιορισμό των ρόλων των σχέσεων μεταξύ των ρόλων. Η ακαμψία της συνίσταται στην αρνητική της στάση, απέναντι σε οποιαδήποτε καινοτομία ή νέα μορφή δόμησης των σχέσεων. Σε συνάρτηση με την ακαμψία ενυπάρχει και η ανισότητα στην κατανομή ρόλων των δύο φύλων - ως συνέπεια που χαρακτηρίζει την οικογένεια που είναι δομημένη παραδοσιακά - όπου είναι σαφές πως λειτουργεί σχεδόν πάντοτε εις βάρος των γυναικών (ό.π., σελ. 25).

Μεταξύ των ξένων συγγραφέων ο Ρ. Ντραϊκωρς (*Η πρόκληση του γάμου*, 1974, σελ. 219) επισημαίνει ότι οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα μέρη του ζευγαριού και τα αδιέξοδα στα οποία οδηγούνται στην μεταξύ τους σχέση, δεν προέρχονται ούτε από τον δύστροπο χαρακτήρα τους ούτε από τις δύσκολες συνθήκες ζωής τους, αλλά από το ότι δεν μπορούν εύκολα να ανακαλύψουν μια καινούργια ισορροπία στην μεταξύ τους σχέση, τώρα που τα παλιά στερεότυπα πάνω στα οποία θεμελιώνονταν παραδοσιακά οι σχέσεις των δύο φύλων, δεν υφίστανται πια.

Μια επιμέρους πτυχή παρουσιάζουν οι Νένα και Τζωρτζ Ο'Νείλ (*Ανοιχτός Γάμος*, 1979, σελ. 53) οι οποίοι αναλύοντας τα χαρακτηριστικά των συμβολαίων του κλειστού και ανοιχτού γάμου, συμπεραίνουν πως ο παραδοσιακά κλειστός γάμος - ο οποίος χαρακτηρίζεται για τον άκαμπτο και στερεότυπο διαχωρισμό των ρόλων των δύο φύλων - αποτελεί μια μορφή απόλυτης καταπίεσης και για τα δύο μέρη του ζευγαριού. Αυτό υφίσταται διότι τόσο ο άνδρας όσο και η γυναίκα πιέζονται ώστε να αναπτύξουν εκείνες τις ιδιότητες που συμβαδίζουν με τις απαιτήσεις των στερεοτύπων. Καθώς όμως άνδρες και γυναίκες χωρίζονται σε τόσο διαφορετικά και αντιτιθέμενα μεταξύ τους πεδία, δυσκολεύονται να βρουν τρόπους προσέγγισης προκειμένου να γνωρίσουν και να κατανοήσουν τον σύντροφό τους· γιατί είναι σίγουρο πως: «Είναι αδύνατο να γνωρίσεις κάποιον που δεν μπορείς να καταλάβεις» (ό.π., σελ. 134).

Παράλληλα τα στερεότυπα των ρόλων στο σύνολό τους, παρεμποδίζουν την ανάπτυξη υγιών και ευτυχισμένων σεξουαλικών σχέσεων. Ακολουθώντας κανείς τους παραδοσιακούς ρόλους είναι αδύνατον να επιτύχει την ψυχική και σεξουαλική του ολοκλήρωση και να νιώσει αισθησιακή ικανοποίηση στα πλαίσια της σχέσης του. Αυτό συμβαίνει διότι οι περιοριστικοί κανόνες της παραδοσιακής δομής του γάμου, θέτουν εμπόδια στην ελεύθερη και ειλικρινή

ανταλλαγή βαθύτερων συναισθημάτων μεταξύ των συντρόφων· ιδιότητες που είναι ικανές να προάγουν την ωρίμανση και την λειτουργική αλληλεπίδραση των μελών του ζευγαριού (όπ.π., σελ. 37).

Στην ίδια κατεύθυνση η V. Satir (Πλάθοντας ανθρώπους, 1989, σελ. 299) σημειώνει πως τα ερωτικά στερεότυπα, που εξακολουθούν να διδάσκονται σε πολλές οικογένειες, ανάγουν ορισμένες ιδιότητες σε στοιχεία που πρέπει να χαρακτηρίζουν μόνο το ένα φύλο. Κατά αυτόν τον τρόπο η σκληρότητα θεωρείται αποκλειστικό ιδίωμα του αρσενικού, ενώ η τρυφερότητα αποκλειστικό ιδίωμα του θηλυκού. Βέβαια το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο μπορεί ένας άνδρας να κατανοήσει την τρυφερότητα και μια γυναίκα αντίστοιχα την σκληρότητα, όταν δεν έχουν φροντίσει ή δεν έχουν μάθει πως να αναπτύξουν αυτές τις ιδιότητες· και εν τέλει πώς είναι δυνατόν να ταιριάξουν μεταξύ τους όταν ο μιν άνδρας θεωρεί την γυναίκα αδύναμη και η δε γυναίκα τον άνδρα βίαιο και σκληρό.

Μια διαφορετική θεώρηση των συνεπειών των στερεοτύπων στις σχέσεις των δύο φύλων παρουσιάζει η E. Vilar (*Το πολύγαμο φύλο*, 1987, σελ. 52). Η συγγραφέας αναλύοντας την σχέση μεταξύ προστάτη - άνδρα και προστατευόμενου-γυναίκας, καταλήγει στην βαθιά αντίφαση που οδηγούνται και τα δύο μέρη του ζευγαριού όταν η γυναίκα προσφέρεται να γίνει το αντικείμενο προστασίας του συζύγου της. Σε περίπτωση που αυτό συμβεί είναι αδύνατον η γυναίκα να γίνει σύντροφος στο έρωτα για τον σύζυγό της, καθώς προκειμένου να εξασφαλίσει την προστασία του έχει αποδεχτεί δύο στοιχεία: να δείχνει συνεχώς ασθενέστερη και λιγότερο έξυπνη από αυτόν. Όπως όμως είναι ευνόητο, σε μια σχέση προστασίας το μόνο από τα δύο μέρη που μπορεί να αγαπήσει είναι ο προστάτης, ενώ ο προστατευόμενος νιώθει μόνο συμπάθεια και ευγνωμοσύνη, καθώς ανενδοίαστα αποδέχεται κάθε πρόσωπο που εμφανίζεται

πρόθυμο να παίξει γι' αυτόν το ρόλο του προστάτη. Κατά συνέπεια η σημαντικότερη επίπτωση στις σχέσεις που αναπτύσσονται υπό αυτές τις συνθήκες είναι η αδυναμία να επιτευχθεί μια ουσιαστικά ισότιμη συντροφική σχέση.

Κατά τον J. Button (*Στενότερες Σχέσεις*, 1994, σελ. 114) σε ένα στερεότυπο διαχωρισμό των δύο φύλων ο άνθρωπος περιορίζει στο ελάχιστο τις δυνατότητες για ευελιξία και αλλαγές· ταυτόχρονα όμως αναγκάζεται να απωλέσει σημαντικές όψεις της προσωπικής του ταυτότητας, των δυνατοτήτων του και των μελλοντικών επιλογών του. Επί του προκειμένου εύστοχα επισημαίνεται: «Εθιζόμαστε στις συνθήκες των σχέσεών μας με πολύ ύπουλους τρόπους - παγιδευμένοι μεν αλλά ασφαλείς, περιορισμένοι μεν αλλά προβλέψιμοι. Παραιτούμαστε από την δύναμή μας και υποτίθεται ότι είμαστε ικανοποιημένοι όταν μας λένε οι άλλοι τι να κάνουμε και πως να είμαστε» (*όπ.π.*, σελ. 150).

Στο συγκεκριμένο τύπο δόμησης των διαφυλικών σχέσεων η επικοινωνία, η αμοιβαία εμπιστοσύνη και η αλληλοκατανόηση είναι στοιχεία που δύσκολα μπορούν να επιτευχθούν. Δίχως αμφιβολία οι άνδρες και οι γυναίκες ζουν σε διαφορετικούς κόσμους εμπειριών και αυτή η «δια βίου πόλωση» των δύο φύλων παρεμποδίζει την ανάπτυξη γόνιμης και λειτουργικής σχέσης (*όπ.π.*).

Παρόμοια οι S. Askew - C. Ross (*Τα αγόρια δεν κλαίνε*, 1994, σελ. 25) υπογραμμίζουν τον περιορισμό των προσδοκιών των ανθρώπων για την συμπεριφορά τους, που επιφέρει η επικράτηση των στερεοτύπων. Αυτό υφίσταται διότι η αποδοχή των στερεοτύπων είναι τόσο απόλυτη που ο άνθρωπος ή ευθυγραμμίζει κατά αυτόν τον τρόπο την συμπεριφορά του ή αναπτύσσει μια συμπεριφορά που ο ίδιος αλλά και το περιβάλλον του αποκαλούν «ανώμαλη» (*όπ.π.*, σελ. 26).

Ανακεφαλαιώνοντας, στην διαφυλική σχέση τα κυρίαρχα στερεότυπα φάνηκε, σύμφωνα με την πλειοψηφία των προαναφερόμενων συγγραφέων, πως

θέτουν εμπόδια στην ερωτική και σεξουαλική ολοκλήρωση, ενώ καθιστούν και την συμβίωση εξαιρετικά δύσκολη, καθώς παρεμποδίζουν στην ουσία την γόνιμη επικοινωνία και αλληλεπίδραση των δύο φύλων. Η απόλυτη και άκαμπτη κατανομή ρόλων αφενός δεν αφήνει περιθώρια για καινοτομίες και δοκιμές - σε μια εποχή που αλλάζει και εξελίσσεται διαρκώς - και αφετέρου, υπό αυτές τις συνθήκες δεν μπορεί να επιτευχθεί ισότιμη συμβίωση των δύο φύλων με ότι αυτό συνεπάγεται. Επιπλέον σε αυτόν τον τύπο δόμησης των σχέσεων η οικιακή βία είναι σύνηθες φαινόμενο ενώ η ωρίμανση τόσο των συζύγων ατομικά όσο και της σχέσης τους καθίσταται μη πραγματοποιήσιμη. Παράλληλα αφού τα άτομα έχουν μια τόσο διαφοροποιημένη θεώρηση των πραγμάτων, σύμφωνα με τα επικρατούντα στερεότυπα, αδυνατούν να ταιριάξουν μεταξύ τους, να προσεγγίσουν ο ένας τον άλλον και να αναπτύξουν μια λειτουργική σχέση. Ως εκ τούτου οδηγούνται σε αδιέξοδα αντιφάσεις και εν τέλει αποξενώνονται μεταξύ τους.

ΣΤ. ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗ ΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΙΑΦΥΛΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

1. Εννοιολογική προσέγγιση του όρου

Κατά τον Γ. Κρουσταλάκη (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 402) η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στα πλαίσια των σύγχρονων, δίχως σύνορα, πανανθρώπινων κοινωνιών, όπου οι άνθρωποι γίνονται δέκτες πληθώρας προτύπων, μηνυμάτων και τρόπων σεξουαλικής συμπεριφοράς, έχει καταστεί πλέον αναγκαία. Παρ' όλο που στις μέρες μας η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση περιορίζεται μόνο στην ομαδική πληροφόρηση των νέων για θέματα που σχετίζονται με την σεξουαλική ανάπτυξη και ζωή, εν τούτοις η σημαντικότερη διάστασή της είναι η συμβουλευτική και καθοδηγητική της διαδικασία. Κατά αυτόν τον τρόπο η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στηρίζεται στην ανάπτυξη ισχυρού συναισθηματικού δεσμού μεταξύ συμβούλου-παιδαγωγού και παιδιού ή εφήβου και έχει ως απώτερο σκοπό την ολοκληρωμένη ανάπτυξη της σεξουαλικότητας του ανθρώπου, στα πλαίσια των σύγχρονων κοινωνιών και οικογενειών. Η έννοια της σεξουαλικότητας αναφέρεται στην ιδιαιτερότητα του ανθρώπου ως προς την ανδρική ή γυναικεία του φύση και επηρεάζει καθοριστικά την βιολογική, ψυχολογική και κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης (όπ.π.).

Στην ίδια κατεύθυνση ο Ν. Βαϊδάκης (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1996, σελ. 561) προβαίνει στον διαχωρισμό των εννοιών της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης, που στην ουσία είναι η διαμόρφωση της στάσης του ατόμου έναντι της σεξουαλικότητάς του, από την ενημέρωση, δηλαδή την απλή παροχή πληροφοριών για την σεξουαλικότητα. Ο ίδιος, χωρίς να παραγκωνίσει την αξία της ορθής ενημέρωσης - ας μην ξεχνάμε ότι σωστή διαπαιδαγώγηση μπορεί να προ-

σφερθεί μόνο από όσους διαθέτουν σωστές γνώσεις - ορίζει την σεξουαλική διαπαιδαγώγηση ως μια πολύπλοκη διαδικασία που ξεκινά πρωτίστως από την οικογένεια, περνά μέσα από την κοινωνία για να καταλήξει στο άτομο.

Η Ε. Δραγάση (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 372) με τον όρο αγωγή σχέσεων υπονοεί: «...την σκόπιμη παρέμβαση των ενηλίκων στην εξέλιξη του παιδιού, με σκοπό την υποβοήθησή του, να αναπτύξει αρμονικές σχέσεις με το περιβάλλον του». Μεταξύ των προϋποθέσεων αρμονικής συμβίωσης με το περιβάλλον η ίδια εντάσσει την ισότητα, τον αλληλοσεβασμό, την αυτοεκτίμηση, τον αυτοσεβασμό και την αγάπη και φροντίδα για το φυσικό περιβάλλον.

Ακολούθως ο Μ. Herbert (*Ψυχολογικά προβλήματα της παιδικής ηλικίας*, 1996, σελ. 132) επισημαίνει την σημαντικότητα της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης καθώς θεωρεί ότι ο τρόπος αντιμετώπισης των σχετιζόμενων με το σεξ θεμάτων από το παιδί ή τον έφηβο εξαρτάται άμεσα από την παρεχόμενη προς αυτό σεξουαλική διαπαιδαγώγηση. Όμως η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση δεν αναφέρεται μόνο στις σεξουαλικές σχέσεις αλλά σε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, όπως η σεξουαλική ηθική, τα ιδανικά και οι αξίες μεταξύ των οποίων ενδεικτικά σημειώνονται ο αμοιβαίος σεβασμός, η υπευθυνότητα και η αγάπη (ό.π.).

Αξιόλογη είναι και η τοποθέτηση του J. Button (*Στενότερες Σχέσεις*, 1994, σελ. 76) σύμφωνα με τον οποίο, η παρεχόμενη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στο μεγαλύτερο ποσοστό των σχολείων - πλην ελαχίστων εξαιρέσεων - βασίζεται σε μια συντηρητική και μηχανιστική παρουσίαση της σωματικής επαφής και αναφέρεται μόνο στις δυσμενείς επιπτώσεις μιας ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης ή ενός σεξουαλικά μεταδιδόμενου νοσήματος. Αυτό που δεν παρέχεται στα παιδιά είναι μια ισορροπημένη άποψη της σεξουαλικότητας και της σω-

ματικής προσέγγισης με την ευρύτερη έννοια του χαδιού, της τρυφερότητας, της αγκαλιάς και της αμοιβαίας αγάπης. Χρειάζεται αρκετή προσπάθεια ακόμα και εκ μέρους των ενηλίκων προκειμένου να μπορέσουν να απαλλαγούν από τις προκαταλήψεις, ώστε να μπορεί να επιτευχθεί η εισαγωγή στα σχολεία ευαισθητοποιημένων προγραμμάτων ουσιαστικής σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η έννοια της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης ορίζεται όχι απλά ως πληροφόρηση για σεξουαλικά θέματα, αλλά κυρίως ως πολύπλοκη συμβουλευτική διαδικασία, που στόχο έχει την ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ανθρώπου αναφορικά με το φύλο του αλλά και με την σχέση που αναπτύσσει με το άλλο φύλο.

2. Στόχοι και φορείς σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης

Ο Ν. Βαϊδάκης (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1996, σελ. 561) συμπεριλαμβάνει μεταξύ των στόχων της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης τους ακόλουθους:

- α. Να καταστήσει τα άτομα ικανά για καλύτερες διαπροσωπικές σχέσεις και σωστή συμβίωση.
- β. Να μπορούν να απολαμβάνουν την ερωτική λειτουργία απαλλαγμένα από προκαταλήψεις και άγχος.
- γ. Να προφυλάξει από ψυχοτραυματισμούς γύρω από την σεξουαλική λειτουργία, που μπορεί να ακολουθούν τα άτομα στην υπόλοιπη ζωή τους.
- δ. Να μειώσει σημαντικά τα σεξουαλικά προβλήματα.
- ε. Να περιορίσει την συχνότητα εφηβικής εγκυμοσύνης.
- στ. Να περιορίσει την συχνότητα αφροδισίων νοσημάτων.

Από τον ίδιο τον συγγραφέα αυτό που περιγράφεται ως σημείο αναφοράς στον προβληματισμό για την σεξουαλική διαπαιδαγώγηση είναι όχι ο φορέας που θα την ασκήσει, αλλά ο τρόπος με τον οποίο θα καταστήσει τα άτομα ικανά να κρίνουν και να αξιολογούν το πλήθος των μηνυμάτων που δέχονται στις μέρες μας, για τους σεξουαλικούς ρόλους και τις αξίες, ως επί το πλείστον από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (όπ.π.).

Η Ε. Δραγάση (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 377) περιγράφει ένα πλάνο ολοκληρωμένου προγράμματος αγωγής σχέσεων, το οποίο θα ασκείται πρωτίστως από την εκπαίδευση, πρωτοβάθμια και προσχολική, κατόπιν από την οικογένεια, αλλά και μέσα από επιστημονικούς φορείς και οργανωμένες κοινωνικές ομάδες. Ήδη λοιπόν από την προσχολική ηλικία είναι απαραίτητο να δημιουργηθούν κατάλληλα αναλυτικά προγράμματα που θα υποβοηθούν το παιδί να αναπτύξει την αυτοσυνειδησία του, να κατανοεί την αναπαραγωγική

διαδικασία και να την αποδέχεται υπό την έννοια της εξασφάλισης της συνέχειας στην ανθρώπινη ύπαρξη· ακολούθως να αναπτύσσει υγιεινές συνήθειες και εν τέλει να εκφράζει ορθή κοινωνική συμπεριφορά.

Επιπλέον είναι σημαντικό να ενημερώνεται σωστά η οικογένεια, μέσα από κατάλληλες και οργανωμένες σχολές γονέων, που θα συμβάλλουν στην απαλλαγή των γονέων από τυχόν δικές τους προκαταλήψεις ή αμηχανία, με τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται η ανάπτυξη ορθής αγωγής σχέσεων εκ μέρους τους.

Εν κατακλείδι η συγγραφέας επισημαίνει την ανάπτυξη τριών διδακτικών ενοτήτων για την σεξουαλική αγωγή της προσχολικής ηλικίας, η οποία κινείται στην ίδια κατεύθυνση με την πρόταση της Γραμματείας Ισότητας που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ποντίκι*, και που συμπεριλαμβάνει σε γενικές γραμμές:

Ενότητα 1^η: «Οικογένεια - ύπαρξη φύλων».

Γενικός σκοπός: Να κατανοήσουν τα παιδιά τι είναι οικογένεια, ποια η σχέση των μελών της, ποιοι οι τύποι οικογενειών. Να κατανοήσουν την ύπαρξη των φύλων και τις διαφορές τους με βάση την ισότητα.

Ενότητα 2^η: «Αναπαραγωγή».

Γενικός σκοπός: Να γνωρίσουν τα παιδιά την σημασία της αναπαραγωγής για την συνέχιση της ζωής στα φυτά και στα ζώα. Να μάθουν για την σύλληψη και τη γέννηση του νέου ανθρώπου.

Ενότητα 3^η: «Υγιεινή σώματος - προστασία του περιβάλλοντος».

Γενικός σκοπός: Να βιώσουν τα παιδιά υγιεινές συνήθειες για την καθαριότητα και το σεβασμό στο περιβάλλον (ό.π., σελ. 378).

Κατά τον Γ. Κρουσταλάκη (*Διαφυλικές Σχέσεις*, 1995, σελ. 402) οι φορείς που έχουν την δυνατότητα να ασκήσουν σεξουαλική διαπαιδαγώγηση συμπεριλαμβάνουν σχηματικά:

α. Το σχολείο.

Ενώ σε ορισμένες χώρες η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση έχει θεσμοθετηθεί και ασκείται από κατάλληλα ειδικευμένο προσωπικό στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας, στην χώρα μας παρόμοιες κινήσεις βρίσκονται ακόμα στη φάση του σχεδιασμού. Βέβαια για να μπορεί να ευωδώσει ένα πρόγραμμα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στα πλαίσια του ελληνικού σχολείου θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη όλες οι πιθανές προεκτάσεις, που συμπεριλαμβάνουν αρχικά τον κίνδυνο να μετατραπεί η διαπαιδαγώγηση αυτή σε ένα ανιαρό μάθημα ανθρωπολογίας, κατόπιν η δυσκολία επιλογής ειδικά καταρτισμένου και ευαισθητοποιημένου προσωπικού και τελικά η πιθανότητα μετατροπής της όλης διαδικασίας σε ομαδική και απρόσωπη ενημέρωση και όχι σε εξατομικευμένη καθοδήγηση.

β. Τις διάφορες οργανώσεις.

Πρόκειται για μορφωτικούς συλλόγους, συμβούλια υγιεινής διαφώτισης, εταιρείες οικογενειακού προγραμματισμού, σχολές γονέων και ελεύθερα ανοιχτά πανεπιστήμια, που έχουν την δυνατότητα να παρέχουν ουσιαστική σεξουαλική διαπαιδαγώγηση.

γ. Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.

Ειδικότερα η τηλεόραση, αλλά και το ραδιόφωνο και τα έντυπα μέσα είναι δυνατόν όχι μόνο να συμβάλουν στην παροχή πληροφοριών αλλά και να αποτελέσουν θετικούς παράγοντες σεξουαλικής αγωγής.

δ. Τις ελεύθερες συζητήσεις.

Στην ουσία πρόκειται για επιστημονικά συμπόσια, διαλέξεις και σεμινάρια που έχουν την δυνατότητα να διδάξουν την ορθή σεξουαλική διαπαιδαγώγηση.

ε. Την οικογένεια.

Πρόκειται για τον σημαντικότερο φορέα άσκησης σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης, καθώς ξεκινά από πολύ νωρίς με τις πρώτες απορίες και ερωτήσεις των παιδιών και επεκτείνεται στην όλη συμπεριφορά (συνειδητή και ασυνείδητη) των γονέων, αναφορικά με τις στάσεις και τους κοινωνικούς ρόλους των φύλων, αλλά και στην υπόλοιπη αναπτυξιακή διαδικασία των παιδιών μέχρι το τέλος της εφηβείας. Η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στα πλαίσια της οικογένειας πρέπει να πραγματοποιείται σε δύο φάσεις· κατ' αρχήν στην υπεύθυνη ενημέρωση και καθοδήγηση κάθε νέου ζευγαριού με τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται η δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων για αρμονική οικογενειακή ζωή. Η δεύτερη φάση, που είναι και το κύριο έργο της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης, αφορά την ενημέρωση και μελέτη θεμάτων ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης εκ μέρους των γονέων, έτσι ώστε να είναι σε θέση να εφαρμόσουν ένα πρόγραμμα συμβουλευτικής υποστήριξης νέων πάνω σε θέματα σεξουαλικής αγωγής και συμπεριφοράς. Επί του προκειμένου ο συγγραφέας προτείνει ένα ορθολογικά οργανωμένο σχέδιο σεξουαλικής συμβουλευτικής, το οποίο περιλαμβάνει κατάλογο βοηθητικών βιβλίων, εικόνες και σχέδια για το ανθρώπινο σώμα και την ανατομία των γεννητικών οργάνων, ενημερωτικές δια-

φάνειες αναφορικά με τον κύκλο της ζωής, όπως λόγου χάρη η συνάντηση των δύο φύλων, η σύλληψη, η κύηση, ο τοκετός κ.ά. και επιπλέον κινηματογραφικές ταινίες με επιμέρους θέματα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης.

Οριοθετώντας εν τέλει ο ίδιος την οργάνωση του συγκεκριμένου θεσμού σημειώνει πως: «Το συμβουλευτικό έργο θα πρέπει να ανατεθεί σε ψυχολόγους και παιδαγωγούς με κατάλληλη ψυχοπαιδαγωγική μόρφωση και κλινική εμπειρία, με συναισθηματική ωριμότητα και ακέραιο ήθος. Η σχολική σεξουαλική διαπαιδαγώγηση θα πρέπει να αρχίζει στην ηλικία των 6-9 ετών και να ολοκληρώνεται στην κρίσιμη περίοδο της εφηβείας, στο διάστημα δηλαδή μεταξύ 11-17 ετών» (όπ.π., σελ. 404).

Αυτό που αξίζει συμπερασματικά να σημειωθεί είναι το γεγονός ότι ένας από τους βασικούς στόχους της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης είναι αφενός η ολοκληρωμένη ανάπτυξη της ερωτικής λειτουργίας των ανθρώπων και αφετέρου η ανάπτυξη υγιών διαπροσωπικών σχέσεων που θα βασίζονται στην ισότητα και θα προωθούν την αρμονική συμβίωση των δύο φύλων.

3. Μοντέλα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης

Η Μ. Σανδαλή (*Σεξουαλική Αγωγή και Ελληνική Πραγματικότητα*, σελ. 5) ως εκπρόσωπος του Ελληνικού Σεξολογικού Ινστιτούτου προβαίνει στην περιγραφή του προτεινόμενου από αυτό μοντέλου, το οποίο ονομάζει «μοντέλο κατακτημένης ταυτότητας του ρόλου του φύλου». Το μοντέλο αυτό στηρίζεται στην έννοια του ρόλου του φύλου και λαμβάνει υπόψη και τις δύο διαστάσεις, την βιολογική και την κοινωνική του ρόλου του φύλου. Κατά συνέπεια μια ορθολογικά οργανωμένη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση οφείλει να έχει ως στόχο της αφενός την ενημέρωση αναφορικά με την φυσιολογία και λειτουργία του γεννητικού συστήματος, αφετέρου όμως και την προσφορά γνώσεων που θα συμβάλλουν στην απόκτηση εκ μέρους των ανθρώπων αυτογνωσίας και στην ανάπτυξη ορθής διαφυλικής συμπεριφοράς. Το προαναφερόμενο μοντέλο έχει αποδειχτεί ως περισσότερο λειτουργικό και αυτό που εμφανώς συμβάλλει στην επίτευξη της προσωπικής ολοκλήρωσης του ανθρώπου.

Υπενθυμίζεται επιγραμματικά πως κατά καιρούς έχουν χρησιμοποιηθεί και άλλα μοντέλα όπως το βιο-ιατρικό, το οποίο είχε ως απώτερο στόχο του την προάσπιση της υγείας και την ενημέρωση των ανθρώπων για την διαφύλαξή της. Ακολούθως είναι το ηθικο-χριστιανικό, το οποίο στόχευε στην αποφυγή της αμαρτίας. Και εν τέλει το μοντέλο της ριζοσπαστικής ηθικής απελευθέρωσης το οποίο αποσκοπούσε στην επίτευξη της ισότητας των δύο φύλων και τον σεβασμό των σεξουαλικών αποκλίσεων (Μ. Σανδαλή, *όπ.π.*).

Ακολούθως ο Α. Κακαβούλης (*Σεξουαλική ανάπτυξη και αγωγή*, 1995, σελ. 125) προβαίνει στην διατύπωση ενός διαγράμματος σεξουαλικής αγωγής κατά ηλικίες. Κατά αυτόν η σεξουαλική αγωγή ξεκινά στην προγεννητική περίοδο με την προετοιμασία των γονέων για τον γάμο και την οικογένεια. Βασικός στόχος στην περίοδο αυτή είναι αφενός η ανάπτυξη θετικής διάθεσης

έναντι της τεκνοποίησης και αφετέρου η απαλλαγμένη από προκαταλήψεις για το φύλο αποδοχή του παιδιού. Κατόπιν κατά την βρεφική ηλικία, επιμέρους προσοχής χρήζουν οι ασυνείδητες, αλλά καθοριστικής σημασίας αλληλεπιδράσεις μεταξύ παιδιού, γονέων αλλά και των προσώπων του οικογενειακού του περιβάλλοντος. Στην συνέχεια κατά την προσχολική ηλικία είναι σημαντική η θετική επίλυση των συμπλεγμάτων - Οιδιποδείου και Ηλέκτρας - αλλά και η ορθή πληροφόρηση των παιδιών στις πρώτες απορίες τους για απλά θέματα της σεξουαλικής ζωής. Σε αυτή την περίοδο όμως ξεκινά και η αγωγή των παιδιών για τους ρόλους και την συμπεριφορά του φύλου τους. Σε αυτή την κατεύθυνση είναι σημαντικό αφενός τα παιδιά να ενισχύονται στους ρόλους που αντιστοιχούν στο φύλο τους, αφετέρου όμως και να ενημερώνονται για διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο φύλων που προέρχονται από τα κοινωνικά στερεότυπα, με στόχο την καλλιέργεια της ισοτιμίας των δύο φύλων. Ακολούθως, κατά την σχολική ηλικία είναι απαραίτητο η συζήτηση και η πληροφόρηση των παιδιών αναφορικά με επιμέρους θέματα της σεξουαλικής ζωής να προχωρεί σε μεγαλύτερο βάθος, καθώς αυξάνεται και ο προβληματισμός των παιδιών για τα εν λόγω θέματα. Επίσης είναι σημαντικό τα παιδιά να ενισχύονται στην εκμάθηση ρόλων μέσα από την καλλιέργεια του σεβασμού των ανθρώπων και της ισότητας των φύλων. Εν τέλει, κατά την εφηβική ηλικία, ξεκινά η συστηματική σεξουαλική αγωγή, η οποία πρέπει να πραγματοποιείται με επιστημονικά σοβαρό αλλά και απλό τρόπο και να λαμβάνει υπόψη της όλες τις διαστάσεις της σεξουαλικής ζωής: την βιολογική, την ψυχολογική, την κοινωνική, την ιατρική, την ηθική και την θρησκευτική. Απώτερος στόχος όλης της σεξουαλικής αγωγής είναι η δημιουργία ενός πλαισίου ολοκληρωμένης και δημιουργικής βίωσης του φύλου και των διαφυλικών σχέσεων (ό.π., σελ. 130).

Από την εν λόγω ανασκόπηση για την σεξουαλική διαπαιδαγώγηση διαπιστώνεται η καθοριστική της επίδραση αφενός στην ολοκληρωμένη προσωπική ανάπτυξη του ανθρώπου, η οποία θα είναι απαλλαγμένη από προκαταλήψεις και στερεότυπα και αφετέρου στην καλλιέργεια υγιών και ισότιμων διαφυλικών σχέσεων.

Z. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗ ΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΙΑΦΥΛΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

1. Προσωπική ανάπτυξη Κοινωνικού Λειτουργού

Κατ' αρχήν σκόπιμο είναι να επισημανθεί το γεγονός ότι ο Κοινωνικός Λειτουργός ως αναπόσπαστο μέλος του κοινωνικού συστήματος στο οποίο διαβιεί έχει και ο ίδιος αποδεχτεί μέσα από την δεδομένη κοινωνικοποίηση μηνύματα για τους στερεότυπους ρόλους και τα χαρακτηριστικά των δύο φύλων. Κατά συνέπεια έχει εσωτερικεύσει προκαταλήψεις για τα δύο φύλα, οι οποίες εκφράζονται στην γενικότερη συμπεριφορά του.

Είναι αναγκαίο λοιπόν μέσα από την εκπαίδευση των Κοινωνικών Λειτουργών να επιδιώκεται η ενημέρωση, ο προβληματισμός και η ευαισθητοποίησή τους, αναφορικά με τα εν λόγω θέματα, με τρόπο ώστε να γνωρίσουν το εύρος των προκαταλήψεων που έχουν εσωτερικεύσει και να εργαστούν προς την κατεύθυνση απαλλαγής από αυτά. Απώτερος στόχος αυτής της διαδικασίας είναι η απόκτηση αυτογνωσίας, αυτοελέγχου και ευέλικτου τρόπου σκέψης εκ μέρους του Κοινωνικού Λειτουργού. Σκόπιμο είναι όλες οι ευκαιρίες προσωπικής καλλιέργειας να παρέχονται μέσα από την εκπαίδευση των Κοινωνικών Λειτουργών, προκειμένου να αποκτήσουν μια παρακαταθήκη ευέλικτων χαρακτηριστικών προσωπικότητας, τα οποία είναι απαραίτητα στην εργασία τους με άτομα, ομάδες, οικογένεια και κοινότητα. Αλλά και αργότερα μέσα από ευαισθητοποιημένα σεμινάρια που θα πραγματοποιούνται σχετικά θέματα, ο Κοινωνικός Λειτουργός οφείλει να ενημερώνεται και να προβληματίζεται με τρόπο ώστε να καθιστά τον εαυτό του ευαίσθητο δέκτη του μηνύμα-

τος αναφορικά με τους στερεότυπους ρόλους και τα χαρακτηριστικά των δύο φύλων.

Παράλληλα ο Κοινωνικός Λειτουργός οφείλει να αποδέχεται ανοιχτά την ισότητα και να εργάζεται συνειδητά για την επίτευξή της. Όπως επίσης οφείλει να καταβάλλει συνειδητές προσπάθειες για να αναπτύσσει πολύπλευρα την προσωπικότητά του, προκειμένου να αποτελεί πρότυπο βίωσης της προσωπικής ολοκλήρωσης του ανθρώπου.

2. Χώροι εργασίας και έργο του Κοινωνικού Λειτουργού

α. Σχολικό Περιβάλλον

Στον χώρο του σχολείου ο Κοινωνικός Λειτουργός εργαζόμενος είτε με ομάδες παιδιών, είτε εφαρμόζοντας ο ίδιος προγράμματα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης, οφείλει να παρέχει πρότυπα συμπεριφοράς και μηνύματα απαλλαγμένα από στερεότυπα και την παραδοσιακή τους ακαμψία. Παράλληλα οφείλει να ενισχύει την κριτική διάθεση των παιδιών έναντι των στερεοτύπων και να προσφέρει ερεθίσματα, τα οποία σαν στόχο τους θα έχουν την πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας των παιδιών.

Μέσα από ποικίλες δραστηριότητες οφείλει να περνάει μηνύματα για την ισότητα των δύο φύλων και να επιδιώκει την επαφή και γνωριμία μεταξύ αγοριών και κοριτσιών. Επιπρόσθετα μέσα από ευαισθητοποιημένα για το εν λόγω θέμα βιβλία, video και συζητήσεις προσπαθεί να συμβάλλει στην συνειδητοποίηση των συνεπειών των στερεοτύπων και στην προβολή ανδρών και γυναικών που δεν ακολουθούν τους στερεότυπους ρόλους και χαρακτηριστικά για το φύλο τους.

β. Σχολές Γονέων - Συμβουλευτικά Κέντρα

Στα πλαίσια των Σχολών Γονέων ή άλλων Συμβουλευτικών Κέντρων ο Κοινωνικός Λειτουργός επιδιώκει την ευαισθητοποίηση και τον προβληματισμό αναφορικά με την σπουδαιότητα του προτύπου των γονέων στην διαμόρφωση ρόλου του φύλου εκ μέρους των παιδιών. Παράλληλα προσφέρει στους γονείς πρότυπα συμπεριφοράς που δεν ακολουθούν τους στερεότυπους ρόλους και προβάλλει τις θετικές όψεις της ολοκληρωμένης προσωπικής ανάπτυξης των ανθρώπων. Επιπρόσθετα εργάζεται συνειδητά για την ενημέρωση των

γονέων πάνω σε θέματα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης και την επίλυση των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν αναφορικά με το εν λόγω θέμα.

γ. Κοινοτικά Κέντρα

Σε επίπεδο κοινότητας ο Κοινωνικός Λειτουργός μέσα από ευαισθητοποιημένα για το θέμα σεμινάρια, ημερίδες και συζητήσεις επιδιώκει την ενημέρωση και τον προβληματισμό των ανθρώπων για τον τρόπο εκμάθησης και αποδοχής των στερεότυπων ρόλων και χαρακτηριστικών και τις συνέπειες που επιφέρουν στον περιορισμό των ικανοτήτων του ανθρώπου.

δ. Ατομική και Οικογενειακή Θεραπεία

Στα πλαίσια της ατομικής και οικογενειακής θεραπείας ο Κοινωνικός Λειτουργός καθιστά τον εαυτό του ευαίσθητο δέκτη μηνυμάτων σχετικών με τους στερεότυπους ρόλους και τα χαρακτηριστικά. Παράλληλα φροντίζει να συμβάλλει στην συνειδητοποίηση εκ μέρους των ανθρώπων του περιορισμού που υφίσταται λόγω των στερεοτύπων και στην ενίσχυσή τους για να απαλλαγούν από αυτά και να αναπτύξουν ευέλικτη και ολοκληρωμένη προσωπικότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η προηγηθείσα ανασκόπηση μελετών και άλλων σχετικών συγγραμμάτων οδήγησε στην διατύπωση των ακόλουθων συμπερασμάτων:

1. Η κατανομή ρόλων των δύο φύλων στα πλαίσια της παραδοσιακής εκτεταμένης οικογένειας ακολουθούσε μια αυστηρά πατριαρχική δόμηση των σχέσεων.
2. Με την πραγματοποίηση πληθώρας κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών συντελέστηκε η μετάβαση στον σύγχρονο αστικό χώρο στην οικογένεια πυρηνικού τύπου. Σε αυτή τη μορφή οικογενειακής συμβίωσης εξακολούθησε να υφίσταται η πατριαρχική δόμηση των σχέσεων.
3. Οι βιολογικοί παράγοντες διαμόρφωσης ρόλων των δύο φύλων διαπιστώνεται πως επηρεάζουν σε κάποιο βαθμό την διαφοροποιημένη συμπεριφορά των φύλων.
4. Οι κοινωνικοί παράγοντες διαμόρφωσης ρόλων των δύο φύλων, μεταξύ των οποίων η οικογένεια κατέχει την σημαντικότερη θέση, κατά γενική ομολογία θεωρούνται ως καθοριστικής σημασίας στην αποδοχή των στερεότυπων ρόλων των φύλων.
5. Διαπιστώνεται ότι βιολογικοί και κοινωνικοί παράγοντες αλληλεπιδρούν και οδηγούν στην διαφοροποιημένη συμπεριφορά των δύο φύλων· χωρίς να είναι εφικτός ο προσδιορισμός του τρόπου και του βαθμού στον οποίο ο καθένας συμβάλλει σε αυτή την κατεύθυνση.
6. Τα επικρατούντα φυλετικά στερεότυπα αποδίδουν στον άνδρα, στα πλαίσια της οικογένειας, τον ρόλο του προμηθευτή, ενώ όλες οι ιδιότητες που προσάπτονται στην προσωπικότητά του αφορούν ιδιότητες ενεργητικές, δυναμικές και ορθολογικές.

7. Τα κυρίαρχοντα φυλετικά στερεότυπα για το γυναικείο φύλο αντιστοιχούν στους ρόλους της συζύγου, μητέρας και νοικοκυράς, ενώ τα στερεότυπα χαρακτηριστικά υπογραμμίζουν την παθητικότητα, τον συναισθηματισμό και την ευάλωτη όψη της γυναικείας προσωπικότητας.
8. Τα στερεότυπα παραμένουν ισχυρά και δύσκολα υπόκεινται σε μεταβολές διότι ενσωματώνονται στην προσωπικότητα του ανθρώπου και δρουν ασυνείδητα.
9. Διαπιστώνεται ότι η εμφάνιση φαινομένων όπως η προκατάληψη ή τα στερεότυπα συνδέονται άμεσα με το επίπεδο ψυχολογικής ωριμότητας του ανθρώπου.
10. Τα υφιστάμενα στερεότυπα για το ανδρικό φύλο δρουν περιοριστικά και εμποδίζουν την πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας και των συναισθημάτων του άνδρα και την απόκτηση αυτογνωσίας εκ μέρους του.
11. Τα φυλετικά στερεότυπα για το γυναικείο φύλο συνεπάγονται περιορισμό των διανοητικών και λοιπών ικανοτήτων των γυναικών, αλλά και της ελευθερίας των μελλοντικών τους επιλογών και την παρεμπόδιση της ολοκληρωμένης ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους.
12. Τα στερεότυπα θέτουν εμπόδια στην ερωτική και σεξουαλική ολοκλήρωση του ζευγαριού, και καθιστούν την συμβίωση εξαιρετικά δύσκολη, καθώς παρεμποδίζουν την επικοινωνία, την ευελιξία και την αλληλοκατανόηση του ζευγαριού.
13. Ένα ορθολογικά οργανωμένο πρόγραμμα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης μπορεί να προσφέρει νέες δυνατότητες και ευκαιρίες ολοκληρωμένης προσωπικής και διαφυλικής ανάπτυξης, πέρα από τους περιορισμούς των υφιστάμενων στερεοτύπων.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Οι προτάσεις σχετικά με τις διαστάσεις του θέματος που διερευνώνται στην παρούσα μελέτη είναι οι ακόλουθες:

A. Αναφορικά με τους κοινωνικούς παράγοντες διαμόρφωσης ρόλων των φύλων και αναπαραγωγής των στερεοτύπων.

1. Οικογενειακό περιβάλλον.

- α. Είναι αναγκαίο να προωθηθούν οι κατάλληλες αλλαγές με τρόπο ώστε η συμπεριφορά των δύο φύλων στα πλαίσια της οικογένειας να αποκτήσει ευελιξία και να αποδεσμευθεί από τους περιορισμούς των στερεοτύπων.
- β. Να παρέχεται ενημέρωση και ευαισθητοποίηση στους νέους, που ετοιμάζονται να προχωρήσουν στην σύναψη γάμου, αναφορικά με τις δυνατότητες προσωπικής και διαφυλικής ανάπτυξης, ολοκλήρωσης και ωρίμανσης.
- γ. Να προβάλλονται στα νέα κυρίως ζευγάρια τρόποι ή σχήματα ισότιμης συμβίωσης, προκειμένου να μην δομούν τις σχέσεις τους με τρόπους άκαμπτους και στερεότυπους.
- δ. Να υπάρξει ευαισθητοποίηση και προβληματισμός των γονέων αναφορικά με τα στερεότυπα που περνούν στα παιδιά μέσα από το δικό τους πρότυπο.
- ε. Σε πρακτικό επίπεδο καθημερινής συμβίωσης να ενισχυθούν οι προσπάθειες ανταλλαγής ρόλων των δύο φύλων προκειμένου αφενός μεν τα ίδια τα άτομα να μπορούν να αναπτύσσουν πολύπλευρα την προσωπικότητά τους· και αφετέρου να προσφέρουν στα παιδιά τους ένα πιο ολοκληρωμένο και ισότιμο πρότυπο συμβίωσης των δύο φύλων.

στ. Να παρέχεται διαρκής ενημέρωση στους γονείς πάνω σε θέματα άσκησης ορθής σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης.

2. Σχολικό Περιβάλλον.

α. Οι εκπαιδευτικοί, κατά την διάρκεια της φοίτησής τους να ευαισθητοποιούνται αναφορικά με την συμβολή των ιδίων αλλά και γενικότερα του εκπαιδευτικού συστήματος στην διαμόρφωση της στερεότυπης συμπεριφοράς των δύο φύλων.

β. Να υπάρξει, διαμέσου σεμιναρίων, ερευνών και βιβλίων, ενημέρωση και προβληματισμός των εκπαιδευτικών για τις δικές τους προκαταλήψεις και το πρότυπο που παρέχουν στα παιδιά.

γ. Αναφορικά με τα σχολικά βιβλία, να ενισχυθούν οι προσπάθειες, που ήδη έχουν δρομολογηθεί, με τρόπο ώστε τα μηνύματα που περνούν μέσα από τα σχολικά βιβλία να μην αναπαράγουν στερεότυπους ρόλους και χαρακτηριστικά των δύο φύλων.

δ. Να ενισχύονται οι προσπάθειες επικοινωνίας και επαφής των δύο φύλων και να μην χωρίζονται τα παιδιά με βάση το φύλο τους.

ε. Να καθιερωθεί η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στα πλαίσια της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και να στελεχωθεί από κατάλληλα καταρτισμένο και ευαισθητοποιημένο προσωπικό.

3. Κοινωνικό Περιβάλλον.

α. Να ενισχυθούν οι προσπάθειες αλλαγής των κοινωνικών αντιλήψεων για τους στερεότυπους ρόλους και χαρακτηριστικά των δύο φύλων.

β. Να αποδίδεται ίση κοινωνική αξία στους ρόλους και τα χαρακτηριστικά των ανδρών και των γυναικών.

γ. Να υπάρξει ενίσχυση και διαφώτιση των ατόμων αναφορικά με τις πραγματικές δυνατότητες της προσωπικότητάς τους.

4. Παιχνίδι.

- α. Να παρέχονται, διαμέσου των παιχνιδιών ίσες δυνατότητες ανάπτυξης σε αγόρια και κορίτσια.
- β. Να δίνεται η δυνατότητα στα παιδιά και των δύο φύλων να πειραματιστούν με παιχνίδια που παραδοσιακά προορίζονται μόνο για το ένα φύλο.
- γ. Να ενισχυθούν οι αλλαγές στις επικρατούσες αντιλήψεις που εμφανίζουν τα κορίτσια να παίζουν μόνο με κούκλες και τα αγόρια με αυτοκινητάκια και στρατιωτάκια.
- δ. Οι κατασκευαστές και οι αγοραστές παιχνιδιών να λαμβάνουν υπόψη τους την ισχύ των μηνυμάτων για τους στερεότυπους ρόλους που περνούν μέσα από τα παιχνίδια.

5. Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.

- α. Είναι αναγκαίο τα μηνύματα που περνούν διαμέσου των τηλεοπτικών προγραμμάτων τα οποία αναπαράγουν τους στερεότυπους ρόλους και τα χαρακτηριστικά των δύο φύλων, να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης και να αλλάξουν προς ένα περισσότερο ευέλικτο σχήμα.
- β. Στην ίδια κατεύθυνση οι τηλεοπτικές διαφημίσεις οφείλουν να εμφανίζουν πλουραλισμό ιδεών και να είναι απαλλαγμένες από στερεοτυπίες.
- γ. Να παρουσιάζονται κατάλληλα παιδαγωγικά προγράμματα τα οποία θα παρέχουν πρότυπα συμπεριφοράς και ανάπτυξης διαφυλικών σχέσεων απαλλαγμένα από στερεότυπα μηνύματα.
- δ. Να υπάρξουν προγράμματα ευαισθητοποίησης των ενηλίκων πάνω σε θέματα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης.

B. Αναφορικά με τα επικρατούντα φυλετικά στερεότυπα και τις συνέπειές τους.

1. Είναι απαραίτητο να ενισχύεται η κριτική θεώρηση και η αμφισβήτηση των ατόμων έναντι των υφιστάμενων στερεοτύπων και των μηνυμάτων που λαμβάνουν σε σχέση με αυτά.
2. Να προωθηθεί η διαδικασία ολοκληρωμένου τρόπου βίωσης όλων των πτυχών της προσωπικότητας του ανθρώπου.
3. Σε αυτή την κατεύθυνση είναι αναγκαίο να παρέχεται η δυνατότητα στον άνδρα να αναπτύσσει την συναισθηματική, υποτιθέμενη «γυναικεία» όψη της προσωπικότητάς του.
4. Αντίστοιχα για την γυναίκα να παρέχεται προς αυτήν η δυνατότητα ανάπτυξης της λογικής, δυναμικής, θεωρούμενης ως «ανδρικής» όψης της προσωπικότητάς της.
5. Να ενισχυθούν οι προσπάθειες ανάπτυξης των διαφυλικών σχέσεων με τρόπους μη στερεοτύπους, προκειμένου να μπορούν τα ζευγάρια να βιώνουν την σεξουαλική πλήρωση και ευτυχία.
6. Να παρέχεται προς τα άτομα η δυνατότητα συνειδητοποίησης των συνεπειών των στερεοτύπων και εκτίμησης των πραγματικών δυνατοτήτων τους.
7. Να πραγματοποιηθούν και να δημοσιοποιηθούν έρευνες επί του θέματος για τον προβληματισμό όλων.

Γ. Αναφορικά με τον ρόλο της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης.

1. Να πραγματοποιηθούν έρευνες που σαν στόχο θα έχουν την προσαρμογή ενός προγράμματος σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας.

2. Να στελεχωθούν τα εν λόγω προγράμματα από κατάλληλα καταρτισμένο και ευαισθητοποιημένο προσωπικό.
3. Να καθιερωθεί η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στα πλαίσια της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.
4. Διαμέσου των Σχολών Γονέων και άλλων Συμβουλευτικών Κέντρων στα πλαίσια της Τοπικής Αυτοδιοίκησης να παρέχεται ουσιαστική βοήθεια στους γονείς με τρόπο ώστε να μπορούν να ασκούν ορθή σεξουαλική διαπαιδαγώγηση.

Δ. Έργο Κοινωνικού Λειτουργού.

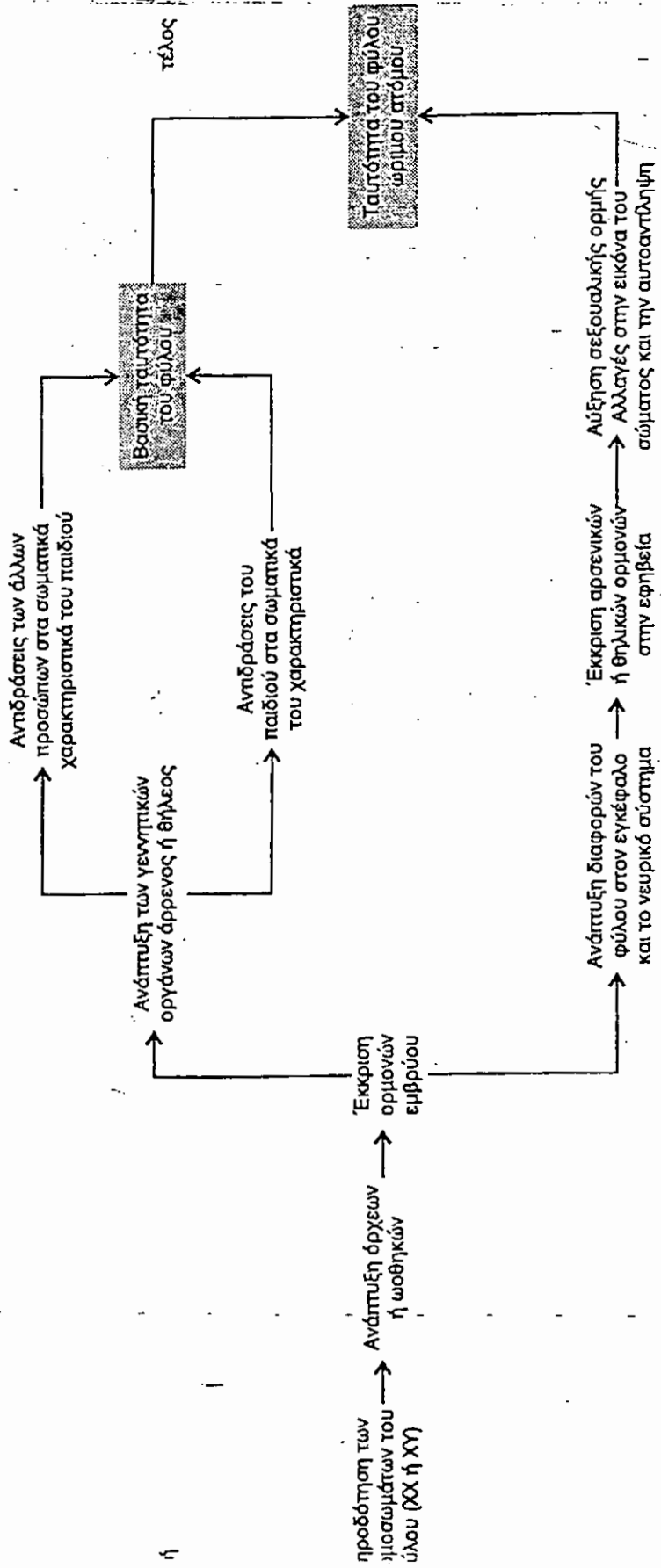
Στους χώρους απασχόλησής του ο Κοινωνικός Λειτουργός οφείλει:

1. Στον χώρο του σχολείου, μέσα από προγράμματα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης ο Κοινωνικός Λειτουργός επιδιώκει να ενισχύει την αμφισβήτηση των δεδομένων στερεότυπων ρόλων των φύλων, αλλά και να προσφέρει μοντέλα πολύπλευρης ανάπτυξης της προσωπικότητας του ανθρώπου.
2. Στα πλαίσια των Σχολών Γονέων ή άλλων Συμβουλευτικών Κέντρων ο Κοινωνικός Λειτουργός ευαισθητοποιεί τους γονείς για τις προκαταλήψεις και το πρότυπο που παρέχουν προς τα παιδιά και διευκολύνει την επίλυση των προβληματισμών τους για τον τρόπο άσκησης σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης εκ μέρους τους.
3. Σε επίπεδο Κοινότητας ο Κοινωνικός Λειτουργός επιδιώκει την ενημέρωση, ευαισθητοποίηση και προβληματισμό των ανθρώπων αναφορικά με τα στερεότυπα, τους τρόπους αναπαραγωγής τους και τις συνέπειες που αυτά επιφέρουν.
4. Στα πλαίσια της οικογενειακής και ατομικής θεραπείας ο Κοινωνικός Λειτουργός διευρύνει τις δυνατότητες των ανθρώπων και ενισχύει την προσπάθεια πολύπλευρης ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

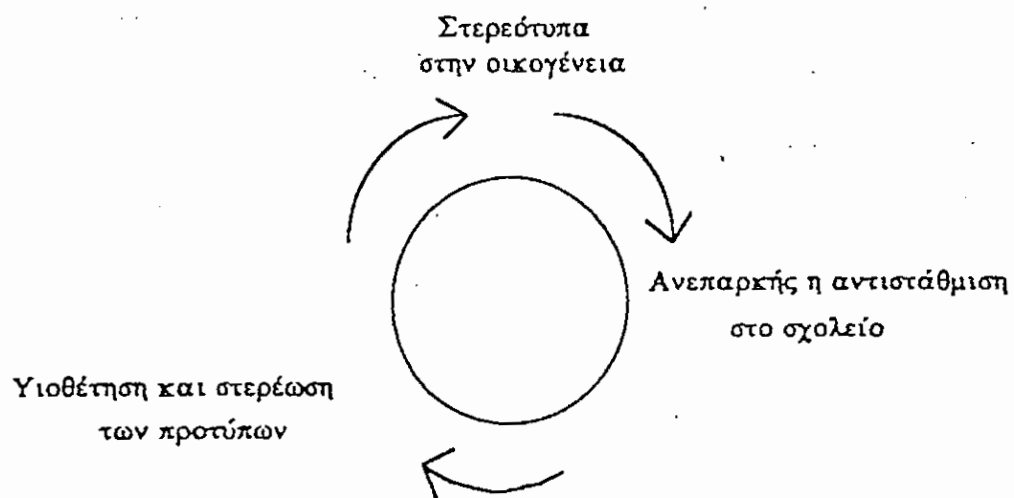
Από Α. Κιοκαβούλη, Ξεφουαλική Αναπτυξη 5: Αγωγή, 1995

Βιολογική ερμηνεία της στερεοτυπικής συμπεριφοράς
και των ρόλων των φύλων



Σχεδιάγραμμα 1: Σχηματική παράσταση της βιοκοινωνικής θεωρίας των Money και Ehrhardt για την ανάπτυξη της στερεοτυπικής συμπεριφοράς των φύλων.

Απο "ΔΙΑΦΥΛΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ", 1995, Σελ 376



Ο φαύλος κύκλος της διαίωνισης των στερεοτύπων.

ΑΠΟ "ΔΙΑΦΥΚΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ", 1995, ΣΕΛ 398

Πίν. 1: Προτιμήσεις των παιδιών για τα διάφορα είδη παιχνιδιών στις διάφορες ηλικίες

Προτιμώμενες δραστηριότητες	3-4 ετών		5 ετών και άνω	
	Αγόρια %	Κορίτσια %	Αγόρια %	Κορίτσια %
Αναπαράσταση σκηνών από τη ζωή στο σπίτι	42	58	34	66
Κουκλόσπιτα	46	54	22	78
Κατασκευές	64	36	66	34
Κύβοι, αυτοκινητάκια, τρένα	69	31	73	27

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Έλληνες Συγγραφείς

- ✓1. Αντωνοπούλου Χριστίνα, *Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, Εκδόσεις ΚΑ-ΣΤΑΝΙΩΤΗ, Αθήνα 1999.
2. Βρύζας Κωνσταντίνος, *Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και Παιδική Ηλικία*, Εκδόσεις ΒΑΝΙΑΣ, Θεσ/νίκη 1997.
3. Δουμάνη - Χρηστέα Μαριέλλα, *Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, Εκ- ✓
δόσεις ΚΕΔΡΟΣ, Αθήνα 1989.
4. Ιωαννίδου - Johnson Αμαλία, *Προκατάληψη Ποιος; Εγώ;*, Εκδόσεις ΕΛ-ΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Αθήνα 1998.
- ✓ 5. Κακαβούλης Αλέξανδρος, *Σεξουαλική Ανάπτυξη και Αγωγή*, Αθήνα 1995.
6. Κακλαμανάκη Ρούλα, *Η θέση της Ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινω-
νία στην πολιτεία*, Εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ, Αθήνα 1984.
7. Κατάκη Χάρης, *Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας* Εκδόσεις
ΚΕΔΡΟΣ, Αθήνα 1984.
8. Μαραγκουδάκη Ελένη, *Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων*, Εκδόσεις Ο-
ΔΥΣΣΕΑΣ, Αθήνα 1993.
9. Μουσούρου Λουκία, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Εκδόσεις
GUTENBERG, Αθήνα 1989.
10. Παπαδάκη - Μιχαηλίδη Ε., *Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων*, Εκ-
δόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Αθήνα 1996.
- ✓11. Παρασκευόπουλος Ι. Ν., *Κλινική Ψυχολογία*, Αθήνα 1988.
12. Παρασκευόπουλος Ι. Ν., *Εξελικτική Ψυχολογία*, Τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1985.

- ✓ 13. Παρασκευόπουλος Ι. - Μπεζεβέγκης Η. - Γιαννίτσας Ν. - Καραθανάση Α., *Διαφυλικές Σχέσεις*, Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Αθήνα 1995.
- / 14. Παρασκευόπουλος Ι. - Μπεζεβέγκης Η. - Γιαννίτσας Ν. - Καραθανάση Α., *Διαφυλικές Σχέσεις*, Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Τόμος Β', Αθήνα 1996.
15. Πιντέρης Γιώργος, *Συντροφικότητα αλά Ελληνικά*, Εκδόσεις ΘΥΜΑΡΙ, Αθήνα 1984.
16. Σκόδρα Ελένη, *Η ψυχολογία της γυναίκας*, Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Αθήνα 1993.
17. Τσαούσης Δ. Γ., *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1993.
- ✓ 18. Τσιαντής Γιάννης, *Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας*, Τεύχος Α', Εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ, Αθήνα 1991.

Β. Ξένοι Συγγραφείς

1. Askew S. - Ross. C., *Τα αγόρια δεν κλαίνε*, Μετάφραση Μανίνα Τερζίδου, Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Αθήνα 1994.
2. Button John, *Στενότερες Σχέσεις*, Μετάφραση Ελένη Ιωαννίδου, Εκδόσεις ΛΥΧΝΟΣ, Αθήνα 1994.
3. Canitz Hanne Lore Von, *Πατέρας, ο νέος ρόλος του άνδρα στην οικογένεια*, Μετάφραση Αγγελική Κουναλάκη, Αθήνα 1981.

4. Chater K. - Gaster R., *Ο μύθος της ισότητας*, Μετάφραση Νίκου Καραγιάννη, Εκδόσεις ΦΥΤΡΑΚΗ, 1997.
5. Goldhor Lerner Harriet, *Γυναίκες και Θυμός*, Μετάφραση Έφη Τσιρώνη, Εκδόσεις Φυτράκη, Αθήνα 1995.
6. Herbert Martin, *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας*, Εποπτεία Ελληνικής Έκδοσης Παρασκευόπουλος Ι., Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Αθήνα 1996.
7. Kiley Dan, *Το σύνδρομο του Πήτερ-Παν*, Μετάφραση Μαργαρίτα Κουλεντιανού, Εκδόσεις ΘΥΜΑΡΙ, Αθήνα 1986.
8. Napier Augustus, *Το ζευγάρι, ο εύθραυστος δεσμός*, Μετάφραση Ήβη Ρόκου, Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Αθήνα 1997.
9. Ντράϊκωρς Ρούντολφ, *Η πρόκληση του γάμου*, Μετάφραση Κασσιμάτη Μ. - Χολέβα Δ., Εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ, 1974.
10. Ο'Νείλ Νένα και Τζωρτζ, *Ανοιχτός Γάμος*, Μετάφραση Μπάμπης Γραμμένος, Εκδόσεις ΘΥΜΑΡΙ, Αθήνα 1979.
11. Satir Virginia, *Πλάθοντας Ανθρώπους*, Μετάφραση Στυλιανούδη Α. - Νίκας Α., Εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ, Αθήνα 1989.
12. Sue Stern Ellen, *Η απαραίτητη γυναίκα*, Μετάφραση Ιωαννίδου Ελένη, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 1993.
13. Vilar Esther, *Το πολύγαμο φύλο*, Μετάφραση Καίτη Καμμένου, Εκδόσεις ΘΥΜΑΡΙ, Αθήνα 1987.
14. Walker E. Lenore, *Η κακοποιημένη γυναίκα*, Μετάφραση Ανθούλιας Τάσος, Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Αθήνα 1989.
15. Χάρρις Τόμας, *Είμαι Ο.Κ. - Είσαι Ο.Κ.*, Μετάφραση Γιάννης Κωστόπουλος, Εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗΣ, Αθήνα 1977.

Γ. Λεξικά - Εγκυκλοπαίδειες

1. Abercrombie N. - Hill S. - Turner B. S., *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Μετάφραση Κάντας Αριστοτέλης και Σπύρος, Εκδόσεις ΠΑΤΑΚΗ, Αθήνα 1987.
2. Goldstein Martin - Mc Bride Will, *Επίτομο Εικονογραφημένο Σεξουαλικό Λεξικό*, Μετάφραση Σουνιώτη Αγγέλα, Εκδόσεις Α. ΛΙΒΑΝΗΣ «ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ», Αθήνα 1979.
3. Ζακόπουλος Ι. Νίκος, *Sexλεξικόν*, Εκδόσεις ΑΔΕΛΦΟΙ Γ. ΒΛΑΣΣΗ.
4. *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό*, Τόμοι 6, 7, 8 και 9, Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Αθήνα 1993.
5. Δημακάκος Κ. Ηλίας - Κυριαζόπουλος Π. Θανάσης, *Συμβολή στην διδασκαλία των Εκθέσεων*, Σειρά γ', Εκδόσεις Ι. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Αθήνα 1984.

Δ. Σημειώσεις

1. Σανδαλή Μαρία, *Σεξουαλική Αγωγή και Ελληνική Πραγματικότητα*, Ελληνικό Σεξολογικό Ινστιτούτο.

